

ADİLXAN BAYRAMOV

**SƏMƏD VURĞUN:
MİLLİ VƏ ÜMUMBƏŞƏRİ**

BAKİ - 2006

Xalq şairi

SƏMƏD VURĞUNUN

anadan olmasının

100

illiyinə həsr olunur

Kitab Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin
vəsaiti hesabına çap olunub

Elmi redaktor: **Cəlal ABDULLAYEV**
Filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Əmirxan XƏLİLOV**
Filologiya elmləri doktoru, professor

Şamil VƏLİYEV
Filologiya elmləri doktoru

Adilxan Hüseynəli oğlu Bayramov

Səməd Vurğun: milli və ümumbəşəri
Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2006, 316 səh.

Kitabda ilk dəfə olaraq Səməd Vurğun yaradıcılığında millilik və ümumbəşərilik mövzusu sistemli şəkildə və çağdaş tələblər baxımından öyrənilir. Bu məqsədlə şairin bədii əsərləri, onların müəyyən səbəblərlə bağlı çap olunmamış və ya ixtisar edilmiş hissələri, çıxış, məqalə və məktubları araşdırılır, bunların bəziləri ilk dəfə tədqiqata cəlb olunur.

Kitab ədəbiyyatşünaslar, müəllimlər, habelə ali məktəblərin müvafiq fakültələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İSBN 5-86874-170-6
A13 4700000000 Qrifli nəşr
M664/07-2006

A. Bayramov, 2006

VURĞUN SƏNƏTİNƏ YENİ BAXIŞ

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğunun yaradıcılığı həmişə tənqid və ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzində olmuş, bu mövzuda namizədlik və doktorluq dissertasiyaları, monoqrafiyalar, məqalələr yazılmışdır. Bu araşdırmalarda şairin ümumi yaradıcılığı və onun müəyyən sahələri, konkret əsərləri, ədəbi-tənqidi və estetik görüşləri, ədəbi əlaqələrin inkişafında rolu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri və s. tədqiqat obyekti kimi götürülmüşdür. Nəticədə ədəbiyyatşünaslığımızın vurğunşünaslıq qolu yaranmışdır. Vurğunşünaslar şairin yaradıcılığında millilik və ümumbəşərilik problemlərinə öz araşdırmalarında yeri gəldikcə toxunsalar da, müəlliflərdən heç biri bu mövzunu geniş şərh etməyi bir məqsəd kimi qarşısına qoymamışdır. Bu baxımdan Adilxan Bayramovun «Səməd Vurğun: milli və ümumbəşəri» monoqrafiyası xüsusi maraq doğurur.

Adilxan Bayramov Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin məzunudur. O, ilk tədqiqat vərdişlərinə məhz Səməd Vurğun yaradıcılığını araşdırmaqla başlamış, bu mövzuda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, doktorluq dissertasiyası yazmışdır.

30 ilə yaxın bir müddətdə Səməd Vurğun yaradıcılığı ilə ardıcıl məşğul olan Adilxan Bayramov özünü bacarıqlı, səriştəli və əməksevər tədqiqatçı kimi göstərmişdir. O, tədqiqatçı kimi xeyli iş görmüş, şairin bir çox çıxış və məqalələrini, məktublarını, şərlərini, o cümlədən 1942-ci il fevralın 12-də Moskva radiosu ilə «Koroğlu nəsilərinə bizim salamımız», 1942-ci il noyabrın 29-da Moskvada ədəbiyyat və incəsənət işçilərinin antifaşist mitinqində «Qafqazın mədəniyyəti ölməzdir» adlı çıxışlarını, habelə Ukrayna yazıçılarının III qurultayında çıxışının mətnlərini ilk dəfə üzə çıxararaq Azərbaycan dilinə çevirmiş və dərc etdirmişdir.

Adilxan Bayramov şairin «Vaqif» pyesinin və «Aslan qayası» poemasının

naməlum parçalarını əldə etmiş, «İnsan» pyesinin daha mükəmməl variantını üzə çıxarmış və bütün bunlardan öz tədqiqatında istifadə etmişdir.

«Səməd Vurğun: milli və ümumbəşəri» monoqrafiyası da onun bacarıqlı bir vurğunşünas olduğunu göstərir.

Bu monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Səməd Vurğun yaradıcılığında millilik və ümumbəşərilik mövzusu sistemli şəkildə və çağdaş tələblər baxımından öyrənilir. Bu məqsədlə şairin bədii əsərləri, onların müəyyən səbəblərlə bağlı çap olunmamış və ya ixtisar edilmiş hissələri, çıxış, məqalə və məktubları araşdırılır, bunların bəziləri ilk dəfə tədqiqata cəlb olunur.

Şairin indiyədək tədqiqatçıların diqqətini çəkməmiş bir sıra çıxış və məqalələri, məktubları da vardır. Bunlar onun kitablarına daxil edilmədiyi, bəziləri isə ümumiyyətlə heç yerdə çap olunmadığı üçün tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, diqqəti cəlb etməmişdir. Çap olunmamış məqalələrində, habelə məktublarında, müxtəlif mətbuat orqanlarının səhifələrində, iclas protokollarında və stenoqramlarda mühafizə olunan çıxışlarında onun ədəbiyyatda millilik və ümumbəşərilik, vətənpərvərlik, ana dili, ayrı-ayrı hadisələr və şəxsiyyətlər barədə maraqlı mülahizələri vardır. Monoqrafiyada bu mənbələr ilk dəfə olaraq təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq 1930-cu və 1950-ci illərdə şairə qarşı təşkil olunmuş qərəzli hücumlar araşdırılmış, bu hücumlarla bağlı onun yaradıcı şəxsiyyət kimi keçirdiyi yaradıcılıq məqamları və bütün bunların onun əsərlərinə təsiri göstərilmişdir.

Monoqrafiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I fəsil «Səməd Vurğun və tarixi şəxsiyyət problemi» adlanır. Bu fəsildə göstərilir ki, Azərbaycan xalqının tarixinin öyrənilməsi bir problem kimi həmişə Səməd Vurğunu narahat etmiş, şair bu işin gerçəkləşməsi naminə çalışmış, bununla yanaşı, tarixi mövzuda əsərlər yazmış, tariximizin öyrənilməsi işində mövcud olan boşluqları doldurmağa səy göstərmişdir. Burada şairin üzərində «Azərbaycan. Tarixi poema. 1934-1935. Səməd Vurğun» yazılmış şəxsi arxivindəki qırmızı cildli albomda toplanmış əsərlər – müəllifin «Azərbaycan» epopeyası - şairin bu epopeyaya daxil etdiyi «Dar ağacı», «Qız qayası», «Aslan qayası», «Üsyan» poemaları çağdaş tələblər təhlil edilir.

Burada şairin tarixi mövzuda yazılmış əsərlərində şəxsiyyət problemi araşdırılır. Mövzu eyni zamanda şairin folklor motivləri əsasında yazdığı əsərlər üzrə şərh olunur.

Bu fəslin «Vaqif» dramı: Şair və hökmdar problemi. Sənətkar faciəsinin inikası» bölməsində «Vaqif» pyesinin yazıldığı tarixi şərait, bu şəraitin əsərin yazılmasına təsiri, şair və hökmdar problemi ön plana çəkilir, sənətkarın konkret tarixi şəraitdə faciəli yaşantıları əsaslandırılır.

Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinin çox maraqlı bir dövrünü

canlandıran, qədim Azərbaycan torpağı Qarabağın müdafiəsinə həsr olunmuş «Vaqif» pyesi 1938-ci ildə tamaşaya qoyulduğu dövrlə də səsləşirdi. Tədqiqatçı «Vaqif»in müasir səslənməsinin bir səbəbini də 1937-ci ilin məlum havasının təsiri ilə izah edir. O bu faktları əsas götürülür ki, M.P.Vaqif 1797-ci ildə İran hökmdarı Ağa Məhəmməd Şah Qacarın hüsurunda dayanmışdı, əsərin yazıldığı 1937-ci ildə isə Səməd Vurğun şəxsi məsələsi ilə əlaqədar düz dörd dəfə «respublikanın rəhbəri»nin yanına çağırılmışdı. A.Bayramov çox doğru olaraq belə hesab edir ki, burada və şairin çağırıldığı digər yerlərdə gedən söhbətlər, həmin dövrün mövcud şəraiti əsərin yazılmasına ciddi təsir göstərmişdir. Bu mülahizələr «Vaqif»dən götürülmüş konkret nümunələr əsasında şərh edilir. Belə bir fakt əsas götürülür ki, şair «Vaqif»i əvvəlcə faciə kimi qələmə almış, teatra «dörd pərdəli mənzum faciə» kimi təqdim etmişdi. Əsərin qəhrəmanı Vaqifin ölümü hadisələrin təbii axarı ilə bərabər həm də pyesin qələmə alındığı dövrün obyektiv gerçəkliyindən və tələbindən doğurdu.

«Mənzum roman və insan xarakterləri» adlanan ikinci fəsildə Səməd Vurğunun epik əsərlərə xüsusi maraq göstərdiyi qeyd olunur və bu onun ümumiləşdirilmiş xarakter və obrazlar yaratmaq səyi ilə əlaqələndirilir. Bu fəslin «Şairin poemalarında tarixi səsləşmələr» bölməsində şairin «Komsomol poeması»na xüsusi diqqət yetirilir, bu əsərdə insanın tarixi hadisələr axınında təsviri araşdırılır, əsərin canrı ilə bağlı fikirlərə münasibət bildirilir.

Tədqiqatçı bu poemanı təhlil etmək, obrazları tarixi hadisələr axınında düzgün səciyyələndirmək, onlara şairin münasibətini aydınlaşdırmaq üçün həmin dövrün gerçəkliklərini nəzərdən keçirir.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və devrilməsi, habelə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması kimi tarixi hadisələr Səməd Vurğunun yeniyetməlik illərinə təsadüf etmişdir. Şair 1918-ci ildə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qazax Müəllimlər Seminariyasına daxil olmuş, Sovet hakimiyyəti dövründə isə təhsilini tamamlayaraq əmək fəaliyyətinə başlamışdır.

Səməd Vurğun XI Ordu hissələrinin Qazağa daxil olmasını

müşahidə etmiş, mitinqlərdə müxtəlif çıxışları dinləmiş, Dilicanda yeni quruluşa qarşı çıxmış iki nəfərin, habelə məşhur Gəncə qiyamının iştirakçısı olmuş daha iki nəfərin Qazaxda hərbi-inqilabi komitənin qərarı ilə güllələnməsini görmüşdü. Yeni hökumət gənc nəslin «qırmızı inqilabçıların» yolu ilə getməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir, ilk komsomol təşkilatları yaradır, yeniyetmələri komsomol sıralarına qəbul edir, daha doğrusu «yazırdılar». Müəllif, bütün bu yaşantıların həyati material kimi «Komsomol poeması»nın yaradılmasına ciddi təsir göstərdiyini, əsərdə təsvir olunan hadisə və obrazların canlılığına səbəb olduğunu əsaslandırır.

Tədqiqat işində belə fikir əsaslandırılır ki, Səməd Vurğun bu əsərdə çox ziddiyyətli və mürəkkəb bir dövrü, bu dövrün acı bir həqiqətini – bir xalqın ayrı-ayrı düşmən cəbhələrə bölünmüş iki qütbünün bir-birilə mübarizəsini, onların dövrə və dövrün hadisələrinə münasibətini göstərmiş, xalq həyatı və məişətini, xalqımıza məxsus adət-ənənələri təsvir etmişdir. Dövrün özünə məxsus cəhətlərinin buradakı adamların xarakterinə ciddi təsir göstərməsi də xüsusi vurğulanmışdır.

«Komsomol poeması»nın qəhrəmanı ilə bağlı tədqiqatçılar arasında iki müxtəlif fikir vardır. Onlardan bəziləri Bəxtiyarı, digərləri Cəlali əsərin baş qəhrəmanı hesab edirlər. Müəllifin bu məsələyə münasibəti də maraq doğurur. Doğrudur, Bəxtiyar əsərdə mühüm yer tutur, bir-birilə mübarizə aparan qütblərdən birinin rəhbəri kimi bu və ya digər hadisəyə müdaxilə edir, münasibətini bildirir. Lakin əsas xətt Cəlalla bağlıdır. Cəlalla Humayın məhəbbət macərası poemanın əsasını təşkil etdiyi kimi, əsas hadisələrin inkişafı, bir sıra obrazların səciyyələndirilməsi də məhz Cəlalla bağlı verilir. Bütün bunları süzgəcdən keçirən tədqiqatçı Cəlali əsərin baş qəhrəmanı hesab edənləri daha haqlı sayır.

Tədqiqatçının Gəray bəy obrazı ilə bağlı mülahizələri də yenidir, onun özünə məxsusdur. Müəllifin fikrincə, Gəray bəy dolğun, həyati və hərtərəfli göstərilməsi baxımından diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Bir mülkədar kimi onun öz əqidəsi var və Gəray bəy bu əqidəyə sadıqdır. Şair onun simasında iki cəhəti birləşdirmişdir. Birinci halda Gəray bəy var-dövləti əlindən alınaraq çöllərə salınmış bir qaçaq və buna görə də düşməne çevrilmiş keçmiş mülkədar, ikinci halda isə qızı Humayın taleyini düşünən

bir atadır.

Tədqiqatçı onu da unutmur ki, bir mülkədar kimi Gəray bəy firavan və xoşbəxt həyat keçirmiş, bir bəy kimi böyük var-dövləti, öz ürəyincə ailəsi, dost-tanışı olmuşdur. Sovet hökuməti isə bütün varlılar kimi onu da bunlardan məhrum etmişdir. İndi Gəray bəy başqa bir adamdır. Öz yaxın adamları ilə dağlara çəkilən bəy yeni quruluşun barışmaz düşməninə çevrilmişdir.

A.Bayramov eyni zamanda Gəray bəydə bir sıra işıqlı, insani cəhətlər görür, onu öz əqidəsinə axıradək sadıq qalan bir insan kimi təqdim edir. Özünü Kürün sularında qərq etməsini də onun məhz əqidəsinə sədaqətinin ifadəsi kimi mənalandırır.

Bu bölmədə əsərin yazılıb başa çatdırılıb-çatdırılmaması və canrı barədə ayrı-ayrı tədqiqatçıların fikir və mülahizələrini araşdıran müəllif əsərin özünə və bəzi faktlara istinadən doğru olaraq belə bir qənaətə gəlmişdir ki, «Komsomol poeması» sücət xətti, hadisələrin inkişafı, insan xarakterlərinin açılması, xalq həyatı və məişətinin geniş lövhələrinin yaradılması baxımından bitkin bir əsər kimi mənzum roman canrının tələblərinə cavab verir.

Bu fəslin «Müasir mövzu və insan problemi» adlı bölməsində şairin epik səpkidə qələmə aldığı «Aygün» poeması barədə danışılır və təəssüflə qeyd edilir ki, bu əsərin nəşrindən sonra Səməd Vurğuna qarşı yeni ittihamlar irəli sürülmüşdür. Bütün bu məsələlərə son vaxtlar üzə çıxarılmış sənədlər əsasında aydınlıq gətirilir. Bölmədə şairin «M.Quluzadənin ədəbi səyahəti» adlı məqaləsi ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilir, «Aygün» poeması və müəllif barədə tənqidçi M.Quluzadənin yazdığı tənqidi fikir və mülahizələrin əsassızlığının şair tərəfindən sübuta yetirildiyi əsaslandırılır.

III fəsil «Səməd Vurğun yaradıcılığında müharibə və insan» adlanır. Bu fəslin «Müharibə və tragik kolliziyalar» adlı ilk bölməsində şairin Böyük Vətən müharibəsinin ilk günündən sonuncu gününə qədər əməli fəaliyyəti və ədəbi yaradıcılığı işıqlandırılır, onun həmin illərdə həm bir vətəndaş, həm də şair kimi öz üzərinə düşən vəzifənin öhdəsindən ləyaqətlə gəldiyi göstərilir.

Səməd Vurğun müharibə dövründə yazdığı əsərlərdə müharibəyə fəlsəfi baxışlarını da bildirmişdir. Şair bu cür fəlakətlərə son qoymağın gərəkliyi xüsusi qeyd edirdi. Buna görə də o, müharibə səhnələrinin geniş təsvirini verən əsərlər üzərində düşünməyə başlamışdı.

Şairin bu yöndə yaradıcılığı «Müharibənin fəlsəfi dərkisi və «İnsan»

pyesi» adlı bölmədə şərh olunur. Bölmədə şairin yaradıcılığında müharibəyə fəlsəfi baxış, xeyirlə şərin mübarizəsi nəzərdən keçirilir, «İnsan» pyesi təhlil olunur. Burada şairin natamam «Hürmüz və Əhrimən» adlı dramatik poeması haqqında tədqiqatçı öz mülahizələrini bölüşür, eyni zamanda əsərin yazılıb başa çatdırılmaması səbəblərini araşdırır.

Şairin «İnsan» pyesi ilk dəfə 1945-ci ilin noyabrında, ikinci dəfə 1974-cü ilin fevralında tamaşaya qoyulmuşdur. Monoqrafiyada hər iki tamaşa ilə bağlı mətbuatda dərc olunmuş məqalələr araşdırılmış, onlara münasibət bildirilmişdir. Eyni zamanda şairin üzərində bir neçə dəfə işlədiyi, dəyişikliklər, əlavələr və ixtisarlar etdiyi ilk makina nüsxəsi tədqiqata cəlb olunmuş, bunun əsasında «İnsan»ın nəşr olunmuş variantı ilə müqayisələr aparılmışdır. Əsərin ümumi ideyasına, ayrı-ayrı obrazların daha obyektiv səciyyələndirilməsinə və müəllif qayəsinə (habelə vaxtilə əsər barədə yanlış mülahizələrin təkzibinə) müəyyən təsiri olduğu nəzərə alınaraq monoqrafiyada bu mənbə haqqında məlumat verilmişdir.

IV fəsil «Bədii obraz yaradıcılığında millilik və ümumbəşəriyyətin vəhdəti məsələsi» adlanır.

Fəslin «Problemə şairin elmi-nəzəri baxışı» adlı bölməsində Səməd Vurğunun ədəbiyyatda və sənətdə millilik və ümumbəşəriyyət məsələləri barədə elmi-nəzəri fikirləri şərh olunur, bununla əlaqədar onun məqalə və çıxışları, xüsusən son vaxtlar əldə edilmiş materiallar tədqiq edilir. Xüsusi olaraq qeyd edilir ki, şair bütün həyatı boyu mənsub olduğu xalqın təəssübünü çəkmiş, onu hər hansı bir hücumdan qorumuş, sözün həqiqi mənasında alovlu bir vətənpərvər olmuşdur.

Bu bölmədə Səməd Vurğunun millilik və ümumbəşəriyyətlə bağlı elmi-nəzəri irsi tədqiqata cəlb olunmuş, şairin 1953-cü ildə Moskva mətbuatında dərc olunmuş «Böyük sənət məsələləri» və «Şairin hüquqları» məqalələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Burada qeyd olunur ki, Səməd Vurğunun adı çəkilən məqalələrdə bir sıra fikirləri o dövr üçün yeni olduğundan birmənalı qarşılanmamış, mübahisələrə səbəb olmuşdur. Şairin fikirlərinə qarşı yönəlmiş məqalələrdən biri –

tənqidçi Y.Qorbunovanın «Sosializm realizminin bəzi nəzəri məsələləri haqqında» məqaləsi, habelə Səməd Vurğunun «Mənim Qorbunovaya cavabım» (əlyazması) adlı qeydləri təhlil edilmişdir.

Bu fəslin «Vətənpərvərlik poeziyası millilik və ümumbəşəriyyət kontekstində» adlı bölməsində sənətkarın doğulduğu, boya-başa çatdığı yerlərdən məhəbbətlə danışmasını, öz əsərlərində doğma yurdu xatırlamasını çox təbii hal kimi qəbul edən müəllif yazır ki, Səməd Vurğun üçün «Vətən» Kür qırağından, Qarayazı meşəsindən, «dolaylarında bahar çağı gəzdiyi» dağlardan, «göylərə baş çəkən Göyəzən»dən, nakam anası Məhbub xanımın tapşırıldığı torpaqdan, atası Yusif ağanın yanıqlı-yanıqlı saz çaldığı evdən başlayır. Tədqiqatçı onu da qeyd edir ki, şairin öz «kiçik Vətən»inə məhəbbəti bütün ömrü boyu davam etmiş, o, yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində doğma yerləri anmışdır.

Monoqrafiyada belə bir fikir əsaslandırılır ki, Səməd Vurğunun bu mövzuda şərləri bəzi tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, şəhərin kəndlə qarşılaşdırılması, sonuncuya üstünlük verilməsi deyil, şairin «kənd həsrəti», doğma yerlərə məhəbbəti onun ümumən Azərbaycana məhəbbətinin tərkib hissəsidir. Bunu həmin şərlərin hər bir misrasında görən müəllif onun 1929-cu ildə Moskvada qələmə aldığı «Vətən həsrəti», «İnqilab yurdu» və «Konsert axşamı» şərlərini, «Həsrət» şerini yöndə təhvil edir.

S.Vurğunun məhz yaradıcılığının ilk dövrlərində qələmə aldığı «Şəki», «Çiçək», «Dilcan dərəsi», «Bizim dağların», «Kür çayı», «Yadıma düşdü», «Çinarın şikayəti» və bir çox başqa şərlərində də yurd sevgisinin, onun təbiətinə və ayrı-ayrı guşələrinə məhəbbətin əsas yer tutduğunu bildirən tədqiqatçı bu şərlərin bəzilərinin elə həmin vaxtlar ədəbi tənqid tərəfindən birmənalı qarşılanmadığını, mətbuatda bir sıra kəskin məqalələrin dərc edildiyini, şairə qarşı hücumlar olduğunu da göstərir və bütün bunlara obyektiv cavab verir.

Monoqrafiyada belə bir fikir əsaslandırılır ki, Səməd Vurğunun öz «kiçik Vətəni» ilə mənəvi bağlılığı ona bütün Azərbaycanı tanımağa, Azərbaycan xalqının həyatını başa düşməyə imkan verdi, şair böyük vətənin ürək döyüntülərini eşitdi. Bu məhəbbət isə «Azər-

baycan» şerinin yazılmasına zəmin yaratdı.

Tədqiqatçı belə bir qənaətə gəlir ki, Səməd Vurğun hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq həmişə Azərbaycan şairi və Azərbaycan vətəndaşı kimi çıxış edir.

Monoqrafiyada qaldırılan məsələlər, onların elmi-nəzəri həlli, çıxarılan ümumiləşdirici nəticələr yeniliyi və oricinallığı ilə diqqəti cəlb edir, əsərin elmi dəyəri ilə bağlı müsbət fikir doğurur. Müəllif öz tədqiqat işində Səməd Vurğun yaradıcılığına müasir mərhələdə ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran tələblər baxımından yanaşmışdır ki, bu da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Nəzərə alınsa ki, bu gün Səməd Vurğun yaradıcılığına qayıdış başlanmışdır, onda bu monoqrafiyanı dəyərli bir tədqiqat işi kimi qəbul etmək olar. Burada faktlar yenidir, eyni zamanda müəllifdə yeni faktları üzə çıxarmağa meyl güclüdür. Başqa sözlə desək, Adilxan Bayramov öz tədqiqatını yeni istiqamətdə aparmışdır. Monoqrafiya çox zəngin mənbələr əsasında yazılmışdır, tədqiqata cəlb edilən materiallar və onlara müəllifin analitik münasibəti tamamilə yenidir. Belə hesab edirəm ki, bu tədqiqat işi bu gün klassiklərimizə, o cümlədən Səməd Vurğun irsinə ağız büzənlərə çox tutarlı cavabdır. Eyni zamanda bu tədqiqat işi Səməd Vurğuna qayıdışdır, bu zəngin irsə yeni münasibətin nəticəsidir. İnanıram ki, bizim ədəbiyyatşünaslar bu yöndə öz tədqiqatlarını davam etdirəcəklər.

Bu monoqrafiyanın elmi nəticələrindən Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığını yeni baxımdan öyrənmək məqsədilə araşdırmaların aparılmasında, ədəbiyyat tarixinin çağdaş tələblərə uyğun yazılmasında, ali və orta məktəblərin ədəbiyyat dərsləklərinin müvafiq bölmələrinin hazırlanmasında istifadə etmək olar. Ali məktəblərin filologiya fakültələrində xüsusi kursların tədrisi zamanı da bu araşdırmadan faydalanmaq mümkündür.

Adilxan Bayramovun «Səməd Vurğun: milli və ümumbəşəri» adlı monoqrafiyasını vurğunşünaslığa və böyük şairin 100 illik yubileyinə layiqli töhfə hesab edirəm.

Cəlal Abdullayev,
filologiya elmləri doktoru,
professor

GİRİŞ

Müstəqilliyə nail olduğumuz indiki şəraitdə tariximizin və mədəniyyətimizin hələ öyrənilməmiş səhifələrinə tez-tez müraciət edilməsi, bəzi səhifələrin isə obyektiv şəkildə yenidən araşdırılması təsadüfi deyil. Bu, milli həyatın və milli yaddaşın oyanması, milli şüurun inkişafı ilə şərtlənir. Məhz bu şəraitdə soy-kökümüzün obyektiv dərki ilə yanaşı milli varlığımızın və milli özünəməxsusluğumuzun, habelə başqalarına münasibətimizin əsas cəhətlərinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu sıradan ədəbiyyatda millilik və ümumbəşərilik problemlərinin araşdırılmasına da ciddi ehtiyac duyulur. Əlbəttə, indiyədək bu sahə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində olmuş, bu yöndə bir sıra tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Həmin tədqiqatların tarixi və elmi əhəmiyyətinə xələl gətirmədən qeyd etməliyik ki, bəzi hallarda bu araşdırmalar öz dövrünün tələblərinə uyğun olaraq birtərəfli aparılmış, bəzən milliliklə ümumbəşərililiyin qarşılıqlı nisbəti nəzərə alınmamış, ən yaxşı halda isə onların dialektik əlaqəsi ümumi sözlərlə səciyyələndirilmiş, beynəlmiləl tərbiyə işi milli zəminə əsaslanmamışdır. Azərbaycanlıların «beynəlmiləlçi xalq» olduğu ümumi sözlərlə «sübuta yetirilmiş», milli ruha yaxınlıq, milli təəssübkeşlik, milli iftixar hissləri millətçilik kimi qiymətləndirilmiş, hətta təqiblərə məruz qalmışdır. Xalqımızın mənəviyyəti ilə səsleşməyən bir sıra hərəkətlər «sosialist yeniliyi», «kommunizm quruculuğu prosesində formalaşan yeni adətlər» kimi təbliğ olunmuşdur. Milli özünəməxsusluq əsasən ayrı-ayrı fərdlərin vətənpərvərliyi ilə məhdudlaşdırılmış, beynəlmilləlik isə beynəlmiləlçilik, daha dəqiq desək, müxtəlif millətlərdən olan xalqların dostluğunun inikası kimi təqdim edilmişdir.

Məhz bütün bunlara görə ədəbiyyatda millilik və ümumbəşərilik problemlərinin yeni baxımdan öyrənilməsi günün tələbi kimi

qarşıda durur. Bu baxımdan Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğunun yaradıcılığı xüsusi maraq doğurur.

Səməd Vurğun xalqımızın dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. O, mədəniyyət tariximizə Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki, böyük şair və dramaturq, nəzəriyyəçi və ədəbi prosesin təşkilatçısı kimi daxil olmuşdur. Əlli illik ömrünün otuz ilini ədəbi yaradıcılığa həsr edən Səməd Vurğun yüksək vətəndaşlıq poeziyasının əbədi yaşamaq hüququ qazanmış nümunələrini yaratmışdır.

Şübhəsiz, Səməd Vurğun yaradıcılığının əsas mövzusu mənsub olduğu xalqın keçmişi və bu günü, gələcək taleyidir:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən.
Anam, doğma vətənim sən.
Ayrılar mı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Professor Cəlal Abdullayev şairin yaradıcılığındakı bu xüsusiyyəti belə səciyyələndirmişdir: «Səməd Vurğunun bütün yaradıcılığının bir məhvəri vardır – Azərbaycan! Bütün səyyarələr, planetlər günəş ətrafında dövr etdiyi kimi, şairin də bütün poetik düşüncə silsiləsi, obrazlar aləmi, söz kəhkəşanı, bədii təsvir vasitələri, əsərlərinin koloriti, zahir və batili, nəyi varsa - hamısı bu məhvərin - ... Azərbaycanın başına dolanmaqdadır». (3, 7)

Doğrudan da, Səməd Vurğun mənsub olduğu xalqın arzu və istəklərini poeziya dilinə çevirmiş, xalq ruhunun, xalq həyatının tərcümanı olmuşdur. Lakin şairin yaradıcılığı bununla məhdudlaşmamış, ümumbəşəri səviyyəyə yüksəlmişdir. Yaradıcılığına xas olan bu xüsusiyyətlər onun daha geniş miqyasda tanınmasına və sevilməsinə səbəb olmuşdur. Görkəmli rus yazıçısı A.Fadəyev öz sənət dostu Səməd Vurğuna belə yazmışdır: «Sənin vüsətli poeziyan bizim xalqların yaratdığı ən gözəl poeziya kəhkəşanından parlaq ulduz kimi şəfəq saçır. Müxtəlif millətlərdən olan milyonlarla...

adam sənin poeziyanı sevir. Mən sənin şerlərinə çoxdan bəri məftunam». (208, 7)

Səməd Vurğunun yaradıcılığı həmişə ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzində olmuş, bu mövzuda namizədlik (220; 222; 223; 225; 226; 227; 229; 230; 231; 232; 233) və doktorluq (218; 221; 228) dissertasiyaları, monoqrafiyalar, (3; 4; 25; 32; 67; 69; 72; 78; 106; 111; 129; 170; 179; 182; 183; 189; 194; 198) məqalələr yazılmışdır. Bu araşdırmalarda şairin ümumi yaradıcılığı və onun müəyyən sahələri, konkret əsərləri, ədəbi-tənqidi və estetik görüşləri, ədəbi əlaqələrin inkişafında rolu, xalqlar dostluğu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri və s. tədqiqat obyektı kimi götürülmüşdür. Şairin yaradıcılığında millilik və ümumbəşəriyyət problemlərinə həmin araşdırmalarda yeri gəldikcə toxunulsa da, müəlliflərdən heç biri bu mövzunu geniş şərh etməyi bir məqsəd kimi öz qarşısına qoymamışdır. Filologiya elmləri doktoru, mərhum Qasım Qasımzadənin və filologiya elmləri doktoru Akif Hüseynovun tədqiqatlarında (103; 76) Səməd Vurğun poeziyasında millilik və beynəlmillilik məsələlərinə də toxunulmuşdur.

Ədəbiyyatda millilik və ümumbəşəriyyət probleminin görkəmli tədqiqatçılarından olan Georgi Lomidze də şairin yaradıcılığına müraciət etmişdir. (195; 196; 197) Bütün bunlarla birlikdə Səməd Vurğunun yaradıcılığının öyrənilməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Akademik Kamal Talıbzadənin sözləri ilə desək: «Səməd Vurğun poeziyasının daxili dünyasına yol tapmaq və onun bədii xüsusiyyətlərini hərtərəfli, bütünlüklə öyrənmək üçün şairi bir şəxsiyyət kimi tədqiq etməyin birinci dərəcəli əhəmiyyəti vardır. Səməd Vurğun şair və insan kimi nə qədər sadə və aydınsa, bir o qədər mürəkkəb və dərin, sənətkar və şəxsiyyət kimi nə qədər böyük və bütövdürsə, bir o qədər də qəribəliklərlə, özünəməxsusluqlarla doludur, o, bir şair kimi də, bir şəxsiyyət kimi də özündə hələ çox açılmamış yaradıcılıq sirləri gizlədir». (165, 10)

Şairin yaradıcılığının indiki mərhələdə öyrənilməsinin gərəkliyi barədə mərhum professor Əkbər Ağayevin mülahizələri də maraq doğurur: «...Səməd Vurğunun həyatı və yaradıcılığı hələ öz tədqiq-

qatçısını gözləyir. Xüsusən onun bir yaradıcı şəxsiyyət kimi 30 və 40-cı illərdə, habelə 50-ci illərdə keçirdiyi yaradıcılıq məqamları, Səməd Vurğunun romantik motivləri kimi səslənən ən realist poetik sözü, onun atəşin nəfəsi parlaq, aydın, eyni zamanda mürəkkəbliyi və tragik titrəyişi ilə fərqlənirdi. İndi bu incəlikləri daha dərinlən duymağa, öyrənməyə ehtiyac da var, imkan da yaranmışdır». (10)

Göründüyü kimi, Səməd Vurğun yaradıcılığında öyrənilməmiş problemlərin, xüsusən millilik və ümumbəşəriyyətlə bağlı məsələlərin mövcudluğu çağdaş elmi-nəzəri tələblərə cavab verən sistemli tədqiqat işinin yazılmasını günün zərurətinə çevirir.

Araşdırmanın məqsədi müəllifin bədii əsərlərini, çıxış, məqalə və məktublarını tədqiqata cəlb etməklə şairin yaradıcılığında milli və ümumbəşəri xüsusiyyətləri çağdaş ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran tələblər baxımından öyrənməkdir. Bununla əlaqədar tədqiqat işinin qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- şairin tarixi mövzuda yazılmış əsərlərində tarixi şəxsiyyət problemini aydınlaşdırmaq;
- Azərbaycan tarixinin müəyyən səhifələrinin şairin yaradıcılığında inikasını onun konkret əsərləri əsasında şərh etmək;
- «Vaqif» dramının yarandığı şəraitin əsərə təsirini araşdırmaq, pyesdə insan və tarix məsələlərini öyrənmək;
- poetik epos və insan problemini şairin yaradıcılığı əsasında açmaq;
- şairin əsərlərində müharibə və insanın taleyi, müharibənin fəlsəfi dərkisi məsələləri üzərində dayanmaq;
- Səməd Vurğunun ədəbiyyatda və sənətdə millilik və ümumbəşəriyyət barədə fikir və mülahizələrini ədəbiyyatşünaslığın tarixi inkişafı baxımından açıqlamaq;
- şairin yaradıcılığında Vətən anlayışının ümumbəşəri planda əksini izləmək;
- şairin poeziyasında Azərbaycan dili, milli adət və ənənələrimiz, xalq həyatı və məişəti ilə bağlı məsələlər üzərində dayanmaq;
- müəllifin Cənub mövzusunda yazdığı əsərləri işıqlandırmaq;

- şairin dünya xalqlarının milli-azadlıq hərəkatını alqışlayan əsərlərini bu günün baxımından təhlil etmək.

Araşdırmada ilk dəfə olaraq Səməd Vurğun yaradıcılığında millilik və ümumbəşərlik mövzusu sistemli şəkildə və çağdaş tələblər baxımından öyrənilir. Bu məqsədlə şairin bədii əsərləri, onların müəyyən səbəblərlə bağlı çap olunmamış və ya ixtisar edilmiş hissələri, çıxış, məqalə və məktubları araşdırılır, bunların bəziləri ilk dəfə tədqiqata cəlb olunur.

Şairin indiyədək tədqiqatçıların diqqətini çəkməmiş bir sıra çıxış və məqalələri, məktubları da vardır. Bunlar müəllifin kitablarına daxil edilmədiyi, bəziləri isə ümumiyyətlə heç yerdə çap olunmadığı üçün tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, diqqəti cəlb etməmişdir. Çap olunmamış məqalələrində, habelə məktublarında, müxtəlif mətbuat orqanlarının səhifələrində, iclas protokollarında və stenoqramlarda mühafizə olunan çıxışlarında onun ədəbiyyatda millilik və ümumbəşərlik, vətənpərvərlik, ana dili, ayrı-ayrı hadisələr və şəxsiyyətlər barədə maraqlı mülahizələri vardır. Araşdırmada bu mənbələr ilk dəfə təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Səməd Vurğunun 1942-ci il fevralın 12-də Moskva radiosu ilə «Koroğlu nəsilərinə bizim salamımız», həmin il noyabrın 29-da Moskvada ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin antifaşist mitinqində «Qafqazın mədəniyyəti ölməzdir» adlı çıxışlarının, 1954-cü il oktyabrın 30-da Kiyevdə Ukrayna yazıçılarının III qurultayında və digər çıxışlarının mətnləri, bir sıra məktubları ilk dəfə dissertant tərəfindən üzə çıxarılmış və çap edilmişdir. Araşdırmada ilk dəfə olaraq:

- 1930-cu və 1950-ci illərdə şairə qarşı təşkil olunmuş qərəzli hücumlar araşdırılmış, bu hücumlarla bağlı onun yaradıcı şəxsiyyət kimi keçirdiyi yaradıcılıq məqamları və bütün bunların onun əsərlərinə təsiri göstərilmişdir.

- «Aslan qayası» poeması indiyədək tədqiqatçılara məlum olmayan parçaları əsasında yeni baxımda və daha obyektiv təhlil edilmişdir.

- «Vaqif» dramının vaxtilə şair tərəfindən ixtisar olunmuş parçaları araşdırılmış, əsər yazılarkən müəllifə qarşı yönəlmiş ak-

siyaların öz əksini bu və ya digər şəkildə burada tapdığı əsaslandırılmışdır.

- 1950-ci illərdə şairin «Böyük sənət məsələləri» və «Şairin hüquqları» məqalələri barədə, habelə «Aygün» poeması ilə bağlı yazılan məqalələrin qərəzli olduğu, müəllifi ləkələmək, hətta onu aradan götürmək məqsədilə təşkil olunduğu müəyyənləşdirilmişdir.

I FƏSİL

SƏMƏD VURĞUN VƏ TARİXİ
ŞƏXSİYYƏT PROBLEMİ**Azərbaycan tarixinin poetikləşdirilməsi.****Vurğun şerinin folklor əsası**

Azərbaycan xalqının tarixinin öyrənilməsi bir problem kimi həmişə Səməd Vurğunu narahat etmiş, şair bu işin gerçəkləşməsi naminə çalışmışdır. O, 1940-cı ildə «Bakinski raboçi» qəzetində dərc olunmuş məqaləsinə belə ad seçmişdi: «Azərbaycanın elmi tarixini yaradaq!» Əsasən tarixçilərə ünvanlanmış bu yazıda şair xatırladırdı ki, tarixi bilmədən xalqın bütün əzəmətini və onun əməllərini müəyyənləşdirmək çətindir. Məhz buna görə də Azərbaycan xalqının keçdiyi yol dərinədən araşdırılmalı və xalqın özünə çatdırılmalıdır. Şair Azərbaycan xalqının şərəfli bir keçmişə, qədim dövlətçilik ənənələrinə, tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində bütün Şərqdə qabaqcıl və mütərəqqi mədəniyyətə malik ən qədim, ən mədəni xalqlar sırasına daxil olduğunu, bəşəriyyətə Nizami və Nəsimi kimi dühalar bəxş etdiyini, Babək və Koroğlu kimi qəhrəmanlar yetirdiyini xüsusi qeyd etmişdir. O yazmışdır: «Bu prinsipial yüksəklikdən alim və tarixçilərimizin əzəmətli xalqımız haqqında, onun çoxəsrlik mədəniyyəti və qəhrəmanlıq tarixi haqqında gur səslə danışmalarının vaxtı çatmışdır. Vətənin məhəbbəti ilə alovlanmayan, onun tarixini bilməyən alim və ya tarixçi, yazıçı və ya rəssam öz xalqına layiq heç bir şey yarada bilməz»(135,149)

Şair bu barədə 1944-cü ildə Respublika Ali Sovetinin sessiyasında danışmış, öz irad və təkliflərini bildirmişdir. O, yenidən üzünü Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün məsuliyyət daşıyan şəxslərə tutmuşdur: «Bizim tarixçilərimiz, filosof və alimlərimiz Azərbaycan xalqının qədim bir dövlət quruluşuna sahib olmasını yeni nəslimizə bir daha xatırlatmaq üçün Azərbaycan xalqının dövlət tarixinə, müxtəlif əsrlərdə şöhrət qazanmış dövlət xadimlərimizin həyat və fəaliyyətinə, onların bizə irs qoyub getdikləri dövlət quruluşu ənənələrinə aid böyük elmi əsərlər yaratmalıdırlar. Bu sahədə bizim yazıçılarımızın da öhdəsinə böyük vəzifələr düşür. Biz, Azərbaycan yazıçıları öz bədii sözümlər vasitəsilə tə-rəqqipərvər insanlar olmuş dövlət xadimlərimizin, sərkərdələrimizin, diplomatlarımızın surətini yenidən canlandırmalı və xalqımıza tanıtmalıyıq .(135,294)

Göründüyü kimi, şair tariximizdə hansı səhifələrin ilk növbədə öyrənilməsi üçün təkliflər verir, tarixçilər qarşısında konkret vəzifələr qoyurdu. O, belə hesab edirdi ki, ilk növbədə Azərbaycan dövlətinin və dövlətçiliyinin tarixi, dövlət quruluşu ənənələri, habelə ayrı-ayrı dövlət xadimlərinin, görkəmli şəxsiyyətlərin həyatı və fəaliyyəti öyrənilməlidir. Şair öz qələm dostlarını da bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməyə çağırırdı.

Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, tariximizin öyrənilməsi sahəsində mütəxəssislərin fəaliyyəti şairi heç cür razı salmırdı. O, «tarix cəbhəsinin geri qalmasını dözülməz» hesab edirdi. Şair Azərbaycanın elmi tarixini yaratmağı tarixçilərdən təkidlə tələb edir və eyni zamanda bu sahədə mövcud olan boşluğu müəyyən qədər doldurmağa çalışır, bu məqsədlə tarixi mövzuda bədii əsərlər yazırdı. Akademik Məmməd Arif onun fəaliyyətindəki bu cəhəti belə qiymətləndirmişdir: «Əgər Səməd Vurğun tarixçi olsaydı, yəqin ki, eyni məqsədi qarşısına qoyar, Azərbaycan xalqının tarixinə aid əsərlər yazar və bu xalqın tarix kitabında hələ heç kəs tərəfindən açılmamış bir çox parlaq səhifələr açardı. Çünki tarix elmi hələ o zaman (1930-cu illər nəzərdə tutulur – **A.B.**) lazımın-

ca inkişaf etməmiş və xalqın qədim zamanlardan bu günə qədər davam edən zəngin tarixi yazılmamışdır».(111,27-28).

Azərbaycan tarixinin lazımi səviyyədə öyrənilməməsi və yazılmaması problemi S.Vurğunun 1930-cu ildə qələmə aldığı, lakin sağlığında nəşr etdirmədiyi bir şerinin də mövzusuudur. «Lənkəran şerləri» ümumi başlıqlı həmin şeri şairin qızı Aybəniz Vəkilova son illərdə üzə çıxarmış və özünün ön sözü ilə birlikdə mətbuatda dərc etdirmişdir.(60,61) «Şer əski əlifba ilə yazıldığından və 1936-cı ildə şairlə orden alması münasibətilə Ağdam və Lənkəranda görüşlər keçirildiyindən belə məlum olur ki, şer məhz həmin il Lənkəran səfəri ilə əlaqədar qələmə alınmışdır».(60)

Şərdə göstərilir ki, uzun illər Azərbaycanın başı üzərində qara yellər əsmiş, neçə-neçə igidlər dara çəkilməmişdir. Lakin xalqımız məhv olmamış, düşmənlə qarşısında mərdliklə dayanmış, ona layiqincə cavab vermişdir. Bunlar bizim tariximizdir, Azərbaycan xalqının yaşamış olduğu taledir. Bütün bunlar elmi əsaslarla öyrənilməli, qələmə alınmalıdır. Tariximiz elə öyrənilməlidir ki, bunun sayəsində dünya Azərbaycan adlı bir məmləkəti yaxından tanısin.

Şərdə Azərbaycan tarixinin yazılması üçün məsuliyyət daşıyanlar, onun araşdırıcıları ciddi tənqid olunurlar:

Bəzən olur yazıq şair
Keçmiş günə, bizə dair
Arxivləri axtararaq,
Yığın-yığın, qalaq-qalaq
Kitablara göz gəzdirir,
Açır, baxır, seçir bir-bir.
Bir parası əfsanədir,
Baş çıxmayır bunlar nədir?
Arif gərək məni qansın
Tarixçilər qoy utansın!

Yazılmamış tariximiz,
Tarixsizmi yarandıq biz?!

Şer Xəzər sahilində bitmiş «Qoca çinar»a xitabən yazılmışdır. Əslində bu çinar Azərbaycanın rəmzidir. Şair də məhz Azərbaycana müraciət edir. Bu çinar ölkəmizə qoşun çəkib gələnlərin, üzümüzə «dost kimi» gülənlərin üstünə kölgə salmalı olmuş, elə buna görə də sonradan «pis günə» qalmış, öz müstəqilliyini itirmişdir. Azərbaycanın rus çarizmi tərəfindən istilasına aid misralar nisbətən yaxın keçmişimizin səhifələridir:

Külək vurdu çinarlığı...
Əsib coşan rus çarlığı
Üzərinə ordu çəkdi,
O, başında bostan əkd...
Bu çölləri, bu dağları
Qapladı bir nalə səsi.
Qanlı çarın təntənəsi
Sevincindən göyə qalxdı,
Bizə «tatar» deyib baxdı.
Biz öldürdük generalı
Tapdaladıq o medalı...

Şair xalqımızın həyatında baş vermiş hadisələri xatırlatmaqla onları öyrənməyin gərəkliyini bildirir, bu işdə tarixçilərə istiqamət verir.

S.Vurğun bunlarla yanaşı tarixi mövzuda əsərlər yazmış, tariximizin öyrənilməsi işində mövcud olan boşluqların doldurulmasına öz töhfələrini vermək istəmişdir. Onun tarixi mövzuda əsərləri məhz 1930-cu illərdə qələmə alınmışdır. Şair Azərbaycan xalqının tarixinə aid əsərlər yazarkən həm bir sıra elmi mənbələrdən faydalanmış, həm də folklorumuza müraciət etmişdir.

O, 1935-ci ildə mətbuatda «Azərbaycan» poeması üzərində

işlədiyi barədə məlumat vermişdi.(88). 1937-ci ildə isə belə yazmışdı: «Son zamanlar mən «Azərbaycan» adlı böyük bir epopeya yazmışam. Burada mənim Vətənimin iki min illik tarixinin əsas mərhələləri öz əksini tapmışdır»(135,73). Şair bu epopeyanın 30 poemadan ibarət olacağını bildirirdi.

S.Vurğunun şəxsi arxivində qırmızı cildli bir albom vardır. Albomun titl vərəqəsində yazılmışdır: «Azərbaycan. Tarixi poema. 1934-1935. Səməd Vurğun. Bakı» Epopeyaya daxil edilmiş əsərlər bunlardır: «Şairin türküsü» (S. Vurğunun «Azərbaycan» şeridir), «Torpağın tələbi», «Sərgüzəşt», «Zərdüştün xülyaları», «Ölən məhəbbət», «Bulaq əfsanəsi», «Qılinc və Quran», «Dar ağacı», «Füzulinin dərdi», «Qız qayası», «Şairin ölümü», «Aslan və Mahniyar» («Aslan qayası») «Acı xatirələr», «Ölməz qəhrəmanlar» («26-lar poeması»), «Üsyan və Quran» («Üsyan» poeması), «Ordenli qəhrəman».

Əlyazmadan görünür ki, şair otuz poemanın hamısını yazmamış və buna görə də «Azərbaycan» adlandırdığı epopeyanı bütöv şəkildə dərc etdirməmişdir. Bu poemalardan bəziləri «Azərbaycan» ümumi qeydi ilə mətbuatda çap olunmuşdur.

Şair özünün məşhur «Azərbaycan» şerini «Şairin türküsü» adı ilə epopeyanın proloqu kimi buraya daxil etmiş, daha sonra «Torpağın tələbi» adlandırdığı parçanı vermişdir.

«Torpağın tələbi»ndə sanki şair xalqımızın tarixinin bəzi qaranlıqlarının işıqlandırılmasını öz öhdəsinə götürmüşdür. Burada «Torpağın tələbi» Vətənin, elin tələbi mənasında başa düşülməlidir. Şair özündən tələb edir ki, Azərbaycanın durna gözlü bulaqlarında yadların öz süngülərini yuduğunu, başımızın üstündən fırlana-fırlana yerə sancılmış oxları, xalqımızın yadellilərə bac verdiyini qələmə alsın: Şairim, bir yaz ki, məndə nələr var, məndə həqiqətlər, əfsanələr var.

Deməli, şairi narahat edən yenə də xalqımızın tarixinin öyrənilməməsi problemidir.

S.Vurğun bu epopeyaya daxil etdiyi «Dar ağacı» poemasını

1935-çi ildə qələmə almışdır. Burada ərəblərin istilasını ilə əlaqədar Azərbaycan tarixinin bəzi səhifələri canlandırılmışdır.

Poema Qafqazın təsviri ilə başlanır:

Qafqaz yaşıl, Qafqaz sərin,
Ulduzların, günəşlərin
Oylağıdır bizim diyar,
Hər daşında bir çiçək var.
Dumanları, buludları,
Adam boyu dağ otları
Can gətirir xəstələrə... (133, 195)

Bu təsvirdə Azərbaycanın adı çəkilməsə də, hər misrada Azərbaycan təbiəti, Azərbaycan ruhu duyulur. Şair davam edir:

Bu torpağın oğlu, qızı
Yanaqları al qırmızı.
Qara qaşlı, qara gözlü
Gülər üzlü, şirin sözlü
Qarabağın nişanəsi,
Anaların doğma səsi,
Yuxu verən xoş laylalar,
Bu aranlar, bu yaylaqlar... (133, 195-196)

Bu yerlərin bərəkətli torpağı, var-dövləti ərəblərin diqqətini cəlb etmişdir. Od içində torpağın, insanın, həyat və duyğunun alışıb yandığı Ərəbistan öz susuzluğunu Qafqazın sərin bulaqları ilə söndürmək, xırman və anbarlarını Azərbaycan əkinçisinin əməyi hesabına doldurmaq, bu diyarın sərvətlərini aparmaq və onun hesabına firavan yaşamaq istəyir:

Qafqaz yaşıl, Qafqaz sərin...
Gözü düşmüş ərəblərin... (133, 195)

Ərəblər öz məqsədlərinə nail olmaq üçün Qafqaza soxulur, Azərbaycanı işğal edirlər. Bundan sonrakı misralarda Azərbaycanın var-dövlətinin işğalçılar tərəfindən talan edilməsi, bu istila nəticəsində xalqımızın başına gələn müsibətlər, habelə yadellilərə qarşı mübarizə, o cümlədən məşhur sərkərdəmiz Babəkin mübarizəsi yığcam şəkildə oxucuya çatdırılır. Əsər Babəkin ərəblər tərəfindən qətlə yetirilməsi ilə tamamlanır.

S.Vurğunun bu poemanı yazarkən hansı tarixi mənbələrə istinad etdiyini deyə bilmərik. Bu barədə hələlik əlimizdə konkret fakt yoxdur. Lakin bir şeyi qeyd etmək istəyirik ki, burada şairin təsvirindəki bir sıra məqamlar, o cümlədən tarixi faktlar Azərbaycan tarixçilərinin əsasən ərəb mənbələrinə istinadən apardıqları son araşdırmalarla üst-üstə düşür. Məsələn, işğal ərəfəsində Azərbaycanın Ərəbistan nisbətən xeyli zəngin olması, istila nəticəsində Azərbaycanın şəhər və kəndlərinin dağıdılması, var-dövlətinin yadellilər tərəfindən daşınması və əhalinin ağır vəziyyətə düşməsi, Azərbaycanın İrandan sonra işğalı və s. Bunlar onu göstərir ki, S.Vurğun bir sıra tarixi məxəzlərlə tanış olduqdan sonra «Dar ağacı»nı qələmə almışdır.

Akademik Ziya Bünyadov «Ağvan tarixi»nin müəllifi Musa Kalankatlıdan belə bir sitat gətirmişdir: «Uca Qafqaz dağları arasında yerləşən Albaniya ölkəsi çoxlu təbii sərvətlərlə dolu və zəngindir. Böyük Kür çayı ölkənin ortasında sakitcə axaraq, böyük və kiçik balıq gətirir və öz suyunu Xəzər dənizinə tökür. Onun ətrafındakı çöllərdə bolluca taxıl və çaxır, neft və duz, ipək və pambıq və çoxlu zeytun ağacı vardır. Dağlarda qızıl, gümüş, mis və oxra çıxarılır...» (34, 61) Tarix elmləri doktoru Nailə Vəlixanlı yazır: «...Ərəbistanın geniş ərazisinə səpələnmiş ərəb qəbilələri əsasən maldarlıq və vadi əkinçiliyi ilə məşğul olur, arada ovçuluq da edirdilər. Yarımadanın sahil bölgələrində məskən salmış qəbilə sakinləri balıq tutur, mirvari ovuna çıxırdılar. Təbii şəraitin kasıb olduğu bu yerlərdə yaşamaq uğrunda araverməyən mübarizəni davam etdirməyə məcbur olan həmin qəbilə-

lەر biri digəri ilə kəskin rəqabət edir, tez-tez ayrı-ayrı otlaqlardan, vadilərdən, su mənbələrindən istifadə üstündə savaşa çıxırdılar...» (175, 7)

Poemadan yuxarıda verdiyimiz misralar mülahizələrimizi sübuta yetirir.

Şair ərəb istilasının ağır nəticələrini də təsvir etmişdir. O göstərir ki, yadellilər bu torpağı zəbt edəndən sonra ana yurdun sözü-söhbəti susdu, arzular ürəkdə qaldı, qızlar, gəlinlər qara geyindilər, hətta Dan ulduzu belə sıx buludlar arasında görünməz oldu...

S.Vurğun ərəb istilasından sonra Azərbaycan qadınlarının hüquqlarının alındığına da işarə edir. Neçə-neçə məsum Nigarların qul kimi satıldığını, beşik başında göz yaşlarının, bir də yanıqlı laylaların onlara həmdəm olduğunu oxucuya çatdırır. Azərbaycan qadını ağır zəhmətə də qatlaşmalı oldu:

Yayda xırman döydü dalında uşaq,
Gözündən od çıxdı, başından tüstü:
Dinib danışmadı, ağzında yaşmaq,
Baxtından incidi, baxtından küsdü. (133, 199)

Həmin dövrü tədqiq edən tarixçi isə belə yazmışdır: «VII əsrin ortalarına yaxın qədim Azərbaycan torpağında ağır faciə baş verdi: Ərəbistan çöllərindən əsən acı səmum küləyinin alovsaçan nəfəsi dağları-dərələri aşdı, yandırdığını yandırdı, viran qoyduğunu viran qoydu. Şəhər, kəndlər, obalar yerlə yeksan oldu. Bol məhsul verən bərəkətli qara torpaq al oldu, qoçalar, qadınlar, uşaqlar qolu bağlı qul oldu. Anaların ahı, naləsi göylərə ucaldı...»(175, 5)

Daha bir maraq doğuran fakt.

Akademik Z.Bünyadov yazır: «Ərəb qoşunları İranda Rey və Qəzvin şəhərlərini işğal etdikdən sonra Azərbaycana soxuldular, lakin Azərbaycan qoşunlarının şiddətli müqavimətinə rast gəldilər». (34, 79)

S.Vurğun bu tarixi həqiqəti aşağıdakı misralarda vermişdir:

Bir gün ərəblərin ac orduları
Sağ əlində qılınc, solunda Quran
Hücuma başladı cənuba sarı...
Onun qarşısında əyildi İran.
...Bu insan selinin qarşısında tək
Dayandı Qafqazın mərd oğulları... (133, 197-198).

Deməli, tariximizin öyrənilməsini tarixçilərdən israrla tələb edən S.Vurğun tarixi mövzuda əsərlər yazarkən tarixi mənbələrə müraciət edir, onları öyrənirdi.

Azərbaycan Respublikası EA müxbir üzvü, xalq şairi B.Vahabzadə yazır: «Şair (S.Vurğun – A.B.) Babək hərəkatını, bu hərəkatın qayə və məqsədini, o zamankı tarixi şəraiti dərinlən öyrənmədən Babək haqqında eşitdiklərini səthi olaraq qələmə almış, qəhrəmanın surətini ümumi sözlərlə yaratmaqla kifayətlənmişdir. «Dar ağacı» poemasında Babək, onun qəhrəmanlığı, əməl və arzuları, düşüncələri konkret səhnələrdə göstərilməmişdir. Babək bir surət kimi yalnız dar ağacının altında görünür». (170, 113)

Filologiya elmləri doktoru, şair Atif Zeynallı isə belə hesab edir ki, Babək bir surət kimi heç dar ağacının altında da görünmür.(179, 149) Bununla birlikdə A.Zeynallının aşağıdakı fikrinə haqq qazandırırıq: «Əsər («Dar ağacı» – A.B.) şairin Xəzərə və Vətənə müraciəti ilə tamamlanırdı. Elə bil S.Vurğun bu günün fəvqündən keçmişə boylanırdı, azadlığın, xoşbəxt həyatın izlərini tarixin dərin qatlarında axtarırdı, ərəb işğalçılarına qarşı ölüm-dirim vuruşu ilə indiki dövr arasında körpü yaradırdı... Ona görə də «Dar ağacı»nda sırf tarixi faktların, hadisələrin və şəxsiyyətlərin poetik təəcəssümünü axtarmağa, müəllifdən dəqiqlik tələb etməyə lüzum yoxdur». (179, 150)

Əlbəttə, S.Vurğun «Dar ağacı» poemasını qələmə alarkən

Babək dövrünün hadisələrini bütün cəhətləri ilə göstərməyi bir məqsəd kimi qarşısına qoymamışdı. Şair altı-yeddi səhifəlik poemada Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalını və onun nəticələrini ön plana çəkmiş, Azərbaycan xalqının yadellilərə qarşı mübarizə apardığını Babəkin şəxsində göstərmişdir. Bunlarla yanaşı S.Vurğun burada sülh və müharibə, əsarət və azadlıq barədə öz mülahizələrini də vermişdir. Bu dediklərimizi poemanın ilk əlyazma variantı da sübut edir. Məsələn burasındadır ki, şairin kitablarında oxuculara «Dar ağacı» adı ilə təqdim olunan bu poema «Azərbaycan» epopeyasının əlyazmasında iki müstəqil poema kimi verilmişdir. Əsərin Azərbaycanın təsviri və ərəblərin istilasına aid hissəsi «Qılınç və Quran», Babəklə bağlı hissəsi isə «Dar ağacı» adlanır.(144) Deməli, şair Babək hərəkatını, onun mübarizəsini geniş təsvir etməyi qarşısına qoymamışdı və buna görə də onun «yalnız dar ağacının altında görünməsi» təbiidir. Dar ağacı altında Babəkin düşüncələrini şair sərkərdənin «Son sözü» kimi təqdim edir:

Nədir həyatdakı bu ayrılıqlar
 Bir yanda göz yaşı, bir yanda sevdə...
 Deyin, təbiətdə ayrılıqmı var?
 Günəşlə bir yerdə yaşardı dünya
 İnsanlar dost kimi əlbir olsaydı.
 Məhəbbət, etiqad, yol bir olsaydı. (133, 200-201)

Babəkin dilindən deyilmiş bu sözlər S.Vurğunun özünü narahat edən problemlər idi və bu gün də öz həllini gözləyir. Bu isə «Dar ağacı»nın müasir bir əsər olduğunu, günümüzə səsələdiyini göstərir.

Məlumdur ki, hər bir xalq tarixinin bir sıra məqamlarını öz folklorunda əks etdirir. S.Vurğun da xalq yaradıcılığından istifadə edərək tariximizin müəyyən səhifələrini canlandırırmışdır. Şairin «Qız qayası», «Bulaq əfsanəsi» və qismən «Aslan qayası» po-

emaları folklor motivləri əsasında qələmə alınmışdır.

«Bulaq əfsanəsi» poemasının mövzusu insanların «dirilik suyu» axtarması ilə bağlı məşhur əfsanədən götürülmüşdür. Şair bu əfsanəni Azərbaycanla məharətlə əlaqələndirə bilmiş, məhz öz xalqının yaratdığı əfsanəyə istinad edərək «dirilik suyu»nun Azərbaycanda olduğunu göstərmişdir:

Deyirlər, Şirvanda bir bulaq varmış,
Suyu almaz kimi par-par axarmış.
Gözəlmiş bulağın yar-yaraşığı
Oynarmış üstündə günün işığı...
...Bulağın şöhrəti düşmüş dillərə,
Yayılmış bu xəbər uzaq ellərə... (133, 190)

Bu xəbər Makedoniyalı İsgəndərə də çatmış, o, bulağın sorağı ilə Azərbaycana gəlmişdir. Lakin axtarışları heç bir nəticə verməmiş və qayıtmışdır. S.Vurğun İsgəndərin Azərbaycana səfərinin məqsədini poemanın sonuncu iki misrasında ifadə etmişdir:

Həsrətli gözlərlə bizi tərk etmiş,
Fəqət karvanını yükləyib getmiş...

Deməli, digər fatehlər kimi, İsgəndər də Azərbaycana bu torpağın var-dövlətini aparmaq üçün gəlmişdi. Şair «dirilik suyu»nun Azərbaycanda olmasını söyləməklə ölkənin var-dövlətinə işarə etmişdir. İsgəndəri bu yerlərə gətirən də ölkənin sərvəti idi.

«Qız qayası» poeması da xalq arasında yaşayan əfsanə əsasında yazılmışdır. Burada göstərilir ki, xan bir qıza vurulur və onu zorla öz hərəmxanasına apardır. Lakin qız zalım xana təslim olmur və gecə saraydan qaçır. Xanın adamları onu təqib edirlər. Buna görə də qız özünü qayadan atır. Külək onun donunu qabardır və nəticədə qız sağ-salamat yerə düşür. Bu xəbər hər yana yayılır və həmin qaya «Qız qayası» adını alır.

Göründüyü kimi, şair əfsanəni olduğu kimi nəzmə çəkmişdir. Burada hadisənin baş verdiyi ərazinin təsvirinə daha çox yer ayrılmışdır. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin də qeyd etdiyi kimi, 104 misralıq poemanın yalnız 26 misrası əfsanəni əhatə edir. 78 misrası isə şairin Şuşa şəhəri haqqındakı xatirələrinə, özünün gənclik illərinin təsvirinə həsr olunmuşdur. (170, 119) Şair öz əsas fikirlərini həmin təsvirlərdə söyləmiş və bunu əsas hadisə ilə əlaqələndirə bilmişdir.

Azərbaycanın gözəl guşələrindən biri - Qarabağ təsvir olunur. Burada təbiət gülür, çiçəklərin ətri, quşların səsi könül oxşayır. Dağların döşündən gedən çığırılarda babalarımızın izi qalmışdır.

Dağların döşündə durur Qarabağ,
Xəyalı gəzdirir hər dərə, hər dağ...
Züyy tutur geçələr suların səsi,
Burda çobanların zil şikəstəsi
Hər keçən yolçunu saxlayır yoldan,
Çatır qaşlarını heyrətlə insan.
Ormanlar içində İsa bulağı,
Ondan əksilməyir insan ayağı. (133, 165)

Sonra şair öz gənclik illərini xatırlayır. O, Cıdır düzündə tar, qaval səsi eşitmiş, Bülbülün «Qarabağ şikəstəsi»nə qulaq asmışdır. Burada «Qız qayası»na baxmış və ixtiyar bir qocadan həmin əfsanəni eşitmişdir.

Əsərdəki təbiət təsviri əfsanəni məhz Azərbaycanla bağlayır, çünki bu poemanın hər bir misrasında Azərbaycan hiss olunur, Şah dağı, Kəpəz, Göy göl, İsa bulağı, Cıdır düzü, nəhayət, Şuşa görünür.

Şairin «sirli diyar» adı ilə təqdim etdiyi ölkə də Azərbaycandır. Bu diyar çox hadisələrin şahidi olmuş, onun üstündən acılı-şirinli günlər keçmişdir. İxtiyar qocanın söylədiyi əhvalat onlardan biridir.

İxtiyar sözünü bitirən zaman
 Buludlar töküldü qaş-qabağından.
 Ey ana torpağı! Ey əziz Vətən!
 Bilirəm, dünyada gözlərinlə sən
 Nə odlar görmüsən, bu bir həqiqət,
 Lakin küsənməmiş sənə təbiət!

Şair Qız qayasını «Vaqif» pyesində də yada salmışdır.

S.Vurğunun 1935-ci ildə qələmə aldığı «Aslan qayası» poemasında təsvir olunan hadisələrin konkret tarixi məlumdur. Bu, ötən əsrdə Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi, o cümlədən Bakı şəhərinin rus qoşunları tərəfindən işğal olunması tarixidir.

«Aslan qayası» ədəbi tənqidin diqqətini o qədər də çəkməmişdir. Şairin tədqiqatçılarından bəziləri bu əsərin adını xatırlatmaqla kifayətlənmiş, bəziləri onu çox qısa şəkildə təhlil etmişlər. Əsasən isə şairin «mübahisəli əsəri» kimi təqdim olunmuşdur. Tədqiqatçılardan C.Abdullayev və P.Əfəndiyev öz araşdırmalarının mövzusunə uyğun olaraq «Aslan qayası»nda folklorla bağlı məsələlərə toxunmuş (3, 13-14; 67, 88), C.Quliyev əsərə cəmi 2-3 cümlə ayırmış (106, 100), H.Babayev isə poemanın adını belə çəkməmişdir.(183) Maraqlıdır ki, hələ 1947-ci ildə «Aslan qayası»nı «Səməd Vurğun poemalarının ən gözəli, ən mükəmməli» hesab edən, «əsinin mövzusunı XIX əsrin başlanğıcında Bakının istilaçı rus ordusu tərəfindən işğal olunması təşkil edir»(73, 179-180) yazan O.Həsənov 1956-cı ildə nəşr olunmuş monoqrafiyasında (172) poema haqqında heç bir söz deməmişdir. B.Vahabzadə isə belə qənaətə gəlmişdir: «Ümumiyyətlə, bu poema («Aslan qayası» – **A.B.**) şairin (S.Vurğunun – **A.B.**) mübahisəli əsərlərindəndir».(170, 114)

Filologiya elmləri doktoru Atif Zeynallı «Aslan qayası»nın tədqiqi ilə bağlı bu boşluğu doldurmağa çalışaraq ilk dəfə onu obyektiv təhlil etməyə səy göstərmişdir. Şair-tədqiqatçının kitabından aşağıdakı parçanı olduğu kimi burada veririk: «...1948-ci

ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqının Milli Komissiyasının növbəti iclasında S.Vurğunun rus dilində buraxılmış kitabının müzakirəsi zamanı tənqidçi P.Q.Skosıryev «Aslan qayası»nı tarixi təhrif edən zərərli bir əsər adlandırmışdır. Heç şübhəsiz ki, poemada Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olması dövrünün hadisələri qələmə alındığı üçün burada çar Rusiyasına qarşı, onun işğalçılıq siyasətinə qarşı mübarizə motivləri vardı. Bu motivlər bədxah, vulqar-sosiologizm təsəvvürlərindən ayrılmamış ayrı-ayrı tənqidçi və ədəbiyyatşünaslara xoş gəlmirdi. Onlar böyük beynəlmiləlçi olan S.Vurğunun şair mövqeyini şübhə altına almaq istəyirdilər. P.Q.Skosıryev S.Vurğunu nəzərdə tutaraq deyirdi: «Millətçilik qalıqları elə adamların kitablarına daxil olur ki, onlar özlərini bu qalıqlara qarşı mübariz sayırlar».(179, 122)

Beləliklə, «Aslan qayası»na 1948-ci ildə Moskvada, SSRİ Yazıçılar İttifaqında göstərilən bu münasibət əsərə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının da (əlbəttə, hamısının yox!) münasibətini müəyyənləşdirmişdir.

Göründüyü kimi, bundan sonra ədəbiyyatşünaslarımız bu əsər barədə çox ehtiyatla danışmış, yaxud heç danışmamağı üstün tutmuşlar. Görəsən, hamının çox ehtiyatla davrandığı 1938-ci ildə çap olunmuş bu poemanın 1948-ci ildə hansı cəhəti tənqidçini narahat etmişdir? Əsər on ildən sonra niyə belə hücumla məruz qalmışdır? Görəsən, zərərli olan nə imiş?

Poemanın məzmununu xatırlayaq: 1806-cı ilin fevral ayıdır. Keneral Sisyanovun başçılığı ilə çar Rusiyasının qoşunları Bakı şəhərini mühasirəyə almışdır. Tələb aydındır: Bakının açarı generala təqdim olunmalı, şəhər əhalisi rus təəbəliyini qəbul etməlidir. Xalqın qeyrətli oğlu Aslan (o, bir qədər əvvəl müsabiqədə qalib gələrək Bakı xanının qızı Manniyarla evlənmişdi) şəhərin açarını generala təqdim etməyi öz üzərinə götürür və həmin mərasimdə onu xəncərlə vurub öldürür. Rus qoşunu geri çəkilir... Lakin yadellilərin ikinci hücumunun qarşısını almaq mümkün olmur. Aslan düşmənin əlinə keçməmək üçün sevgilisi Mahniy-

arla birlikdə Xəzər dənizinə atılır...

Göründüyü kimi, əsər Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin ilk illərindən bəhs edir və şair folklor motivləri ilə tarixi faktları əlaqələndirmişdir. Tənqidçini razı salmayan isə məlum şeydir: Bakının yadellilər tərəfindən işğalının və işğalçı çar generalının qətlə yetirilməsinin qələmə alınması. Qeyd etmək lazımdır ki, «Aslan qayası» bu gün də rus dilinə tərcümə olunmamışdır. Bəs Skosıryev nəyə istinad etmişdir? Əlbəttə, S.Vurğunun «qələm dostlarının» məlumatına.

«Aslan qayası» poemasında hadisələr bir-biri ilə möhkəm əlaqədə olan iki xətt üzrə inkişaf etdirilir. Birinci xətt Bakının hakimi Hüseynqulu xanın yeganə övladı və vərəsəsi «bir elin yaraşığı», «saray qızı Mahniyar», ikinci xətt isə Bakının rus qoşunları tərəfindən işğalı ilə bağlıdır. Hər iki xəttə Aslan əsas sima olaraq qalır.

Xan qızı Mahniyar ölkədən uzaqlarda da tanınır. «Ağ kələğay başında, Qız gəlinlik yaşında» olan Mahniyar «boynunda göz muncuğu, döşündə zərli Quran» gəzdirir. Bu, Mahniyarı yaman gözdən qorumaq üçündür.

Təbiidir ki, gözəl xan qızının pərəstişkarları da çoxdur. Lakin Mahniyar «Qarabağdan, Şirvandan, şahlar yurdu İrandan» gələn elçilərə məhəl qoymur. Atasının istəyi isə budur ki, qızı elçi düşən xanlardan birini seçsin. O öz qızını - yeganə vərəsəsini məhz xan nəslindən olan adama vermək istəyir. Bunun səbəbini Mahniyar da başa düşür. Mahniyar anlayır ki, yağılar onun atasının taxt-tacına göz dikmişlər. Lakin o, şöhrət, var-dövlət üçün hər adama könül verə bilməz. Onun da öz «qəlbi, arzuları var». Buna görə də Mahniyar belə bir şərt qoyur:

Çox da güvənməsin gücünə xanlar,
Mənim də qəlbim var, arzularım var:
Əlimdə tikdiyim bax bu ağ çuxa
Hansı bir igidin əyninə olsa,

Bir də ağ atımı kim minə bilsə,
 O şah da deyilsə, xan da deyilsə,
 Olsa da adi bir qapı nökrəri
 Onundur qəlbimin gizli telləri... (133, 175)

Bu xəbəri eşidənlər müxtəlif yerlərdən, o cümlədən Azərbaycandan uzaqlardan Bakıya axışıb gəlirlər. Əsərin ən maraqlı yerlərindən biri Mahniyəyə sahib olmaq istəyənlərin müsabiqəsinin təsviridir. Bu səhnədə müsabiqənin canlılığı və bir də şairin milli qürur hissi ön plandadır. Ağ at Mahniyəyə sahib olmaq istəyənlərin hamısını yerə çırpır:

Cilovu dartaraq at
 Qulağını şəklədi,
 Əlilə təpiklədi
 Xanın qarnını birdən.
 Qışqırdılar dörd yerdən-
 O gəlmişdi İrandan. (133, 175)

Bundan sonra daha bir neçə adam, o cümlədən Dağıstandan gələn xan Ağ atın ayaqları altına sərilir.

Burada bir cəhəti qeyd etmək lazımdır. Əsərin əvvəlində bu müsabiqəyə Şəki, Şirvan, Lənkəran, Qarabağ kimi Azərbaycan əyalətlərindən gələnlərin olduğunu göstərən şair onların məğlubiyyəti barədə heç bir söz demir. Bu da onun vətənpərvərliyindən, milli qürurundan irəli gəlir.

Müsabiqənin ən dramatik yeri Aslanın Ağ atla qarşılaşmasıdır. Şair öz qəhrəmanını yarışa belə çağırır:

Gəl, ey qaçaq Aslanım!
 Gəl, ey qoçaq Aslanım!
 Gəl ki, meydan sənindir,
 Tülək tərən sənindir! (133, 176)

Bu səhnədə şairin milli qürur hissi bariz şəkildə özünü göstərir. Mahniyəyə sahib olmaq istəyənlərin hamısını yerə çıxpan Ağ at Aslana mehribanlıq göstərir, çünki onun sahibi bu yurdun oğludur. Xan isə bundan çox mütəəssir olur, «çölün bir gədəsinin» onun gürəkəni olmasını istəmir. Bununla belə Aslanla Mahniyəyə xeyir-dua verir. Beləliklə, yurdun öz oğlu yurdun qızına sahib olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, poemanın digər xətti çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsi ilə bağlıdır. Şair burada Rusiyanı təmsil edən iki surət yaratmışdır. Bunlardan biri general Sisyanov, digəri sırası rus əsgəridir.

Sisyanov tarixi şəxsiyyətdir. Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı işğal etmiş rus qoşunlarının komandanı olmuşdur. 1806-cı ildə Bakı şəhərində qətlə yetirilmişdir. Şair onun simasında çarın müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirən, Azərbaycana yuxarıdan, məhz qarətçi gözü ilə baxan, özündən razı və əlbəttə ki, işğalçı bir general obrazı yaratmışdır. O, Hüseynqulu xana belə bir ultimatum göndərir:

Bakının hakimi Hüseynqulu xan
Səhər, yuxusundan ayılan zaman
Bütün dövlətini, bütün varını,
Şəhər qalasının öz açarını
Knyaz Sisyanova təslim verməli!
Yoxsa, ordumuzun dağıdan əli
Sizin də ölkəni yandıraçaqdır,
Yerdə padşahların dediyi haqdır. (133, 178-179)

Göründüyü kimi, bu ultimatum rus çarının işğalçılıq siyasətini aşkar əks etdirir. Çarın planında təkcə Bakı deyil, bütün Azərbaycan, bütün Qafqaz «böyük Rusiya»ya tabe olmalıdır. Əks halda başqa ölkələr kimi, Azərbaycan da odlara qalanacaqdır.

Çar bütün bu talanları, qarətləri özünün «sədaqətli, yaxın nö-

kəri», «döşü medallı» general Sisyanov vasitəsilə həyata keçirir. General öz ordularını Qafqaza yönəltmiş, bu yerlərin işğalı planını hazırlamışdır. «At üstündə qıpınc vuran» generalı bütün Qafqazda tanıyırlar, çar da məhz ona arxalanır.

Nə yaxşı ki, bütün Rusiya belə düşünmür. Bu baxımdan poemada rus əsgəri surəti maraqlı doğurur. Qarmonda qəmli havalar çalan bu əsgər başqa cür düşünür:

Dərdini söyləyir ötən dillərə:
«Mən niyə gəlmişəm bu yad ellərə?» (133, 179)

O, evdən çıxanda anbar başalmışdı. Mülkədar onu da talamış, bütün taxıl vergiyə getmişdi.

Əsgərin düşüncələrində Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə qarşı etiraz nidaları ifadə olunmuşdur. Neçə-neçə günahsız insanın qətlə yetirilməsi, nahaq qanların axıdılması, anaların göz yaşları-şahidi olduğu bütün bu ədalətsizliklər əsgəri qəti qərara gəlməyə məcbur edir:

Yox!.. Düz atmayacaq əlim gülləni...
Qarı son nəfəsdə gözləyir məni. (133, 180)

Əlləri nahaq qanlara batmış general bu əsgərin də qətlinə fərman verir...

S.Vurğun poemada Aslan obrazını sevrək yaratmışdır. Aslan xalq içərisindən çıxmışdır. O öz xalqana bağlıdır, xalq da onu sevir və inanır. Knyaz Sisyanovun qoşunları Bakını mühasirəyə alanda camaat üzünü Aslana tutur:

Tez çağırın Aslanı,
Yığsın eli, obanı...

Aslan öz Vətəninin azadlığını hər şeydən üstün tutur. Elə bu-

na görə də şəhərin açarını Sisyanova təqdim edərkən xəncəri onun köksünə sancır:

Al!-deyir-payını, soruşma nədir-
Çara «qullarından» ilk hədiyyədir... (133, 181)

Şair isə öz qəhrəmanının şücaətini belə səciyyələndirir:

Alqış tarixdəki o şanlı günə! (133, 181)

Bu misralar Azərbaycanın öz müstəqilliyini asanlıqla vermədiyinə, bu yolda qanlar töküldüyünə işarədir.

Əsər kiçik bir epiloqla bitir. Burada Vətən torpağının azadlığı və ümumən insan azadlığı tərənnüm olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, S.Vurğun «Aslan qayası» poemasını da «Azərbaycan» epopeyasına daxil etmişdir. Əlyazmada «Aslan qayası»nın son hissəsi diqqəti cəlb edir. Bu hissəni şair özü qeyd etməsə də, poemanın epiloqu hesab etmək olar. S.Vurğun həmin parçanı çap etdirməmiş, kitablarına da daxil etməmişdir. Şairin yeddi cildlik «Əsərləri»nin III cildinin «İzahlar və şərhlər» bölməsində poemanın əvvəllər çap olunmamış on iki bəndi verilmiş (139, 579), altı bənd isə yenə «ışıq üzü» görməmişdir.

Poemanın haqqında danışdığımız hissəsində Bakı şəhəri çar ordusu tərəfindən işğal olunduqdan sonra, yəni Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiyaya birləşdirildikdən sonra burada baş verən məhrumiyyətlər, talanlar, yadellilərin soyğunçuluğu... oxucuya çatdırılır. «Cüt başlı qartalın bayrağı» yurdumuzun üstündə titrəyəndən sonra Azərbaycan kəndlisinin xırmanı boşaldı, aşığın sazı ağladı, ipəyimiz, neftimiz Rusiyaya daşındı, din-şəriət yad qanunlara baş əydi...

Tər içdi, qan uddu motal papaqlar,
Son dana, son çuval getdi vergiyə...

Bağlandı qapılar, söndü ocaqlar,
 Qarılar, qoçalar yalvardı göyə...
 O gündən titrədi yurdun üstündə
 Cüt başlı qartalın qanlı bayrağı.
 Tarixin doğduğu o qara gündə
 Böyük bir ölkənin söndü çırağı. (139, 579)

Son misralarda Azərbaycanın öz müstəqilliyini itirdiyi, Rusiyanın əsarəti altına düşdüyü göstərilmişdir. Şair bu parçada Azərbaycan Rusiyanın müstəmləkəsinə çevriləndən sonra ədəbiyyatımızın və dilimizin təzyiqlərə məruz qaldığını, dilimizə xalqımızın mənəviyyatı ilə uyuşmayan sözlərin gəldiyini, ölkənin sərvətlərinin daşındığını ürək ağrısı ilə qələmə almışdır:

Yüz il biz ayrıldıq ana dilindən
 Məktəbin adına dedik «uşkola»...
 Yüz il Füzuliyə həsrət qalaraq
 Doğma anamıza söylədik «mama».
 Yüz illik yuxuya birdən dalaraq,
 Yatdıq gözümüzdən qan dama-dama.
 ...Axdı Rusiyaya neft kəmərləri
 Daşdı onları ilk dəmir yolu..
 Tarixə hökm edən o gündən bəri
 Çalışdı yadlara Azərin oğlu.
 O gündən yayıldı siflis, süzənək,
 Eşitdik ilk dəfə «fahişə» sözü...
 Bunları nəzm ilə artıqdır demək
 Tarixə şahiddir tarixin özü (144).

«Aslan qayası» poeması yüksək vətəndaşlıq mövqeyindən qələmə alınmışdır. Burada Azərbaycan xalqına, onun adət-ənənələrinə, tarixi abidələrinə, hətta xalqın yaratdığı əfsanələrə böyük məhəbbət duyulur.

Əsərdə yurd sevgisi, torpaq təəssübü güclü verilmişdir. Yurdun üstünü qara buludlar alanda hamı xan sarayının qarşısına toplaşır, şəhərin müdafiəsi üçün yollar arayır, hamı bir nəfər kimi yurdun müdafiəsinə hazırlaşır:

Sel olsa da qanımız
Qurban olsun canımız
Bu sünbüllü çöllərə,
Bu mehriban ellərə.

S.Vurğunun 1936-cı ildə qələmə aldığı və «Azərbaycan» epopeyasına daxil etdiyi «Üsyan» poemasının mövzusu yaxın tariximizdən götürülmüşdür. Əsərdəki hadisələr 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə baş verir. Şair əlyazmada poemanın adını «Üsyan və Quran» kimi göstərmişdir ki, bu da əsərin ruhu ilə daha yaxın səsleşir. Əsərin ilk adlarından biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət Bayrağına işarə olaraq «Üç rəngli bayraq» olmuşdur.

Əsər birinci şəxsin dilindən-şairin öz sevgilisinə müraciəti şəklində yazılmışdır. Poemanın əvvəlində ölkədə baş verən hərc-mərcliklər göstərilir. Aclıq, xəstəlik, soyğunçuluq, talançılıq adi hal almışdır:

Aclıq! Çəkilmişdir göylərə çörək,
Susuzluq!.. Quruyur bağlarda tənək.
Gölmə sularının rəngi sapsarı,
Xəstəlik çürüdür ağacları.
Dərin bir sükuta dalır təbiət,
Beləydi sevgilim, bizim köhnə kənd. (133, 222).

Bu kəndin ağası Elxan zəngin var-dövlət sahibidir. Qoçuları başına toplayıb eyş-işrətlə məşğul olur.

Bolşevik Kərəm isə öz əqidəsinə uyğun olaraq ona qarşı qoy-

ulmuşdur. Kərəm öz adamları ilə Elxanın malikanəsinə hücum edir. Bu üsyanın nətiçəsində malikanə dağıdılır və Elxan qətlə yetirilir. Əlbəttə, yazıldığı dövrə görə bu sonluq təbii səslənirdi və «müsavat hökuməti»nin bəyinin aqibəti də belə olmalı idi.

Bununla belə şair yaşadığı dövrün tələblərinə uyğun olaraq hadisələrin, xüsusən obrazların təsvirində bəzən daha tünd boyalar seçmiş, bu isə, hadisələrin reallığına xələl gətirmiş, süniliyə səbəb olmuşdur.

Bolşevik Kərəmin adamları hücum edərək Elxanın evini yandırır, dağıdır, hətta əlində Quran onların qarşısına çıxan qocaya belə məhəl qoymurlar. Kərəm, hətta Elxanın körpə qızını «qurddan olan qurd olar», deyə odun içinə atmaq istəyir və bu zaman:

Açır gözüünü birdən,
Gülür sarı qızcığaz...
Şair, həyatı düz yaz.
Kərəmi heyfət alır,
Kərəm xəyala dalır...(227).

Atif Zeynallı bunu «Üsyan»ın yazıldığı 1930-çu illərdə ədəbiyyatımızda solçuluq tendensiyasının şairin yaradıcılığına təsiri ilə izah edir: «Kərəm igid olduğu qədər də amansız və sərt idi. Kənddə sarayı xatırladan yeganə «məğrur bina»nı müsadirə edib yoxsulların istifadəsinə vermək əvəzinə: «Yan, ey cəllad yuvası» deyib onu xaraba qoyurdu. Əli Quranlı «tülək qarı»nı gülləborana tuturdu. Ən nəhayət, Elxanın körpəsini beşikdən götürüb oda atmaq istəyirdi. Bu an S.Vurğun elə bil ayılır və hiss edir ki, onun yeni bir qəhrəman kimi yaratmağa çalışdığı Kərəm artıq canlı görünmürdü, süni təsir bağışlayırdı. Buna görə də: «Şair, həyatı düz yaz!» deyirdi. (179, 156).

Şair qarşı tərəfi isə zəif, gününü eyş-işrətlə keçirən, «mədəsini südə, qaymağa tutan» bir hakim kimi təqdim etmişdir. Bu cür təqdimat isə reallıqdan uzaq olmaqla bərabər tərəflər arasında-

kı mübarizənin təsirini və həm də əhəmiyyətini azaldır.

Bəzi tədqiqatçılar (B.Vahabzadə, H.Babayev) «Üsyan»ı şairin «Komsomol poeması»nın bir fəslə hesab edirlər. Bəxtiyar Vahabzadə yazır: «Üsyan»a ayrıca bir əsər kimi baxmaq olmaz. O, «Komsomol poeması»nın bir qoludur. «Komsomol poeması» da «Üsyan» poemasının xronoloji davamı kimi nəzərimizi cəlb edir. İkinci tərəfdən, «Komsomol poeması»nın «Kənddə teatr» fəslində şair, teatr səhnəsindən ədəbi üsul kimi istifadə edərək ötən illərə - «Üsyan»da təsvir olunan müsavət illərinə qayıdır. Poemanın bu fəslə həm dövrün, həm də bir sıra obrazların eyniliyi (Kərəm, Elxan) etibarilə «Üsyan» poemasını xatırladır. Beləliklə, «Üsyan»ı «Komsomol poeması»nın ilk fəslə etmək olar». (170, 64)

Doğrudan da hər iki poema arasında bu cür oxşarlıqlar vardır. Lakin S.Vurğunun «Üsyan»ı «Komsomol poeması»nın bir fəslə (hətta ilk fəslə) kimi qələmə aldığını qəbul etmək olarmı?

Məlumdur ki, S.Vurğun «Komsomol poeması»nı 1931-ci ildən yazmağa başlamış, əsərin əsas hissələrini 1931-1934-cü və qismən 1935-1936-cı illərdə müxtəlif qəzet və curnallarda dərc etdirmişdir. Belə olan halda şair əsərin ilk fəslini nə üçün 1936-cı ildə qələmə almalı idi? Bundan başqa, şair «Üsyan»ı «Azərbaycan» epopeyasına daxil etmiş, lakin «Komsomol poeması»nın heç bir hissəsini buraya daxil etməmişdir.

«Komsomol poeması»nın «Kənddə teatr» fəslindəki Elxanla «Üsyan»dakı Elxanın eyniliyini söyləmək də olmaz. Birinci Elxan nazir, ikinci Elxan isə gördüyümüz kimi, olsa-olsa, bir kəndin mülkədarıdır. Nazir Elxan ixtişaşları yatırtmaq üçün yollar fikirləşir, parlamentin proqramını şərh edir, mülkədar Elxan isə öz adamlarını başına toplayıb eyş-işrətlə məşğul olur.

Kərəm surətlərinin qoşalığı barədə onu demək olar ki, müəllif hər hansı bir şəxsi (məhz Çalpapaq Kərəm kimi şəxsləri) bir neçə əsərinə daxil edə bilər və bu təcrübədən bizim ədəbiyyatda geniş istifadə edilir. Onu da qeyd etmək ki, «Üsyan»ın əlyazmasın-

da Kərəm surəti Qəşəm adı ilə verilmişdir.*

«Komsomol poeması» da «Üsyan» poemasının xronoloci davamı kimi nəzərimizi çəlb edir» mülahizəsi (əsərlərin müstəqilliyini inkar etməmək şərtilə) doğrudur.

Professor Həbib Babayevin «Komsomol poeması» ilə «Üsyan», «Kənd səhəri» və «Muradxan» poemaları arasında gördüyü yaxınlıq və oxşarlıq da(183, 51) bu dediklərimizlə bağlıdır.

* Bu barədə S.Vurğunun «Əsərləri»nin III cildinin «İzahlar və şərhlər» bölməsində müvafiq qeydlər edilmişdir. Bax: S.Vurğun. Əsərləri. Yeddi cildə, III c., səh. 583-584.

**«Vaqif» dramı: Şair və hökmdar problemi.
Sənətkarın faciəsinin inikası**

S.Vurğunun 1937-ci ildə qələmə aldığı «Vaqif» dramı onun ilk səhnə əsəridir. Şair əsərin ilk tamaşası münasibətilə dərc etdirdiyi məqaləsində yazıçıların vəzifələrindən birinin də qaranlıq keçmişin işıqlı cəhətlərini - böyük insanlarını yaxından öyrənmək və xalqa tanıtdırmaqdan ibarət olduğunu göstərmiş və sonra yazmışdır: «Bu məqsədlə də mən «Vaqif» dramını yazdım».(135, 86). Deməli, yenə də şairin məqsədi Azərbaycan tarixinin hələ əsaslı şəkildə öyrənilməmiş səhifələrini bədii söz vasitəsilə oxucuya çatdırmaq olmuşdur. Xalqın «böyük insanlarını yaxından öyrənmək və xalqa tanıtdırmaq» yenə ön plandadır.

1930-cu illərdə SSRİ-də yaşayan ayrı-ayrı xalqların öz tarixi keçmişinə marağı xeyli artmışdı. 1934-cü ildə SSRİ Xalq Komissarları Soveti və ÜİK/b/P MK «SSRİ-nin məktəblərində Vətən tarixinin tədrisi haqqında» qərar qəbul etmişlər. (204). Bu qərarda tarixin öyrənilməsində və tədrisində yol verilmiş nöqsanlar göstərilmiş, tarixi hadisələrin və tarixi şəxsiyyətlərin düzgün səciyyələndirilməsi qarşıya qoyulmuşdur.

Əlbəttə, bu qərar o vaxtlar tarixi mövzuda bir sıra əsərlərin yazılmasına təsir göstərmişdir. Məhz bu illərdə tarixi mövzuda «Birinci Pyotr» (A.Tolstoy), «Yemelyan Puqaçov» (V.Şişkov), «Cəngavər İoan» (İ.Selvinski), «Suvorov» (K.Simonov), «Tsusima» (A.Novikov-Priboy), «Abay» (M.Auezov) və başqa əsərlər meydana çıxmışdır. Azərbaycan yazıçılarından C.Cabbarlının və H.Cavidin pyesləri, M.S.Ordubadinin bir sıra əsərləri, Y.V.Çəmənzəminlinin «Qan içində» romanı və bir çox başqa əsərlər də tarixi mövzuda yazılmışdır.

S.Vurğunun tarixi mövzu olaraq XVIII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin dövrünü, həyatını və fəaliyyətini seçməsi nə ilə əlaqədardır? Bu, hər şeydən əvvəl, şairin M.P.Vaqif poeziyasına bağlılığı ilə izah olunmalıdır. Professor Cəlal Abdul-

layevin qeyd etdiyi kimi, «S.Vurğun Vaqifi mütəfəkkir bir şair, dərin fəlsəfi fikirləri sadə, aydın bir dillə ifadə etməyi bacaran incə lirik, öz dövründə estetik düşüncənin zirvəsinə çıxan, həyat gözəldir idealını təbliğ edən böyük söz bahadırları kimi qiymətləndirmişdir».(3, 14).

S.Vurğun M.P.Vaqifin həyatı, taleyi uzun illər boyu düşündürmüşdür. Sonradan özünün yazdığı kimi, şair hələ uşaq ikən Vaqif yaradıcılığının təsiri altında olmuş, Vaqifin gözəl şeirləri, aydın dili onun yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. S.Vurğun ilk şeirlərini də Vaqifin qüvvətli poetik cazibə qüvvəsinin təsiri altında yazmışdır. O, «Vaqif»in Azərbaycan Rus Dövlət Dram Teatrında ilk dəfə tamaşaya qoyulması münasibətilə buraxılmış vərəqədə yazmışdır: «Azərbaycanın öz azadlığı uğrunda yadelli işğalçılara qarşı apardığı mübarizə tarixinin qəhrəmanlıq səhifələri Vaqifin adı ilə bağlıdır. Vaqif Qarabağ xanlığının vəziri olduğu zaman bizim xalqın yadelli işğalçılara qarşı, İran şahı Qacara qarşı mübarizəsinə başçılıq edirdi. Vaqif böyük siyasi xadim və diplomat kimi xalqın səadət və azadlığı uğrunda mübarizədə çox işlər görmüşdür».(135, 119). S.Vurğun xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, Azərbaycan xalqının böyük şair oğlu xalqının azadlığı uğrunda öz çanını qurban vermiş, Azərbaycan dili uğrunda, farsçılığa, ərəbciliyə qarşı mübarizədə böyük işlər görmüşdür. S.Vurğunun fikrincə, Vaqif gözəllik şairidir. Lakin onun gözəlləri «hurilər», «pərilər» deyil, yer qızlarıdır, həm də Azərbaycan qızlarıdır. Baş kəlağayılı, toylarda kəklik kimi süzən qız-gəlinlər, real insanlardır.

Şair Vaqifi «saray şairi» hesab edənlərə qarşı kəskin mövqedə durur və yazır: «Vaqif sarayda vəzir vəzifəsində çalışmışdır. Lakin onun qəlbi daim öz xalqının qəlbi ilə çarpmışdır. Onun İran şahı Məhəmməd şah Qacara qarşı apardığı böyük mübarizə açıq göstərir ki, şair heç kəsə satılmadan öz vətəninə azadlıq və istiqlaliyyəti uğrunda zindanlara düşmüş, gözü ilə ölümlər görmüşdür».(135, 86).

Bütün bunlar S.Vurğunu Vaqif haqqında yazmağa sövq etmişdir. «O, hələ 1934-cü ildən başlayaraq Molla Pənah Vaqifin həyatına həsr ediləcək bir dram əsəri yazmaq haqqında düşünməyə başlamışdı. Əslinə qalsa, Vaqifin taleyi haqqında düşüncələr Səməd Vurğunun varlığına 1926-cı ilin yazından hakim kəsilmişdi».(173, 132).

Şair özü bu barədə belə demişdir: «Bu temada bir poema yazdım,* lakin o məni təmin etmədi və düşündüyümdən çox zəif çıxdı. Bu zaman mən bu temada dram yazmağı qərara aldım...» (45).

S.Vurğun bu dramı yazmaq üçün gərgin axtarışlar aparmış, Vaqif dövrünü, habelə dram sənəti ilə bağlı mənbələri öyrənmişdir. «O (S.Vurğun –**A.B.**), XVIII əsr Azərbaycan tarixinə, xüsusən Qarabağ xanlığına dair ədəbiyyatı böyük maraqla oxuyurdu. Səməd Vurğunun «Qarabağnamə»ni tapdırıb ona göndərməyi Heydər Hüseynovdan xahiş etdiyi və 1936-cı ildə Vaqifin dövrünə, həyatına, bütünlüklə Qarabağ xanlığı tarixinə dair Yusif Vəzir ilə saatlarla söhbəti yadımdadır. Oxuyurdu, öyrənirdi».(173,135-136).

Məhz bunun nəticəsində S.Vurğun Vaqif dövrünü dolğun əks etdirən və müasir zamanla səsleşən bir əsər yaratdı. «Vaqif» tarixi mövzuda yazılsa da, müasirlik baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinin çox maraqlı bir dövrünü canlandıran, qədim Azərbaycan torpağı Qarabağın müdafiəsinə həsr olunmuş pyes tamaşaya qoyulduğu dövrlə də səsleşirdi. «Vaqif»in müasir səslənməsinin bir səbəbi də vardı. Bu barədə əsərin tamaşaya qoyulduğu və geniş şöhrət qazandığı 1938-ci ildə danışmaq olmazdı. Bu müasirlik əsərə 1937-ci ilin məlum havasının təsiri ilə hopmuşdu.

Şair-hökmdar problemi hər yerdə olduğu kimi, Azərbaycanda da mövcud olmuşdur. Ə.Xaqani zindana atılmış, İ.Nəsimi diri-diri soyulmuş, M.P.Vaqif...

* S.Vurğunun «Şairin ölümü» şeri nəzərdə tutulur. S.Vurğun. Əsərləri, I cild, səh. 214-217.

M.P.Vaqif 1797-ci ildə İran hökmdarı Ağa Məhəmməd şah Qacarın hüsurunda dayanmışdı... S.Vurğun «Vaqif» pyesini 1937-ci ildə qələmə almışdır. Elə həmin ildə S.Vurğun düz dörd dəfə şəxsi məsələsi ilə əlaqədar respublika rəhbərinin yanına çağırılmışdır.(68).

Şübhəsiz, həmin vaxtlar şair başqa yerlərə də çağırılırdı. Bunları və burada nədən söhbət getdiyini 1937-ci ildə şairin özündən başqa heç kəs bilmirdi. Məhz həmin il S.Vurğun «Vaqif» pyesini yazırdı.

Şairin qardaşı Mehdixan Vəkilov yazmışdır: «Bu əsər («Vaqif» – **A.B.**) 1937-ci ilin axırlarında heyratəmiz bir sürətlə, 3-4 həftə ərzində yazıldı. Belə böyük bir əsərin az müddətdə yazılması ona görə mümkün oldu ki, Səməd Vurğun illər uzunluğunu Vaqifin həyatı və yaradıcılığı üzərində düşünmüşdür... O, yazacağı əsərin mövzusunun, süjet xəttini xəyalında çoxdan işləyib hazırlamışdı. Səmədin dodaqları daim - oturanda da, gəzəndə də, məclislərdə də, hətta çörək yeyəndə də tərpənirdi. O, şəxsi söhbətlər zamanı da bəzən özünü dinləyirmiş kimi göstərir, sadəcə müsahibinin üzünə baxır, fikrən, xəyalən başqa yerdə, öz aləmində olurdu... Səməd Vurğun «Vaqif» dramının bütöv bir şəklini aşiq havası üstündə əzbərində bişirirdi və ona görə də bir oturuma (səhərə qədər) böyük bir səhnə yazılırdı».(173, 133).

Deməli, şair qələmə aldığı müddətdə «Vaqif»lə nəfəs almış, buna görə də əsərin ayrı-ayrı parçaları müxtəlif yerlərdə, bəzən qeyri-adi şəraitdə meydana gəlmişdir. Mehdixan Vəkilovun, şairin digər müasirlərinin xatirələrindən, ilk dəfə işıq üzü görən materiallardan, «Vaqif»in nəşr olunmamış parçalarından, muzey və arxiv sənədlərindən əsərin ayrı-ayrı misralarının, bütöv parçaların yarandığı «ünvanlar», habelə bu parçaların yaranmasına təsir etmiş ovqatlar da məlum olur. Bu gün əlimizdə olan materiallardan o da məlum olur ki, «Vaqif»in yarandığı şərait və dövr əsərə ciddi təsir göstərmişdir. Professor Yaşar Qarayev «Vaqif»dən danışanda belə yazır: «Müstəbid və ziyalı problemi həm Vaqif-İbrahim xan, həm də Vaqif - Qaçar xətlərində qoşa davam etdirir»

lir. Bu xətlərin hər ikisində tarixi təfərrüatla yanaşı müasir, fərdi-avtobioqrafik məqamlara da aşkar işarələr var. Nəzərə alsaq ki, «Vaqif» 1937-ci ildə yazılıb və 1938-ci ilin 5 oktyabrında tamaşaya qoyulub, onda burada təsvir olunan XVIII əsr hadisələrində 1937-ci ilin «podtekstini» tapmaq çətin olmaz».(100, 311).

«Hökmdarın hüsurunda» olmuş görüşlərdən birini xalq şairi Süleyman Rüstəm əlli ildən sonra belə xatırlamışdır: «1938-ci ildə Səmədlə məni yanına çağırtdırmışdı. (M.C.Bağırov nəzərdə tutulur – **A.B.**). Getdik ki, Topuridze - NKVD-nin o vaxtkı rəisi də yanındadır. Səməd irəli yeriyib əl uzatdı:

- Salam, yoldaş Bağirov...
- Çək qanlı əlini! Mənə uzatma! Oturun görüm!
- Çaş-baş halda oturduq.

- Stolun üstündəki papkaları görürsünüz? Bunlar sizin «delo»larınızdır. Sizi aparmaq istəyirlər. Dedim: əvvəl çağırım, özüm dindirirəm, sonra aparsınlar».(70).

Həmin dövrdə S.Vurğunla bağlı hadisələrə aid maraqlı tədqiqatlar aparmış filologiya elmləri namizədi Bədirxan Əhmədov bildirir ki, M.C.Bağırovun şairin salamını almaması faktı S.Rüstəmin xatirəsi ilə yanaşı, tarixin yaddaşında da yaşayır, özü də fərqli şəkildə. Tədqiqatçının üzə çıxardığı «tarixin yaddaşı» şairin «qələm dostlarından» birinin S.Vurğun haqqında verdiyi danosdur. Şairin «millətçi» olmasını sübuta çalışan danosçu M.C.Bağırovun ona əl verməməsi faktını da özünə söykənəcək, dayaq edərək yazmışdır: «...təsadüfi deyil ki, AK/b/P MK-da Bağirov yoldaş bir çox yazıçılarla vidalaşarkən S.Vurğuna əl verməmiş və bildirmişdir ki, Səməd buna layiq deyil...»(68). Tədqiqatçı onu da sübut edir ki, bu hadisə 1938-ci ildə yox, məhz 1937-ci ildə baş vermişdir.(68).

Ömrünün ahıl çağında S.Rüstəmin, yaxud «tarixin yaddaşında» necə yaşamasından asılı olmayaraq söhbət «hökmdarın hüsurunda» şairin bərkə-boşa çəkilməsindən, «olum-ölüm» məsələlərindən gedir. Yəqin ki, bu görüş «Vaqif»in o zaman yaran-

maqda olan səhnələrindən birinə köçmüşdür:

«Vaqifi gətirirlər.

Qacar

(heyretlə)

Aha, baş əyməyir hüzurumda bu!

Şeyx

Yoxdur vicdanında qanun qorxusu.

Qacar

(Vaqifə)

Şair, hökmdarın hüzurundasən! (134, 85).

S.Vurğun bu son misranı qələmə alanda heç şübhəsiz, M.P.Vaqif və 1797-ci illə yanaşı, özünü və qələm dostlarını, habelə yaşadığı 1937-ci ili də düşünmüşdü. M.Vəkilov həmin günləri belə xatırlamışdır: «...qələm dostlarının taleyi onu narahat edirdi. Səməd Vurğun ziddiyyətli düşüncələr içində hər gün, hər gecə qocalırdı. Məhz belə bir zamanda, od kimi yandıran iztirablar, daxili ürək çırpıntıları və tərəddüdlər içində o, «Vaqif»i yazdı. S.Vurğun öz taleyinə əvvəlcədən acıyaraq Vidadinin dili ilə deyirdi:

Şairdir, qəlbi var, şirin sözü var,
Böyük bir ölkənin onda gözü var.
O ölsə... dağlar da dil deyib ağlar,
Əfv edin, yaxşılıq qalır yadigar».(173, 135-136).

1937-1938-ci illərin məlum hadisələri Səməd Vurğuna da ciddi təsir göstərmişdi və onun həbsinə hazırlıq görülürdü. Azərbaycan yazıçılarının 1937-ci il iyunun 10-12-də keçirilmiş ümumi yığıncağı barədə mətbuatda oxuyuruq: «M.K.Ələkbərlinin çıxışı qənaətbəxş olmamışdır... ASYİ katibi Səməd Vurğun «Kommunist»də dərc olunan «Averbaxçılığın kökünü kəsməli» adlı məqa-

lənin əhəmiyyətini anlamamış, partiya qrupuna verdiyi bəyanatında bu məqaləni partiya orqanı tərəfindən ittifaq əleyhinə çevrilmiş bir böhtan kimi qiymətləndirmiş və ancaq kəskin tənqiddən sonra səhvini etiraf etməyə məcbur olmuşdur».(90).

İclasda belə bir ittiham da irəli sürülür ki, məhz S.Şamilovun və S.Vurğunun «sinfi sayıqlığını itirməsi, siyasi korluğu, çürük liberalizmi sayəsində xalq düşmənləri, yapon-alman faşist agentləri, trotskiçi, nasional-uklonist, müsavətçi, pantürkist ünsürlər (Əli Nazim, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Sanılı, Yusif Vəzir, Seyid Hüseyn, Musaxanlı, Müşfiq, Salman Mümtaz...) Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqına soxulmuşlar».(90).

Adı çəkilənlərdən bir çoxunun taleyi artıq məlum idi. Bu yığıncaqdan bir az sonra S.Şamilov da həbs edilmişdir. S.Vurğunun həbsi barədə isə yazılı qərar çıxarılmışdı...

Onu da qeyd etməliyik ki, həmin dövrdə şair eyni zamanda maddi sıxıntı içərisində olmuşdur. O, qızı dünyaya gələndə doğum evinin qapıçısına bağışlamağa bir manat tapmır, qardaşının sonuncu «üçlüyünə» papiros alırdı.(173, 135) S.Vurğunun həyat yoldaşı Xavər xanım həmin vaxtlar şairin təqib olunması barədə ürək ağrından faktlar söyləmiş və belə bir hadisə danışmışdır: «Şamaxı yolunda cəmi bir neçə çarpayılıq doğum evi vardı. 1937-ci il sentyabrın 9-da həmin doğum evində Aybəniz (şairin qızı – **A.B.**) dünyaya gəldi. Yusifdən (şairin böyük oğlu – **A.B.**) sonra qızımız olduğundan çox sevindik. Səmədin uçmağa bircə qanadı yoxdu. Bir neçə gündən sonra Səmədlə birlikdə Mehdi qağa (yazıçı Mehdi Hüseyn – **A.B.**) bizi xəstəxanadan çıxarmağa gəlmişdi. Mən qapıçıya vermək üçün Səməddən bir manat istədim. Səməd ciblərini yoxladı, bir şey çıxmadı. Mehdiyə: Əlini cibinə sal, gör bir manatın varmı? - dedi.

- Yoxdu, hamısını yığıb fayton tutduq».(35).

O vaxtlar həbs olunanlar işgəncələrə dözməyərək istənilən adamı, o cümlədən S.Vurğunu da öz ifadələrində çox asanlıqla «xalq düşməni» edirdilər. Ruhulla Axundov 1937-ci il aprelin 9-

da dindirilmə zamanı müstəntiqin «Sizə AK/b/P üzvü olmayan hansı burjua millətçiləri bəllidir?» sualına belə cavab vermişdir: «Çobanzadə, Salman Mümtaz, Yusif Vəzir, Seyid Hüseyn, Üzeyir Hacıbəyov, Sanılı, S.Vurğun, Müşfiq, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid...»(167).

1937-ci il repressiyasının qurbanlarından biri Gülara Köylü qızı fiziki işgəncələrə dözməyərək bu sözləri demişdir: «Düzdür, sayıqlığımı itirmişəm... Mədəniyyət sarayında xalq düşmənləri Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun kimilərlə...görüşlərə yol vermişəm». (37)

Bəli, S.Vurğunun adı artıq istintaq sənədlərinə «xalq düşməni» kimi daxil edilmişdi.

Şübhəsiz, hər dəfə bu cür ifadələrdən sonra şairi «lazımı yerə» çağırır, bəzən səhərdək saxlayır, «günanlarını» sübuta yetirməyə çalışırdılar. 1937-ci ilin payızında həmin «görüşlərin» birindən yalnız səhər qayıdan S.Vurğun öz qardaşına belə demişdir: «... onlar (NKVD – **A.B.**) mənim «Azərbaycan» şerimdən bərk yapışıblar. Başa düşə bilmirlər ki, bu şer mənim həyatımın və bütün yaradıcılığımın mənasıdır, rəmzidir... Mən bütün insanlara, bütün xalqlara və millətlərə səadət arzulayıram və bu yolda çalışıram. Lakin bütün bunlarla bərabər məndən ötrü ən müqəddəs torpaq Azərbaycandır. Ən doğma xalq isə Azərbaycan xalqıdır, onun dili və şəri mənim vicdan səsimdir, o mənim doğma anamdır. Əgər buna görə məni millətçi etmək istəyirlərsə, qoy etsinlər. Bir gün gələr, tarix həqiqəti açar». (173, 135)

Xavər xanım şairin həmin vaxtlar dəfələrlə gecələr evə gəlməməsini, «Nə qərribə zamandı, nə ağlasığmaz dünyadı. Di gəl baş çıxar, ağı qaradan seç, yaxşını yamandan ayır» - deməsini də acı-acı xatırlamışdır. (35)

S.Vurğun «Vaqif»i məhz belə bir şəraitdə qələmə almışdır və təbii ki, bütün bunlar əsərin ən dramatik səhnələrinin, misralarının yaranmasına, hadisələrin təbii axarına ciddi təsir göstərmişdir.

Əsər belə başlayır: «XVIII əsr. Azərbaycan. Qazax mahalı.

Vidadinin evi... Vidadı tək, ağac altında namaz qılır. Namazın arasında əllərini göyə qaldırıb, titrək və təsirli bir səsle:

Xudaya! İnsanın halı yamandır,
Nələr çəkdiyimiz sənə əyandır.
Mənası varmıdır min təriqətin?
Aç...aç qapısını sən həqiqətin.
Nə olur, bir yeni işıq ver bizə,
Bizim kor yaranmış gözlərimizə-
Bəlkə də yaxşını seçək yamandan...
Ta ki, cansız keçən bir güzərandan
Biz də ilham alağ, sevinək barı.
İşıqlat bu dibsiz qaranlıqları...
Yazıqdır dünyanın əsrəfi insan,
Böyüksən, adilsən, keç günahından.
Qoyma ki, yerlərdə sürünsün bəşər,
Dünyada qalmasın nə pislik, nə şər.
Yaxşılıq insana bir sənət olsun,
Dünya başdan-başa qoy cənnət olsun...» (134, 7)

Vidadinin bu monoloqunun altı misrası ixtisar edilmiş və şairin kitablarına salınmamışdır. Həmin misralar bunlardır:

İlahi! Bir gətir insanı yada
Göz yaşı qalmasın qara dünyada.
Sən ki iradənlə bizi yaratdın,
Neçin qəlbimizi vaxtsız qanatdın?
Söylə bir, insanın nədir günahı?
Aciz bəndələrə qıyma, ilahi... (145).

S.Vurğunun pak və xeyirxah bir obraz kimi yaratdığı Vidadinin bu sözlərində ümumən insan iztirabları ön plandadır. İnsan iztirablarına son qoyulması, «dünyanın başdan-başa cənnət

olması» Vidadinin dualarının əsasını təşkil edir. Buna görə də Vidadi məhz namaz üstündə üzünü yaradana böyük Allaha tutur. Bu parçada 1937-1938-ci illərdə baş verən insan müsibətlərini görməmək mümkün deyil. «...İnsanın halı yamandır», «Nə olur, bir yeni işıq ver bizə», «Yazıqdır, dünyanın əsrəfi insan», «Söylə bir, insanın nədir günanı?» kimi misralarda bu müsibətlərə aşkar işarələr vardır. Bütün bunlar barədə düşünəndə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu ürək ağrından və üsyankar şikayət Molla Vəli Vidadiyə və 1797-ci ilə yox, Səməd Vurğuna və 1937-ci ilə aiddir...

Yenə əsərə müraciət edək: Vaqifi sözlə susdura bilməyən Qacar onun qətlinə fərman verir:

Aparın, aparın onu zindana,
Göz dağı çəkdirin Azərbaycana! (137, 91)

Vidadi hökmdarı öz dəhşətli hökmündən daşınmağa çağırır:

Hökmdar! Yerlərə, göylərə bir bax,
Buludlar qaralır matəm tutaraq.
Vaqif bir oğludur əbədiyyətin,
Ölməz böyük dili şerin, sənətin...
Yalvarıram sana, onu ver mana,
Əllərin batmasın günansız qana. (134, 112)

Qacar-Vaqifə, hökmdar-şairə meydan oxuyur:

Ha...ha...böyük şair
(öz adamlarına)
İndi bərk durun!
Burda kəllələrdən bir qala qurun!
Göylərə dayansın qoy onun başı!
Dibindən çay kimi axsın göz yaşı.

Onun zirvəsinə yalnız və yalnız
Vaqifin başını qoymalısınız! (134, 112)

Şairlərin kəsilmiş başlarından böyük bir qüllə yaranmışdı. Qüllənin zirvəsi hələlik boşdu... «Vaqif»i qələmə alan S.Vurğun istər-istəməz Vaqiflə yanaşı qələmə dostlarının və özünün də taleyini görür, acıyırdı:

Bir tərlan xəyallı qəlbi xəstəyəm,
Bir şeyda bülbüləm, daş qəfəsdəyəm... (134, 106)

S.Vurğun əsəri yazıb başa çatdırdıqdan sonra onun taleyindən çox narahat olmuşdur. O, «Vaqif»i bir müddət gizli saxlamış və qardaşına belə demişdir: «Əgər mənı aparsalar, sən tez mənim əsərimi götür və etibarlı yerdə gizlət. Əsərin yerini Xavər (şairin həyat yoldaşı – **A.B.**) bilir». (173, 136)

Təsədüfi deyil ki, şair «Vaqif»i əvvəlcə məhz faciə kimi qələmə almış, teatra «dörd pərdəli mənzum faciə» kimi təqdim etmişdir. (145) Əsərin qəhrəmanı Vaqifin ölümü hadisələrin təbii axarı ilə bərabər həm də pyesin qələmə alındığı dövrün obyektiv gerçəkliyindən və tələbindən doğurdu.

Pyesin Vaqifin qətli ilə bağlı hissəsini əsərin C.Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Teatr muzeyində saxlanılan və vaxtilə teatra təqdim olunmuş ilk nüsxələrinin birindən götürüb olduğu kimi burada veririk:

«(...Vaqifi oğlu Əli bəylə gətirirlər)

Şeyx

Dayanın!

Vaqif

(kinayəli)

Mümkünmü durub dayanmaq?

Şeyx

(Əli bəyə)

Oğlum, sən allahın qüdrətinə bax.

Əli bəy

Uzun mırıldama satılmış alçaq
Səni də udacaq bu qara torpaq!
Nə oldu, tez gəlsin, deyin cəlladlar.

Şeyx

(ətrafa)

Əstəfurullah!

Kafirə bir bax.

Vaqif

(Qürub etməkdə olan günəşi seyr edərək oğluna)
Günəş qürub edir, donur kainat,
Əzəldən belədir vəfasız həyat.
(Günəşi göstərərək)
O mənim ömrümün timsalıdır, bax!
Sönən bir varlığın xəyalıdır, bax!
Mən də yaradıldım, mən də parladım
Gözəllər ağzından düşmədi adım.
İndisə... yelkənim toxundu daşa
Bir insan ömrünü vurmadım başa.
Oğlum, alışıram, yanıram, aman!
Səni öldürürlər mənim ucumdan.
Qoy ucsun başıma qayalı dağlar!

Əli bəy

Ata!

Sənin günəş boyda bir vicdanın var-
Çiynində el dərdi daşıyacaqdır,
Bu dünya durduqca yaşayacaqdır.
(cəlladlar gəlirlər)

Şeyx

Kəlmeyi-şəhadət alın dilinizə!

Vaqif

(oğlunu bağrına basaraq cəllada tərəf)
 Nə qədər olsa da, qanın var, cəllad!
 İnsanın canından şirindir övlad.
 Məni qorxutmayır bu vaxtsız əcəl
 İnsaf et, qabaqca məni öldür, gəl.
 Gözlərim görməsin övlad qanını!
 Uçurma könlümün xanımını.

Şeyx

(kinayəli)

Yenə rənginizdə bir sarılıq var.

Vaqif

Qafil! Gün batanda rəngi saralar!

Şeyx

Bu fani dünyanı artıq unudun,
 İndi yönünüzü qibləyə tutun!
 (Uzaqdan cənginin səsi gəlir. Cəllad əvvəl Əlibəyi ar-
 xadan vurur)

Vaqif

(Başını əlləri arasına alaraq)
 Of... Sənin gözlərin kor olsun, cəllad!
 Sənə demədimmi şirindir övlad?!
 (Cəllad Vaqifi də vurur, Vaqif yığılır)

Şeyx

Meyitlər soyusun səhərə qədər.
 (Hamı çəkilir. Vidadi pəjmürdə halda gəlir. Vaqifi
 görən kimi acı bir fəryadla)
 Vidadi
 Vaqif!

Vaqif

(zəif səslə)

Vidadi! Qardaşım, sən misən, gəl, gəl...
Bizi ayrı saldı bimürvət əcəl.

Vidadi

(onun başını dizləri üstə qoyaraq)
Gəldim sağlığına görüşək yenə
İnsan aldanırmış xəyal deyənə.
Kor olsun gözlərim nələr görürəm
Günəşi tutulmuş səhər görürəm.

Vaqif

Ağlama, qardaşım! Sən yaşa, yarat
Yaxındır gözlənən azad bir həyat.
(Deyib keçinir. Vidadi onun alnından öpərək)

Vidadi

Söndü...Şərimizin günəşi söndü...
Həqiqət əbədi xəyala döndü.
Susdu bağçamızın şeyda bülbülü,
Saraldı yurdumun qönçə bir gülü.
Vaqif! Gözlərini aç, aləmə bax!
Buludlar qaralır matəm tutaraq
Ölməz böyük dili şerin, sənətin!
Vaqif! Sən oğlusan əbədiyyətin!
(ayağa qalxaraq göylərin dərinliyinə əllərini qaldırır,
dəhşətli bir səslə)
Daşdan yaranmayıb, ətdəndir ürək
Tfu... Sənin təxtinə, ey çərxi-fələk..." (145)

«Vaqif» tamaşaya hazırlanarkən şair müvafiq dəyişikliklər aparmış, teatra faciə kimi təqdim etdiyi əsəri xalqın qələbəsini əks etdirən drama çevirmişdir. Görünür, S.Vurğun xalqın qələbəsini göstərməklə həqiqətin təntənəsinə inamını ifadə etmişdir.

Göstərdik ki, «Vaqif»in tədqiqatçıları əsərin tarixi mövzuda yazılsa da, müasirlik baxımından böyük əhəmiyyətə malik olduğunu xüsusi qeyd etmişlər. Xalqımızın tarixi keçmişinin çox

maraqlı bir dövrünü əks etdirən pyes 1930-1940-cı illərdə olduğu kimi, bu günümüzə də səsləşir. Bu özünü, həm hadisələrin ümumi inkişafında, həm də ayrı-ayrı surətlərin təcəssümündə göstərir. Humanizm, qəhrəmanlıq, yurdsevərlik, ümumbəşərlik, doğma yurdu işğalçılardan qorumaq səyləri kimi ideyalar müasir dövrdə öz əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Qələmə alındığı dövrdə əsəri «ədəbi bir hadisə olmaqla bərabər, eyni zamanda siyasi bir hadisə» hesab edən xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn yazırdı: «Vaqif» dramı bizdə öz keçmişimizə, böyük ədəbiyyatımıza, xalqımızın qəhrəmanlığına, onun azadlıq uğrunda apardığı mübarizəyə dərin bir məhəbbət oyadır, xarici istilacılar qarşı amansız olmağa çağırır, Vətənimizi, xalqımızı daha da dərinləndirir. Bu səbəblərə görə «Vaqif» tarixi mövzuya həsr edilmiş olsa da, son dərəcə aktual bir əsərdir». (108, 37) Professor Cəlil Abdullayev pyesin müasirliyini Vaqif surətinin müasirliyi ilə əlaqədə götürmüş və öz fikrini böyük alman şairi Hötenin belə bir fikrinə söykəmişdir ki, şair üçün heç bir tarixi şəxsiyyət yoxdur. O öz mənəvi aləmini təsvir etmək istəyir və bunun üçün bəzi tarixi şəxsiyyətlərin boynuna minnət qoyub onların adlarını öz əsərlərinə daxil edir. (8, 7) Bu baxımdan ədəbiyyatşünas O.Reznikin fikri də maraqlıdır. O yazır: «Vaqif surəti bizə nədənsə dramatik poemanın öz müəllifini xatırladır. Elə bil ki, poetik ilhamın, mənəvi saflığın və ehtirasın xırdaca bir hissəciyi yüz il vətən torpağı üzərində dolaşdıqdan sonra, nəhayət, Azərbaycan xalqının müasir tərənnümçüsü simasında öz həqiqi varisini tapmışdır». (125, 166)

«Vaqif» pyesinin mərkəzində Azərbaycan durur. Vaqifin yaşadığı XVIII əsr Azərbaycanı özünün çox mürəkkəb və ağır dövrünü yaşayırdı. Ayrı-ayrı xanlıqlara parçalanmış Azərbaycan İranla Rusiyanın arasında qalmışdı. Bu ölkələrdən hər biri ayrı-ayrılıqda Azərbaycana sahib olmaq istəyirdi. Onlar bu istəklərini həyata keçirmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atırdılar. Beləliklə, Azərbaycan iki düşmənə üzləşmiş, iki od arasında qalmışdı.

İki od arasında qalmış Azərbaycana məhəbbət «Vaqif» pyesinin əsasını təşkil edir. Hadisələrin gedişində və inkişafında, ayrı-ayrı obrazların monoloqlarında, dialoqlarda Azərbaycan sevgisi hakimdir. Şair müxtəlif ədəbi üsullarla bu yurdun keçmişi, xalqın tarixində baş vermiş hadisələr barədə tamaşaçıya məlumat verir. Bu baxımdan Eldarın monoloqları səciyyəvidir. Bu monoloqlar əsasən Azərbaycanın yaşamış olduğu məhrumiyyətlərlə bağlıdır. Eldar ilk monoloqunda tarixin müxtəlif mərhələlərində xalqın ağır güzəran keçirdiyinə işarə etmiş, öz sərvətinin sahibi olmadığını göstərmişdir:

Bir ağ gün görmədi bizim sonalar,
Öldü diri gözlü yazıq analar.
Yeri şumlayan biz, onu əkən biz,
Böyük sarayları qurub tikən biz.
Qışın şaxtasında taxıl becərən,
Nə rahatlıq görən, nə yuxu görən
Bizik, biz! Yenə də öldük acından,
Asıldıq hər zaman dar ağacından. (134, 69)

Göründüyü kimi, yenə şairin narahatlığı insanın ağır güzəranı, maddi və mənəvi sıxıntıları ilə bağlıdır. «Nə vaxt qurtaracaq pis gündən insan»? sualı isə bu və ya digər dərəcədə bütün dövrlərə aiddir.

Eldarın ikinci monoloqu Azərbaycanın keçmişinə qısa bir səyahətdir. S.Vurğun Eldarın dili ilə bir daha üzünü «Qız qayası» poemasından bizə tanış olan eyni adlı qayaya tutur:

Budur Qız qayası-hicran yuvası!
Başından çox əsmiş ölüm havası.
Bağrını deşdikcə hər soyuq külək
Ah çəkib, of demiş, köks ötürərək...
Of, yazıq analar, of, igid vətən.

Nələr çəkməmişsən bu dünyada sən...
 Sinəndə at çapan şahlar, xaqanlar
 Səni parçaladı, diddi ətini,
 Qəlbini, hissini, məhəbbətini... (134, 99)

Şair bu dəfə Qız qayasına Azərbaycanın rəmzi kimi müraciət etmişdir.

S.Vurğunun əsərdə təsvir etdiyi hadisələr əsasən Vaqiflə əlaqədar verilir. Tədqiqatçılar Vaqif barədə danışarkən onu ümumiləşmiş surət hesab edirlər. «Vaqif böyük Azərbaycan yazıçılarının ən başlıca xüsusiyyətlərini özündə toplayan surətdir. Yəni müəllif bizə tarixdən məlum olan Molla Pənahın şəxsi xüsusiyyətlərini verməklə bərabər, eyni zamanda xalqımızın yaratdığı böyük şairlərin ən gözəl cəhətlərini də göstərməyə səy etmişdir. Gözəllərə şer deyən, yaşıllıqları tərifləyən, təbiətin gözəlliklərindən nəşə duyan, özünün dediyi kimi, «dünyanın hər şərbətini içməyə» çalışan rübabı şair Vaqif eyni zamanda ağıllı bir dövlət xadimidir, diplomatdır, vətənpərvərdir, xalqının dərdsini düşünən gözəl bir vətəndaşdır». (108, 20)

Vətənpərvər və vətəndaş olan qələm sahiblərimiz öz xalqını düşünməklə bərabər başqa xalqlara da eyni gözlə baxmış, ümumbəşəri ideyaları təbliğ etmiş, xalqları dostluğa, əməkdaşlığa səsləmişdir. S.Vurğun milli və ümumbəşəri xüsusiyyətləri məhz Vaqif obrazı üzərində cəmləşdirmişdir. Vaqif, hər şeydən əvvəl, böyük vətənpərvərdir, öz vətənini, xalqını və dilini müdafiə edir.

Vaqifin özünəməxsus xüsusiyyətləri onun Vidadi, Eldar və başqa adamlarla söhbətlərində, İbrahim xan və Qacarla qarşılaşdığı səhnələrdə, habelə başına gələn bir sıra hadisələr zamanı meydana çıxır. Əsərin əvvəlində Salahliya-Vidadi ilə görüşə gələrkən kənd ağsaqqallarından Qurban kişi onu ərklə məzəmmət edir. Qurban kişi özünü Vaqifə tutub deyir ki, sən gözümüzün işığı, məclislərin yaraşığı idin, gəlinə-qıza şer deyərdin. «Onu da çox gördün axırda bizə?»

Vaqif bu ağsaqqala belə cavab verir:
 Yox, yox, Qurban əmi, mənə dünyada
 Bu ellər, obalar gülzar görünür.
 Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da,
 Könüldən-könülə yollar görünür. (134, 17)

Qurban kişinin bu «məzəmmət»ində də Vaqifə el sevgisinin şahidi olur, ona böyük ehtiram göstərildiyini hiss edirik. Göründüyü kimi, Qurban kişi ona birbaşa demir ki, gözəl məclislərin yaraşığı olduğunu, gəlinə-qıza şər dediyini, yəni nikbin hərəkətlərinlə camaatı şad etdiyini axırda bizə çox gördün. Qurban kişi bunu Vaqifdən çox mülayimliklə soruşur: «Onu da çox gördün axırda bizə?»

Vaqif sarayda təqib olunanda, mənəvi sarsıntılara məruz qalanda yenə də bağlı olduğu xalqı, eli-obanı düşünür:

O təmiz duyğular, o saf ürəklər,
 Bənövşə qoxulu sərin küləklər,
 Başına döndüyüm güllər, çiçəklər –
 Tərlanlar oylağı yadıma düşdü... (134, 56).

Vaqif elə-obaya bağlı olmaqla bərabər, həm də demokratik ruhlu dövlət xadimi, uzaqgörən diplomatdır. O, vəfalı dost, mehriban valideyn, möhkəm iradəli bir insandır.

Vaqifin İbrahim xana dediyi sözlər Vətənin işıqlı gələcəyi barədə onun xoş arzuları, istəkləridir. Bu insanın əməli fəaliyyətinin əsas qayəsi budur:

Kor kimi qalmasın insan.
 Qalxsın cəhalətin qaranlığından!
 Açılsın hər yerdə məktəb, mədrəsə,
 Balalar quş kimi versin səs-səsə,
 Dağların döşündən yollar çəkilsin,

Yollar kənarında güllər əkilsin,
Nəğmələr bəzəsin vətən mülkünü;
Mən də qoca vaxtı görüm o günü. (134, 36)

Bu arzuların reallaşması isə bir şeylə bağlıdır:

Məncə, nə olsa da, bu gündən belə,
Vəcdan azadlığı lazımdır elə. (134, 35)

Məhz bütün bunların nəticəsidir ki, əsərdə İbrahim xan Vaqifi bu cür ittiham edir:

Sən elin dostusan, elin yarısan. (134, 39)

Bu, doğrudan da belədir. Vaqif kimi böyük təbiətli adamlar məhz elin dostu, sırdaşı olmalıdırlar. Özünün dediyi kimi:

Dünya yaranmamış ötərgi bir səs,
Günəş qaranlıqda yaşaya bilməz... (134, 39)

İbrahim xan pyesdə əlindən heç nə gəlməyən, fərsiz, qorxaq, hətta öz vəziri Vaqifin həyat yoldaşına pis gözlə baxan bir şəxs kimi verilmişdir. Əslində isə tarixi şəxsiyyət olan İbrahim xan uzun müddət Qarabağ xanlığına başçılıq etmişdir. Əlbəttə, «Vaqif»in yazıldığı dövrdə və şəraitdə İbrahim xanı müsbət bir surət kimi vermək mümkün deyildi və bunu şairdən tələb etmək də olmazdı. Bununla belə S.Vurğun bu barədə o dövrün ədəbi tənqidinin fikri ilə razılaşmış və 1946-cı ildə belə yazmışdır: «Mən çox sevdiyim «Vaqif» əsərinin gələcək taleyini düşündüyüm zaman orada yol verdim bir çox təhriflər, xüsusən İbrahim xan surətinin təhrifi məni çox yandırır, lakin əsər elə bir vəhdət təşkil edir ki, mən hələ də bu təh-rifi, əsərin bədii təsirini azaltmamaq şərtilə, düzəltməyə çox çətinlik çəkirəm». (135, 375) Səməd Vurğun

hiss edirdi ki, elə bir dövr gələr, elə bir şərait yarana bilər ki, İbrahim xan surətinə görə «Vaqif» kimi sənət incisi zərbəyə məruz qalar. Şairin oğlu Vaqif Səmədoğlu xatırlayır: «-Ay Vaqif, qoy bir ayağa qalxım, «Vaqif»i təzədən yazacağam. O zaman çox şeyi düz deyəmmədim. İbrahim xan elə olmayıb...» Bu sözləri mənə Səməd Vurğun 1956-cı ilin may ayında deyib. Təəssüflər olsun ki, bir neçə gündən sonra Səməd Vurğun köçdü bu dünyadan. Ancaq yaxşıdır ki, dram yenidən yazılmadı. «Vaqif» əsəri də, Molla Pənah Vaqif də nağıl dünyamızın bir guşəsində sağ qaldılar». (160)

Əlbəttə, şairin «o zaman çox şeyi düz deyə bilməməsinin» əsas səbəbi əsərin yazıldığı dövr olmuşdur.

İbrahim xan surətinin təhriflərindən biri Vaqifin həyat yoldaşı Xuramanla bağlıdır. Əsərdə göstərilir ki, İbrahim xan Şeyxin təhriki ilə Vaqifə zərbə vurmaq üçün Xuramana sahib olmaq fikrinə düşür. İbrahim xanın «elçiləri» Xuramanın zəif damarını tutur, xanın arvadı olmasına razılıq verməsinə nail olurlar.

Xuramanın xəyanəti Vaqifi sarsıdır. Bu hadisə düşmənləri ilə qarşı-qarşıya durduğu vaxt baş verdiyi üçün daha ağır olur. Lakin o özünü ələ almağı bacarır. Ağır günlərdə daha çox elin, obanın, yurdun taleyini düşünür. Qarabağın müdafiəsinə başçılıq edir. Məhz buna görə də oğlu Əli bəy vasitəsilə Eldara belə bir sifariş göndərir:

Eldar! Bir qulaq as, qulaq as, Eldar!
 Basqına keçmişdir Məhəmməd Qacar.
 Atam çıxmışsa da vəzirliyindən,
 Deyir, yad əllərə keçməsin vətən.
 Bilirsən, o yanır pərvanələr tək,
 İndi nəyin varsa Əsgərana çək
 Qacarla vuruşun arxa tərəfdən,—
 Atamın fikrini söyləyirəm mən... (134, 75)

Əsərin ən dramatik yerlərindən biri Xuramanın zindana – Vaqifin yanına gəlməsi səhnəsidir. Şairin bütün tədqiqatçıları belə bir fikrə gəlmişlər ki, Xuraman Vaqifin yanına özünün bağışlanması üçün deyil, haqq dünyasına rahat getməsi üçün müsəlman adətinə uyğun olaraq öz həyat yoldaşından halallıq almağa gəlmişdi:

Uydum bu dünyada nazü-nemətə,
Özüm də bilmədən uydum şöhrətə.
Bilmədim axırı zəhrimarımış,
Hər qızıl xəzinə bir şahmarımış...
İndi öz əlinlə gəl öldür məni,
Nə qədər alçaldım, alçaltdım səni... (134, 97)

Azərbaycanlı üçün həyat yoldaşının xəyanətinin bağışlanması mümkünsüzdür. Bu, xalqımızın milli xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Qədimlərdən üzü bəri arvad kişinin namusunun əsas atributlarından hesab olunur. Çox hallarda bu cür xəyanətin cəzası çox ağır olmuşdur. Elə buna görə Xuraman istəyir ki, Vaqaf onu öz əlləri ilə öldürsün. Vaqif isə hər şeydən əvvəl humanist bir insan, şairdir. Ona görə də Əli bəyin «Ata, qoy öldürüm o mürvətsiz!» sözlərinə cavabı birmənalıdır:

Əli bəy, alçaldar cinayət bizi:
Bir bax əllərinə yaraşarmı qan?
Oğlum, yaşatmağa yaranmış insan. (134, 55)

Əgər Vaqif, yaxud Əli bəy Xuramanı qətlə yetirsəydi, bu, bir obraz kimi onların bütövlüyünə xələl gətirərdi. Bu problemi isə S.Vurğun çox ustalıqla həll etmişdir. Xuraman cəzanı özü-özünə verir. Zindanın qapıçısı belə bir xəbər gətirir: «Özünü qayadan atdı Xuraman!» Lakin bu xəbərdən bir az qabaq Vaqif Xuramanı geri çağırtdırmışdı. Buradan o nəticə çıxırmı ki, o, xəyanətkar

qadını bağışlamaq, əfv etdiyini bildirmək üçün çağırırdı? Əlbəttə, yox! Vaqifin Xuramanı çağırmasının əsas səbəbkarı isə onun qəmli nəğməsi, yəni poeziyanın qüdrəti idi və təbii axardan doğurdu:

Bir ceyrandım, ürkütdülər yatağımdan,
 Bir quş idim, ayrı düşdüm budağımdan.
 Külək əsər, yarpaq düşər, çiçək solar...
 Viran qalmış mənim bu can otağımdan. (134, 97)

Həmin hissi Vaqifdə həm də S.Vurğunda Xuramanın bu qəmli nəğməsi yaratmışdı.

Mərhum Atif Zeynallı Xuramanın hərəkətini nəzərə alaraq onun azərbaycanlı olmadığı mülahizəsini irəli sürmüş və S.Vurğunun da bu obrazı Azərbaycan qadını kimi yaratmadığına işarə etmişdir. O, Xuramanın Vaqifə dediyi «...heç, bir az incidir məni qürbət» sözlərinə işarə edərək yazmışdır: «Niyə qürbət? Qərribə deyilmi? Xuraman Şuşaya başqa bir məmləkətdənmi gəlib?...Axı S.Vurğun «qürbət» sözünü, hətta Xuramanın dilindən belə işlədə bilməzdi... Bayaq qeyd etdik ki, Xuraman öz mənfi çənətlərinə görə nənələrimizə oxşamırdı. S.Vurğun bunu bizdən yaxşı duyurdu. Bəlkə «qürbət» sözü ilə... axı çoxdilli, çoxlähcəli müsəlman Şərqində Xuraman ən kütləvi qız adlarından biridir».(179, 210) Bununla birlikdə, A.Zeynallı bu fikrinin şərti olduğunu da qeyd edir. (179, 210)

Doğrudan da bir sözə görə insanın milli mənsubiyyəti barədə dəqiq fikir söyləmək çətinidir. «Qürbət» xalqımızın çox işlətdiyi sözlərdəndir. Azərbaycanın bu tərəfində yaşayan yurdun o biri tərəfini qürbət hesab edir. Folklorumuzda buna istənilən qədər misal gətirmək olar. A.Zeynallının özünün də qeyd etdiyi kimi, vaxtilə Q.Zakir Bakıda sürgündə olduğu vaxt özünü qürbətdə hiss etmiş və bunu «Durnalar» qoşmasında göstərmişdir. S.Vurğunun özündə də buna təsadüf olunur. («Ah, bu qürbət

məni dağıtdı, sökdü...»)). Bu gün torpaqlarımızın müəyyən hissəsinin ermənilər tərəfindən işğalı ilə əlaqədar Bakıda, Gəncədə, respublikanın digər yerlərində məskunlaşmış soydaşlarımız da o yerlər üçün darıxır, «qürbət» sözünü nəttə radio və televiziyaadakı çıxışlarında tez-tez işlədirlər...

Xuraman isə öz əməlindən asılı olmayaraq, hətta «nənələrimizə oxşamasa» belə azərbaycanlıdır. Əgər belə olmasa idi, o, intihar etməsi barədə qərar qəbul etməz, haqq dünyasına səfəri üstündə ərindən halallıq almağa gəlməzdi. O da «İnsan» pyesindəki Amaliya kimi başqa cür yaşamaqda davam edərdi...

Vaqifin «hökmdarın hüsurunda», yəni Qacarla görüşündə özünü ləyaqətlə aparması, ağıllı cavabları ilə düşməni susdura bilməsi onun mənavi qələbəsi kimi diqtəti cəlb edir. Qacar Vaqifi bu görüşdən qabaq, ona yazdığı kəskin cavab məktubundan tanıyırdı. Vaqif bu məktubunda Azərbaycan xalqının cəsurluğuna və qəhrəmanlığına işarə edərək yazmışdı ki, tərən oylağında sar ola bilmədiyi kimi, bu ellər də baş əyib xar ola bilməz. Onun Qacardan tələbi də xalqın qəhrəmanlığına inamı ilə köklənmişdir:

Basma ayağını bizim torpağa,
İlandan, əqrəbdən yar ola bilməz! (134, 63)

Vaqifin öz xalqına və Vətəninə böyük sevgisi bu səhnədə daha qabarıq üzə çıxır. Bu səhnədə onun milli qüruru ilə ümumbəşəri xüsusiyyətləri birləşir. Bu isə obrazı daha da canlandırır. Vaqif hökmdarın «Gərək fars dilində yazsın sənətkar» tələbinə qarşı böyük qürur hissilə «Azəri yurdunun oğluyam mən də, az-az uydururam yeri gələndə» - deyir. O bununla yanaşı farsların qüdrətli sənətkarlarını da yüksək qiymətləndirir.

Vaqif özü Qacarın hüsurunda baş əymədiyi kimi, Vidadiyə də məslənət görür ki, ona yalvarmasın, çünki, «hələ baş əyməmiş bu böyük Vətən...»

S.Vurğunun tədqiqatçıları Vaqiflə Qacarın qarşılaşdığı səh-

nə ətrafında maraqlı mülahizələr söyləmiş, əsərin bu yerini yüksək qiymətləndirmişlər. Bununla birlikdə bu səhnənin ayrı-ayrı məqamları ilə bağlı tənqidi fikirlər də mövcuddur. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə yazır: «Çox vaxt Vaqiflə Qacarın üzləşdiyi səhnəni əsərin ən gözəl, ən mənalı və tutarlı səhnəsi hesab edirlər. Ancaq realizm baxımından yanaşdıqda, bu səhnə qüsurludur. Elə təsəvvür yaranır ki, bu səhnə yalnız Qacarla Vaqifin deyişməsi, Vaqifin məntiqi, kəsgin sözlər deməsi naminə yaradılmış, hadisələrin təbii axımından doğmamışdır. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün bu səhnədən əvvəlki hadisəyə qayıdaq: Ağa Məhəmməd şah Qacarın təslim olmaq təklifinə qarşı Vaqif ona bir şəər göndərir və... Qacarı təhqir edir. Qəzəblənən Ağa Məhəmməd şah Qacar hücum əmri verir və nəhayət, Şuşa qalasını tutur. İbrahim xan Dağıstana qaçır. Vaqif isə evində oturub, Qacarın çağırışını gözləyir. VIII şəkildə Qacar Vaqifin «keçər aylar, keçər illər, yaz, ey Vaqif, ömür azdır» mısrasını xanəndənin dilindən eşidəndən sonra onu hüzuruna çağırır. Vaqif də, əmrə görə Qacarın hüzuruna gəlir və deyişmə başlanır».* (170, 264) (170, 264)

Doğrudanmı Vaqif həmin məclisdə yada düşməsə Qacar onu həbs etdirməyəcəkdi? Doğrudanmı Vaqifin VIII şəkildə yada düşməsi bir təsadüfdür?

Əsərin həmin yerinə müraciət edək:

Qacar

... Belə deyirlər ki, ağladır yeri
Sizin Qarabağın xanəndələri.
Hünəriniz varsa, bir «Rast» oxuyun!

Xanəndə

(oxuyur)

...Keçər aylar, keçər illər, yaz, ey Vaqif, ömür azdır,
Düşər bir gün laçın könlün şəer-sənət marağından.

* Müəllif bu fikrini «Vaqif» adlı məqaləsində də təkrar etmişdir. Bax: B.Vahabzadə. Vətən ocağının istisi. B., «Gənclik», 1982, səh. 51.

Qacar

Qəzəl Vaqifindir?

Şeyx

Bəli, Vaqifin!

Qacar

Nə oldu? (Kursiv bizimdir – **A.B.**)

Onu tez tapıb gətirin!

(Sərkərdə baş əyib çıxır)

Vəzir! Bu doğrudan böyük qüdrətdir,

Hər sözü, söhbəti canlı sənətdir.

Böyük təhlükədir bu şair bizə,

Sən nə fikirdəsən?

Vəzir

Nə deyim sizə,

Buyruq sizinkidir, adil hökmdar,

Sizdə fəzilət də, ədalət də var...

Şeyx

Şahım, təhlükədir Vaqif, doğrudan,

Onu gözünüzdən qoymayın bir an...

Bir də, bərk dostudur o qaçaq Eldar-

Sizin düşməniniz, bəli, o murdar.

Vaqif yaşadıqca-qorxudur bizə,

Şair görünməsin gözlərinizə.

Qacar

Yazdığı cavabdan bilmişəm onu,

Dayan, sovuraram göyə tozunu,

Qoy gəlsin, əylənib gülüşək bir az,

Bizim dilimizi o bağlayammaz. (134, 83-84).

Qacarın «nə oldu?» sualından məlum olur ki, o, Vaqifi unutmamışdı və bəlkə də Şuşaya daxil olduğu elə ilk gün onun həbsi barədə tapşırıq vermişdi. «Nə oldu?» sualını verməklə isə əvvəl verdiyi tapşırığın icrasının vəziyyətini yoxlayırdı.

S.Vurğun isə Vaqifi bu cür xatırlatmaqla qarşısına xüsusi məqsədlər qoymuşdur. Bunlardan biri Vaqifin hökmdarla – Qacarla qarşılaşdırılması səhnəsinə hazırlıq, digəri isə Vaqifin görkəmli bir şəxsiyyət olması, el-oba tərəfindən sevilməsi barədə məhz onun düşmənlərinin dili ilə məlumat verilməsi ilə bağlıdır.

Əsərdən göründüyü kimi, Qarabağı pəncəsinə keçirən Qacar kef məclisi düzəltmişdir. Qalib hökmdar böyük bir qürurla qələbəsini qeyd edir, özünü «şahlar şahı», «yer üzünün allahı» sayır. Vəzir və şeyx də şahın dediklərini təsdiqləyir, ona xeyir-dua verirlər.

Xanəndə Vaqifin adını çəkdikdən sonra isə söhbətin səmti dəyişir və məhz onun üzərində cəmləşir. Qacar Vaqifin doğrudan da böyük bir sənətkar olduğunu etiraf edir. Şeyx isə Vaqifi aradan götürmək üçün «tədbirlər görür»; onu şəriətin düşməni, bir də qaçaq Eldarın dostu kimi təqdim edir. Şeyx el-obanın Vaqifi çox sevdiyini də etiraf etməli olur.

Qacara bəlli olur ki, Vaqif mənsub olduğu xalqın sevgisini qazanmışdır. Vaqifə dəyən zərbə bütün Azərbaycana dəyəcəkdir. Məhz buna görə də Qacar belə deyir:

Aparın, aparın onu zindana,
Göz dağı çəkdirin Azərbaycana! (134, 91)

Beləliklə, Qacar Vaqifi öldürməklə bütün Azərbaycana «dağ çəkmək» istəyir.

S.Vurğun Qacarın simasında müstəbid obrazı yaratmışdır. O öz qəddarlığından həzz alır. Bütün bəşəriyyəti məhv etməyə hazır olduğunu bildirir və bütün bunları özünün fiziki şikəstliyi ilə izah edir. O, fiziki şikəstliyinin intiqamını bütün bəşəriyyətdən almaq istəyir. Əslində isə Qacar daha çox mənəvi şikəstdir. O, Vidadinin yalvarışlarını nəzərə alaraq Vaqifi «bağışlayır», ölüm fikrindən daşındığını bildirir. Bir an sonra isə özünün yeni hökmünü elan edir:

Ancaq kəsəcəyəm yazan əlini,
Bir də həcv deyən acı dilini. (134, 90)

Qacar əsir aldığı gürcülərə - Şalikoya və onun qardaşına da bu cür «səxavət» vəd edir. O, Şalikonu və qardaşını bir-birilə vuruşmağa təhrik edir. Qalib gələn azad ediləcəkdir. Şaliko böyük qardaşdır. O belə hesab edir ki, kiçik qardaş - sonbeşik ananın yanına qayıtmalıdır.

Müəllif burada iki doğma qardaş bir-birilə vuruşmağa çağıran Qacarın şəxsində müstəbidlərin olduqca alçaq bir xüsusiyyətini nəzərə çarpdırır. O, şəhər və kəndləri yandırır, müxtəlif xalqları, onların sənətkarlarını məhv edir, mədəniyyət abidələrini dağıdır, qapılar bağlayır, ocaqlar söndürür, sirdaşları bir-birindən ayırır, göz yaşlarından çaylar yaradır və bütün bunlardan həzz alır. Qardaşları bir-birilə vuruşmağa təhrik etməsi isə onu göstərir ki, Qacar ayrı-ayrı xalqlar arasında deyil, eyni millətdən olan adamlar, hətta doğma qardaşlar arasında belə düşmənçilik yaratmağa çalışın despotdur.

Xaliq Məhəmmədoğlu «Elm və həyat» curnalının 1990-cı il 11-12-ci sayında dərc etdirdiyi «Ağa Məhəmməd şah Qacar işğalçıdır mı?» sərlövhəli məqaləsində «Ağa Məhəmməd şah Qacar kimi dahi bir sərkərdənin işğalçı və düşmən kimi qələmə verilməsini ziyalılarımızın bağışlanılmaz səhvlərindən» sayır və onun Qarabağa yürüşlərini «vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq siyasətilə» izah edir. (43, 35-36)

Qacar doğrudan da böyük dövlət yaratmaq istəyirdi. Lakin onun yaratmaq istədiyi bu dövlət «vahid Azərbaycan dövləti» deyil, İran dövləti olmalı idi. Qacarın azərbaycanlı olması məlumdur. Bu, pyesin özündə də göstərilmişdir. Lakin vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılmasını mərkəzləşdirilmiş İran dövləti ilə bağlamaq fikri hər cür elmilikdən və obyektivlikdən məhrumdur. Qacarın Zaqafqaziya, xüsusən Azərbaycan uğrunda mübarizəsi yurdumuzu odlara qalamış digər fəthlərin niyyətlərindən fərq-

lənmir. Qacar Azərbaycanca münasibətində də fateh və işğalçıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, o dövrdə Azərbaycan İran və Rusiyanın arasında qalmışdı. Bu dövlətlərdən hər biri ayrı-ayrılıqda Azərbaycanı öz malı etmək istəyirdi. Qacarın məqsədi isə Azərbaycanı İrana qatmaq, qüvvətli İran dövləti yaratmaq idi. Heç də təsadüfi deyil ki, görkəmli Azərbaycan yazıçısı Ə.Haqverdiyevin «Ağa Məhəmməd şah Qacar» pyesində Şuşada qətlə yetirilən şah son nəfəsində belə deyir: «Ey xanəxərab, İran ra viran gərdi!» (71, 126) («Ey evi yıxılmış, İranı viran qoydun»).

Bununla birlikdə qeyd etmək lazımdır ki, Qacarın Qarabağı ələ keçirmək istəməsinin əsas səbəbi Qarabağ hakimi İbrahim xanın Rusiyaya meylinin artması ilə əlaqədar olmuşdur. Mirzə Camal Cavanşir öz «Qarabağnamə»sində bu barədə belə yazmışdır: «Hamı yüksək Rusiya dövlətinə itaət etməyə hazırlaşdığı zaman, əzəmətli imperatriçə (II Yekaterina – **A.B.**) vəfat etdi. Böyük sərkərdə Zubov (1796-cı ildə Dərbəndi tutmuş rus qoşunlarının komandanı – **A.B.**) Əbulfət xanı (İbrahim xanın general Zubovun hüsuruna göndərdiyi oğlu – **A.B.**), Qarabağın bəyzadə və kəndxudalarını böyük hörmət və çoxlu ənamlı yola salıb, mərhum padşah Pavelin əmrinə görə geri qayıdacağını İbrahim xana xəbər verdi. Bu xəbər həm qəm-qüssəyə, həm də Ağa Məhəmməd şahın ədavətinin artmasına səbəb oldu. Çünki o, mərhum İbrahim xanı tələfat vermədən, xoşluq və mülayimliklə özünə tabe etmək fikrində idi. Lakin İbrahim xanın müharibəsiz Rusiya dövlətinə əbədi itaət edib, səmimiyyət göstərməsi, islam və İran padşahından üz çevirməsi onu olduqca qəzəbləndirmişdi. Buna görə mərhum İbrahim xanı yox etmək qərarına gələrək, yaz fəslində qoşunla Azərbaycana tərəf hərəkət etdi». (98, 125-126)

Bütün bu mürəkkəb hadisələr axarında Vaqif öz ləyaqət və məğrurluğunu saxlayır. Düşmənin qabağında vüqarla dayanır. Heç vaxt təmkinini pozmayan Vaqif zindanda da dözümlü və iradə nümayiş etdirir. O, oğlu Əli bəyi də bu cür tərbiyə etmişdir. Buna görə də Əli bəyin «Eh... ata, nə qoyub, nə axtarırsan,

Zülmün qabağında ağlarmı insan?» deməsi onu ruhlandırır.

S.Vurğun əsəri yazarkən tarixi hadisə və faktlara həssaslıqla yanaşmış, bunlardan məharətlə faydalanmışdır. Qarabağ xanlığının Rusiya ilə əlaqə yaratmaq təşəbbüsü, qonşu gürcü xalqı ilə birgə hərəkət etməsi və bu işdə Vaqifin böyük rol oynaması, onun Qacara sərt cavab məktubu yazması və Qacanın bundan hiddətlənməsi, Vaqifin Şuşanın işğalı vaxtı şəhərdə qalması və s. tarixi faktlardır.

Tarixdən məlumdur ki, 1783-1784-cü illərdə Qarabağ xanlığı Rusiya ilə əlaqəni möhkəmləndirmək məqsədilə bir sıra təşəbbüslər göstərmiş, bu işdə Vaqif də yaxından iştirak etmişdir. II Yekaterina 1784-cü ildə knyaz Q.A.Potyomkinə belə yazmışdı: «Deyəsən İbrahim xanın məktubları mənə gəlib çatan türk və bəzi İran məktublarından daha nəzakətli yazılmışdır... Mənə bildir, görək o kimdir?... Gəncdir, yoxsa qoca? Güclüdür, yoxsa zəif?» (40, 65)

M.A.Vaqifin həyat və yaradıcılığına aid geniş tədqiqat aparmış mərhum professor Araz Dadaşzadə belə qənaətə gəlmişdir ki, bu məktubun şairanə ruhu, başqa xan və hökmdarların məktublarından öz nəzakəti ilə fərqlənməsi onun əsil müəllifinin şair və vəzir Vaqif olmasını ehtimal etməyə imkan verir.

Bu məktubdan sonra II Yekaterina rus qoşunlarını qraf V.Zubovun komandanlığı altında Dərbəndə göndərmişdir. Mirzə Adıgözəl bəyin «Qarabağnamə» əsərində oxuyuruq: «Bu xəbər mərhum İbrahim xana çatdı. Oğlu Əbülfət xanı çoxlu hədiyyə və sovqatlarla böyük sərdar qraf Valerian Zubov cənablarının möhtərəm hüzurlarına göndərdi. Uca Rusiya dövlətinə ixtisar və sədaqətini bildirdi. İmperatriçə Yekaterina həzrətlərinin müqərrəblərinə qane edici və təvazö bildirən məktublar yazdı. İqtidar sahibi olan sərdar da Əbülfət xana qarşı hədsiz hörmət və mehribanlıq göstərdi. Behiştlik mərhum (İbrahim) xanın ərizəsini Dərbənd və Qazlar yolu ilə ixtiyar sahibi padşahın fələklər qədər yüksək olan dərghahına göndərdi. Mərhum Pənah xan üçün də

bir nəfər knyaz vasitəsilə çoxlu bəxşiş və töhfələr yolladı. Padşahın ona qarşı hədsiz lütf və mərhəməti olduğunu bildirdi. Mövlana Molla Pənah Vaqifə də qiymətli daşlarla bəzədilmiş bir əsa göndərdi». (115, 85)

Əsərdə rus çarının adından göndərilən əsanı Vaqifin əlində görən düşmənləri onu ruslara satılmaqda təqsirləndirirlər. Vaqifə hücum edir, onu «tanrı düşməni», «vətən xaini», «məlun», «qansız», «satılmış» və s. sözlərlə təhqir edirlər. Şeyx, Vaqifi «tanrı düşməni» adlandırmaqla ona qarşı mübarizədə dindən istifadə edir.

S.Vurğun Şeyxin simasında işğalçılara satılmış, Qacarı duz-çörəklə qarşılayan adamların iç üzünü açıb göstərmişdir. Şeyx «Bəs ruslar? Bəs ruslar? Bəs o məlunlar?» deyərək Vaqifə hücum edir. Bu zaman Vaqif ona belə cavab verir:

Din ayrı, dil ayrı olsa da onlar
Yenə beşiyidir mədəniyyətin,
Qədrini çox bilir şerin, sənətin. (134, 37)

Vaqif, eyni zamanda, rus xalqının azadlıq uğrunda apardığı mübarizəni alqışlayır, azadlıq düşmənlərinə nifrət edir. Bu baxımdan onun rus çarı haqqında dediyi sözlər səciyyəvidir:

Yalnız nifrətim var, inanın ona.
Onu da boğaçaq gedən üsyanlar,
Azadlıq uğrunda tökülən qanlar. (134, 37)

«Vaqif» pyesində xalqlar dostluğunun təsvirinə də yer ayrılmışdır. Şair bu zaman da məhz tarixi faktlara istinad etmişdir.

Məlumdur ki, yalnız XVIII əsrin axırlarında İran iki dəfə Zaqafqaziya üzərinə basqın etmişdir. Hər iki hücum zamanı burada yaşayan bəzi xalqlar birləşmiş, düşmənin hücumlarını dəf etmişlər. Mirzə Adıgözəl bəy yazır: «Gürcüstan valisi İrakli xan,

İrəvan hakimi Məhəmməd xan, Talış hakimi Mir Mustafa xan mərhum İbrahim xanla and içib mühaidə bağladılar ki, Ağa Məhəmməd şaha itaət etməsinlər. Vaxtlı-vaxtında bir-birinin vəziyyətlərindən xəbər tutsunlar. Sonra, mərhum İbrahim xan Qarabağ elatının bir parasını Gürcüstan səmtinə, bəzisini də şirvanlı Mustafa xanın yanına göndərirdi». (115, 79-80)

S.Vurğun başqa xalqların nümayəndələrini əsərə daxil etməklə Qacara qarşı mübarizəni bu xalqların ümumi düşməinə qarşı mübarizəsi kimi səciyyələndirmişdir. Bu mübarizə vahid xalq hərəkəti xarakteri daşıyır. Bu hərəkətin Eldar, Şaliko, Kürd Musa... kimi iştirakçıları vardır.

Eldar Qacara qarşı mübarizəyə bacarıqla rəhbərlik edən bir qəhrəmandır. O, doğma yurdun ağrılarını başa düşdüyü kimi, dost xalqın dərdlərini də öz dərdlərindən ayırmır. Eldar Qacanın pəncəsindən qaçıb qurtarmış gürcüləri böyük məhəbbətlə, əziz dost və qardaş kimi qarşılayır:

Göz üstə yeriniz var,
Bizim əziz qardaşlar!
Tanıyıram o dağları
Durna gözlü bulaqları.
Çox keçmişəm hər gölündən
Gürcüstanın dost elindən. (134, 71)

Bu misralarda Gürcüstan torpağına, gürcü xalqına böyük hörmət, məhəbbət ifadə edilmişdir. Burada ona işarə edilir ki, hər iki xalq ağır gündə birləşmiş, duz-çörəyini yarı bölmüşdür. Gürcü xalqına bəslənən bu məhəbbət bütün Azərbaycan xalqının ürəyindəndir. Eldar qonaqları elin adından salamlayır:

Bu dağlar sizindir, əziz qardaşlar.
Ellərin ağz ilə öpürəm sizi,
O azadlıq sevən qəlblərinizi. (134, 102)

Eldar gürcüləri Qacara qarşı mübarizədə birliyə çağırır. Şaliko ürək ağrısı ilə Qacarın Tiflisi odlara qalması, anaları, körpələri məhv etməsi barədə danışanda onu ovundurur: öz «vətən qardaşını» əmin edir ki, «ilanın zəhərli başı əziləcəkdir». Eldar həmçinin Rustaveli şerini yüksək qiymətləndirir, «bizim Nizami tək kəlamı vardır» - deyir.

S.Vurğun əsərdə Tamara, Şaliko, Kürd Musa obrazlarını da sevə-sevə yaratmışdır.

Tamara öz el-obasından ayrı düşmüş bir anadır. Onun nəğməsi canlara od salır. Bu nəşə gözləri önündə balası düşmən gülləsi ilə parçalanmış ananın fəryadı, qadın naləsi, ana qəlbinin hıçqırıqlarıdır:

Ayrı düşdü tərən könlüm
 Öz mehriban yuvasından.
 Göy üzünün durnaları,
 Deyin vətən havasından.
 Bir dustağam qolum bağlı,
 Bir qəribəm sinəm dağlı,
 Bir xəstəyəm qəm otaqlı
 Ürəyimin yarasından... (134, 57-58)

Gürcüstandan gələn dəstə ilə birlikdə Tamara da Eldarın köməyinə gəlir. İndi o, çonqurinin müşayiəti ilə Rustavelinin ölməz misralarını oxuyur:

Mən Rustaveli, bir eşq üçün can qoymuşam bu əsərə,
 Mən Məcnunam orduların sərkərdəsi bir dilbərə.

S.Vurğunun yaratdığı bu obrazlar dostluğun qədrini bilən və əhəmiyyətini başa düşən adamlardır. Oxucu və tamaşaçı bu adamları ürəkdən sevir, onların simasında xalqın qəhrəmanlığını, vətənpərvərliyini və nəcibliyini görür.

Bu xalqların Qacara qarşı hərbi ittifaqı onların mənəvi yaxınlığı ilə vəhdətdə göstərilir. Ayrı-ayrı xalqların nümayəndələri bir-birinə «qardaş» deyə müraciət edirlər.

Bu qəhrəmanlar çox yaxşı başa düşürlər ki, düşmənin məhv edilməsində birliyin rolu əvəzsizdir:

Eldar

Çoxdan istədiyim bu qardaşlığın
Bu dağlardan böyük bir qüvvəsi var...

Kürd Musa

Nə çox «Qacar» deyib söylənirsiniz?
Elin basılmayan qalasırıq biz. (134, 102-103)

Əsərdə Qacarın məhvi və Vaqifin azad edilməsi məhz bu birliyin qələbəsi kimi qiymətləndirilir.

M.P.Vaqifin öz yaradıcılığından məlumdur ki, o, Qacara qarşı mübarizədə gürcülərlə müqavilə bağlamaq məqsədilə Tiflisdə olarkən şerlər qoşmuş, Tiflisi, bu yerin gözəllərini və təbiətini tərənnüm etmişdir. O bu mövzuda bir neçə şer yazmışdır. Bu şerlərdə gürcü xalqına səmimi hisslər ifadə edilmişdir. «Tiflis şerlərini (M.P.Vaqifin həmin mövzuda yazılmış şerləri nəzərdə tutulur – **A.B.**) oxuyarkən onun müəllifi heç də dini etiqadlar əsiri, bəzilərinin göstərdiyi kimi, qatı məzhəbpərəst deyil, millətlər arasında ayrı-seçkilik salmayan, dini ayrılığı ortalığa çaxarmayan, həyat, gözəllik aşiqi kimi göz önündə canlanır». (140, 106) O, Tiflis haqqında öz hisslərini belə ifadə etmişdir:

Mərhəba, Tiflis imiş cənnəti dünya yerinin,
Yığılıbdır ora cəmiyyəti huri-pərinin,
Mən bu şəhrin nə deyim vəsfini dilbərlərinin
Filməsəl, şəklü şimayıldə, bəli, hər birinin
Məhi-təbanə bərabər sərü simaları var. (169, 24)

M.P.Vaqif hələ öz sağlığında Gürcüstan və Ermənistanda da tanınmış, əsərləri, yayılmışdır. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, XVIII-XIX əsrlərdə gürcü xalq müğənnilərinin, aşıqlarının repertuarında Vaqifin qoşmaları mühüm yer tutmuşdur. Bu şerlər gürcü əlifbası ilə həmin müğənnilərin dəftərlərinə köçürülmüşdür. Gürcü əlifbası ilə yazıya alınmış həmin şerlər Gürcüstan Elmlər Akademiyasının K.Ke-kelidze adına Əlyazmalar İnstitutunda və İ.Qrişaşvilinin kitabxana-muzeyində saxlanılır. (177, 106) «XVIII əsrin son rübü və XIX əsrin əvvəllərində Vaqifin şerləri Ermənistan və Gürcüstanda geniş maraq doğurmuşdur. Şairin yüzlərcə şeri erməni və gürcü əlifbası ilə şer dəftərlərinə köçürülmüşdür. Bu, Vaqifin qonşu xalqlar arasında geniş hörmət qazandığını sübut edən mühüm bir dəlildir». (65, 84)

S.Vurğun əsəri yazarkən bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Vaqifin azad olunmasında Şalikonun başçılığı ilə Gürcüstandan gəlmiş dəstə yaxından iştirak edir. Vaqifin zindana salınması xəbəri hamı kimi, gürcüləri də hiddətləndirir. «Baxın, layiqmidir Vaqifə zindan?» sözlərindən sonra hamı silaha sarılıb, cəngi sədaları altında hücum keçir. S.Vurğunun gürcü tədqiqatçısı və tərcüməçisi Leyla Eradze yazır: «Doğrudan da heç bir gürcü Gürcüstanda tanınan və sevilən azərbaycanlı şairi (Vaqif nəzərdə tutulur – **A.B.**) xilas etmək üçün canını əsirgəməzdi». (44, 199)

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrün hadisələri bir sıra Zaqafqaziya yazıçı-larının əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Maraqlı cəhət budur ki, həmin əsərlərdə də bu hadisələr Vaqiflə bağlı verilmişdir.

Görkəmli gürcü yazıçısı Akaki Beliaşvilinin «Besiki» romanı bu baxımdan maraqlıdır. (187) Əsər gürcü şairi və siyasi xadimi Besiki Qabaşvilinin həyatına həsr edilmişdir. Burada Besikinin həyatı fonunda XVIII əsrdə baş vermiş mühüm sosial-siyasi hadisələr öz əksini tapmışdır. Romanda müəllifin Besiki ilə birlikdə onun azərbaycanlı müasiri Vaqifə də hörmət və məhəbbəti aydın hiss olunur.

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Y.V.Çəmənzəminlinin «Qan içində»^{*} romanında da Vaqifin Gürcüstanla əlaqələrinə geniş yer ayrılmışdır. Burada Gürcüstan hökmdarı II İrakli ilə danışıqlar aparmaq üçün Qarabağ xanlığı nümayəndə heyətinin Vaqifin rəhbərliyi ilə Tiflisə getməsi təsvir olunur. Vaqif qonşu gürcü xalqına xüsusi hörmət bəsləyir. O, II İraklinin 1783-cü ildə Rusiya ilə müqavilə bağlanmasını bəyənir, Zaqafqaziya xalqlarının Rusiya ilə ittifaqına yaxşı bir hal kimi baxır.

«Vaqif» dramı xalq həyatının özünəməxsus cəhətlərinin təsviri baxımından da diqqəti cəlb edir. Elə əsərin əvvəlində Vidadinin həyat tərzi ilə tanış oluruq. Ömrünün ixtiyar çağlarını yaşayan Vidadi ömür-gün yoldaşı Tükəzbanla çox mehriban dolanır. Tükəzban qarı isə bizə ağbirçək nənələrimizi xatırladır.

Bu ailə zəngin deyil. Lakin iqtisadi vəziyyətindən asılı olmayaraq qonaqpərvər bir ailədir. «Ürək geniş olsun!» zərb-məsəli bu ailənin şüarıdır. Cavad xanın elçilərini xoş üzlə qarşılayan Tükəzban aftafanı sacayağın üstünə qoyub çay hazırlayır. Sacayaq-aftafa həmişə samovar görmüş oxucunu, tamaşaçını təəccübləndirir. Bu da S.Vurğunun həssaslığı ilə bağlıdır. Şair yaxşı bilirdi ki, Vidadinin yaşadığı dövrdə, yəni XVIII əsrdə hələ samovar azərbaycanlı ailəsinin məişətinə daxil olmamışdı.

Azərbaycan xalqının özünəməxsus adətlərindən biri ağsaqqala münasibətlə bağlıdır. Tarixən ən ciddi məsələlər, konfliktlər ağsaqqalın araya girməsi, vasitəçilik etməsi nəticəsində sülhlə bitmişdir. Ağsaqqal sözünü eşitməyənlər barədə son sözü yenə ağsaqqal özü demişdir.

«Vaqif»də qoca bir kəndli Qacarın yanına gəlib xahiş edir ki, günahsız adamların, uşaqların oda qalanmasına imkan verməsin, obaları xaraba qoymasın. El ağsaqqalı onu da xatırladır ki, «bu dağlar qoynunda aslan yatmışdır, burada Koroğlular at oynatmışdır». Lakin Qacar ağsaqqalı eşitmək istəmir, hətta onu

^{*} Y.B.Çəmənzəminlinin «İki od arasında» romanı «Qan içində» adı ilə nəşr olunmuşdur. (B., Azərneşr, 1968, «Yazıçı», 1987)

təhqir edir. Tökülən qanların öyüd-nəsihətlə dayandırılmasının mümkün olmadığını dərk edən ağsaqqal Eldarın yanına gəlir. O, Koroğlunun Misri qılıncını Eldara bağışlayır və Qacara qarşı mübarizəsinə xeyir-dua verir. Eldar diz çöküb qılıncı öpür.

Əsərdə Vaqifin oğlu Əli bəyin toyu verilmişdir. Əli bəyin öz toyunda oynaması (həm də başqasının təklifi və təşəbbüsü ilə), gəlin gətirilərkən onun başı üstündən tüfəng atılması, Eldarın toya pay olaraq quzu gətirməsi və s. adətlərin dərin kökləri vardır və bu gün də xalq həyatında müəyyən yer tutur.

Pyesdə Yengənin dilindən bu bayatı deyilir:

Anam, bacım, qız gəlin,
Əl-ayağı düz gəlin.
Yeddi oğul istəmə,
Bircə dənə qız gəlin...

Bu, xalqımızın adətləri, dünyagörüşü ilə bağlıdır. Uzun illər təcavüzə məruz qalmış azərbaycanlılar düşmən qabağına çıxmaq üçün məhz oğul arzulamışlar. Həmin dövrdə, Qaçarın Qarabağa hücumu ərəfəsində bu arzu təbii səslənirdi və əsərin ümumi ruhu ilə çox bağlıdır.

Vaqif bu toyda öz gəlini Gülnarın üzündən duvağı götürür və belə deyir:

A qızım, üzündən götür duvağı,
Qoy açıq görünsün ayın qabağı.
Açıq yaşamışdır bizim nənələr,
Kəfəndir, a balam, sərapərdələr.
Nədir gözəllərdə bu pərdə, bu rəng
Can dustaq olanda gülərmi ürək?
Yazın lələsidir al yanaqların.
Camalın dünyadır, qucağın cənnət.
Utansın hüsnündən o kor şəriət... (134, 22)

Tədqiqatçıların əksəriyyəti Vaqifin bu hərəkətini qadına münasibətdə yenilik kimi qiymətləndirmiş, həm də şair M.P.Vaqifin öz yaradıcılıq ruhuna uyğun hal kimi təqdir etmişlər. «Vaqif»in tədqiqatçılarından professor Qulu Xəlilov onun bu hərəkətini belə səciyyələndirmişdir: «Vaqif bu fikirləri ilə əsrlərdən bəri hökm sürən şəriətin pis, yaramaz adətlərini məhv edir. Vaqif nəinki duvağı götürür, həm də böyük bir zövqlə, səmimiyyətlə hamının qarşısında öz gəlinini açıq şəkildə tərifləyir. Beləliklə, Vaqif duvaq götürmək adətini təhrif etməklə kiçilmir, əksinə, böyüyür. Əlbəttə, indiki zamanda Vaqifin bu hərəkəti adama o qədər də təəccüblü gəlmir. Belə bir hərəkəti şair Vaqif öz əsərində bəlkə də edə bilməzdi, uzun zamanlar məişətdə, ailədə kök salmış feodal-patriarxal adətləri buna imkan verməzdi. Lakin S.Vurğun öz qəhrəmanını kiçildən, bəsitləşdirən adət və baxışlardan təmizləmiş, onu müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırmışdır. Bu da onun əsərinin müasir ideyalarla daha yaxından səsələşməsinə kömək etmişdir». (78, 46)

Əlbəttə, «Vaqif»in tamaşaya qoyulduğu 1938-ci ildə «daloy çadra» şüarı aktuallığını itirməmişdi və gəlinin üzündən duvağın götürülməsi tamaşaçıların alqışları ilə qarşılanı bilərdi. Lakin gəlinin üzü duvaqlı gətirilməsi adəti bu və ya digər şəkildə bu gün də yaşamaqdadır. Bəs qaynatanın öz gəlininə bu cür sözlər deməsi nə dərəcədə reallığa uyğundur? Onun gəlininin üzündən duvağı götürməsinə əsərin yazıldığı dövrün tələbi kimi qəbul edirik. Bəs dedikləri?

«Vaqif» tamaşasının quruluşçu rejissoru Adil İsgəndərov öz xatirələrində belə yazmışdır: «Əsərin («Vaqif» nəzərdə tutulur – **A.B.**) ilk variantında Vaqifin toyu olurdu. Pyesin birinci şəkli yox idi. Vaqif arvadına müraciətlə:

A quzum, üzündən götür duvağı
Qoy açıq görünsün ayın qabağı-

deyirdi. Mən Səmədə dedim ki, ay Səməd, bu yaxşı deyil. Sən gəl Vaqifin yerinə onun oğlu Əli bəyi evləndir. Səməd yerindən qalxıb məni qucaqladı:

- Ayə, sən düz deyirsən. Sən deyən kimi edək». (97, 161)

Deməli, Vaqif bu sözləri özünün, hətta S.Vurğunun iradəsindən asılı olmayaraq söyləmişdir.

Əsərdə ata-oğul, qaynata-gəlin, qaynana-kürəkən münasibətlərinin təsviri də xalqımızın əsrlərdən gələn adət-ənənələrinə söykənir. Bu adamlar bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da görünməz bir pərdə onları bir-birindən ayırır. Bu pərdə azərbaycanlılara məxsus böyük-küçük, ahıl-cavan, ər-arvad, qadın-kişi münasibətləri ilə bağlı həya hissidir.

Gülzar təbiətin qoynunda böyümüş sadə bir kəndli qızıdır. Əlbəttə, Vaqifin özünə belə gəlin seçməsi məhz onun el-obaya bağlılığı ilə izah olunmalıdır. Gülzar öz həyat yoldaşına qırılmaz tellərlə bağlıdır. Onun aləmində Əli bəyin «gözəl boyu, baftalı çuxası, düyməli yaxası, at belinə qalxmağı, tərən kimi baxmağı» başqalarından fərqlənir. Əgər onun «tufəngini yel əysə», «ayağına daş dəysə», «Gülzarın ürəyinə ox batar».

Gülzar qaynatası Vaqifə də bir gəlin kimi mehribanlıq göstərir. Onu öz atası hesab edir.

Kənddə saf bir ailədə böyümüş Gülzar hər cür hiylə və saxtakarlıqdan uzaqdır. Buna görə qaynanası Xuramanın Vaqifə xəyanətini eşidəndə sarsılır, bunu qaynatasına utana-utana, çəkinə-çəkinə söyləyir.

Bu səhnələr çox təbiidir və xalqımızın özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Vidadi Vaqifin ən yaxın dostu olsa da onun ailə daxilindəki işlərinə qarışmır, Gülzar Xuramanın xəyanəti barədə danışanda başqa otağa keçir. Lakin Gülzar qaynanasına «hücum» çəkəndə bu təbiilik pozulur. Şeyxlə Qarı Xuramanın «razılığını» alıb gedəndən sonra Gülzar ona belə deyir:

Ay ləçər!
 Bu iş yaraşarmı heç nəslimizə,
 İndi nə deyəcək el-oba bizə? (134, 53)

Əlbəttə, utancaq bir kənd qızı, beş-on günün gəlini olan Gülnarın «ləçər» sözünü işlətməsi təbii səslənmir və tamaşaçını razı salmır.

Azərbaycan xalqının tarixində qaçaqçılıq mövcud olduğuna görə əsərdə Eldarın dəstəsi ilə bağlı səhnələr də təbii görünür. Tarixən xalqımızın həyatında ayrı-ayrı şəxslərin qaçaq düşməsi halları baş vermişdir. Çox zaman şəxsin özünün incikliyi onun qaçaq düşməsinə səbəb olmuş, oxşar taleli, adamlar bir yerə toplaşmışlar. Sonradan bu adamlar hamının sevimlisinə çevrilmiş, xalqın azadlığı və səadəti uğrunda mübarizə aparmışlar. Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm, Qaçaq Süleyman kimi.

Deməli, S.Vurğun Eldarı qaçaq kimi göstərərək xalqın həyatında tipik olan fakta əsaslanmışdır. Burada qaçaqların bir-birilə şən zarafatları, qonaqpərvərliyi, kabab çəkmələri və s. qaçaq həyatı ilə bağlı canlı lövhələrdir.

Əli bəyin qırqovul ovlaması, Əminənin kürəkəninə hədiyyə olaraq corab toxuması, Gülnarın Vaqifin məktubunu Eldara verərək kəlağayını açıb yerə atması, Vaqiflə Vidadinin saz götürüb deyişmələri də xalqın özünəməxsus xüsusiyyəti kimi yadda qalır.

«Vaqif»də milli qürur hissləri qabarıq verilmişdir. Bununla yanaşı «Vaqif» ümumbəşəri ideyaları geniş əks etdirən ölməz sənət abidəsidir. Əsərin geniş şöhrət tapmasının, bütün dövrlərdə öz tərəvətini saxlamasının əsas səbəblərindən biri də burada dərin milli ruhla ümumbəşəri hisslərin vəhdətinin yüksək bədii ifadəsidir.

«Vaqif» 1938-ci ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında, 1940-cı ildə isə Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Daha sonra əsərə Bakı erməni teatrının ta-

maşaçıları baxmışlar. Əsər Gürcüstan və Ermənistan teatrlarında gürcü və erməni dillərində oynanılmışdır.

«Vaqif» Bolqarıstanda (1948-ci il) və Almaniyada da (1951-ci il) tamaşaya qoyulmuşdur. (184, 111)

Təbiidir ki, əsər bir sıra dillərə çevrilmişdir. «Vaqif»in rus dilinə bir neçə tərcüməsi vardır. A.Adalisin tərcüməsi daha uğurlu olmuş və bir neçə dəfə nəşr edilmişdir.

«Vaqif» pyesi 1941-ci ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

II FƏSİL

MƏNZUM ROMAN VƏ İNSAN XARAKTERLƏRİ

Şairin poemalarında tarixi səsləşmələr. Müasir mövzu və insan problemi

Səməd Vurğunun yaradıcılığı zəngin və rəngarəngdir. O, şer və poemaların, dram əsərlərinin, ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələrin, çıxışların, habelə bir sıra tərcümələrin müəllifidir. Şairin yaradıcılığında poema canrı mühüm yer tutur. Onun «Azərbaycan» epopeyasına daxil etdiyi əsərlərdən başqa da bir çox poemaları vardır.

S.Vurğun epik əsərlərə xüsusi maraq göstərmişdir. Bu onun ümumiləşdirilmiş xarakterlər və obrazlar yaratmaq səyi ilə bağlıdır. Şair göstərirdi ki, qəhrəmanın xarakterindəki qüvvətli və zəif cəhətlər vahid bir ahəng yaratmalı, vahid bir istiqamətdə meydana çıxmalı, bütün sifətləri məhz onun müsbət sifətinin hərtərəfli inkişafı kimi verilməlidir, əks halda biz müsbət obrazın təbiətinə xas olan bütövlüyü itirə bilərik. Onun fikrincə, müsbət obrazın təbiətinə xas olan bu bütövlük işıqlı və qaranlıq cəhətlərin hərc-mərcliyindən ibarət deyil, müxtəlif formalarda özünü büruzə verən vahid və tam xarakterdən ibarətdir. Bütöv və tipik xarakterlər yaratmağı ümumiləşdirmənin əsas vəzifəsi hesab edən şair deyirdi: «Ümumiləşdirilmiş xarakterlər və obrazlar yaratmaq, ictimai həyat hadisələrini və vəziyyətlərini göstərmək üçün epik poeziya sənətkara hədsiz imkanlar verir». (136, 334)

Səməd Vurğun həm də eposla lirika arasındakı fərqləri izah edirdi: «O zaman ki, şair öz daxili aləmini, öz xarakterini, öz düşüncələrini, bir növ, öz qəlbini oxucunun qarşısında açıb göstərir, o zaman ki, şair onu bilavasitə həyəcanlandıran şeylərdən danışır, nə ilə yaşadığı və nə ilə nəfəs aldığından danışır - bu, lirikadır. O zaman ki, şair öz zəkasının bütün gücü, ehtirası və əqidəsi ilə xalq həyatının lövhələrini çəkir-bu, eposdur». (136, 337) Şair onu da qeyd edirdi ki, bunların hər ikisi - lirika və epos bir araya sığa bilir, böyük epik lövhələrdə isə çox zaman bunlar ayrılmaz surətdə bir-biri ilə bağlı olur.

S.Vurğun lirik-epik poemalarla yanaşı, «tam sücetə, kəskin konfliktlərə, dolğun və aydın təsvir edilmiş insan xarakterlərinə malik olan» epik-dramatik poemaların inkişafını da arzu edirdi. Şair mənzum roman və böyük epik poema formasının bizim zamanə üçün artıq köhnəldiyini, bu formanın yalnız nəsr ilə yazılan romanın hələ inkişaf etmədiyi və yaxud yenidən təşəkkül tapdığı dövr üçün qanuni olduğunu iddia edənlərlə razılaşmır, epik poeziyanın müəllifin yaradıcılıq imkanlarının, həmçinin onun lirik istedadının bütünlüklə və hərtərəfli meydana çıxmasına xeyli kömək etdiyini xüsusi vurğulayırdı. O deyirdi: «Poeziyamızda insan həyatının və insan münasibətlərinin geniş mənzərəsini verən mənzum romanlar lazımdır». (136, 339)

Səməd Vurğun yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq epik canra müraciət etmiş və həmişə bu ənənəyə sadıq qalmışdır. Şair 1920-ci illərin axırlarında «Dəli şair» və «Tacir qızı» adlı poemalarını yazmağa başlamış, lakin başa çatdırmamışdır. (174, 78)

Professor Cəlal Abdullayev şairin epik növün bu canrında bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən gözəl poemalar yaratdığını xüsusi qeyd edərək bu əsərləri üslub, forma, habelə məzmun və mahiyyət etibarilə aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir:

«Mənzum romanın sərhədlərinə yaxınlaşan əsərlər: «Komsomol poeması», «Aygün», «Bakının dastanı», «Muğan».

Epik mündəricəli poemalar: «26-lar», «Aslan qayası», «Üsyan», «Dar ağacı».

Liro-epik poemalar: «Bəsti», «Ölüm kürsüsü».

Lirik poemalar: «Acı xatirələr», «Anamın dərdi», «Talistan», «Qız qayası».

Lirik-fəlsəfi, siyasi-publisistik poemalar: «Zamanın bayraqdarı», «Leninin kitabı», «Zəncinin arzuları».

Publisistik poemalar: «Macəra», «Xumar», «Muradxan», «Kənd səhəri».

Nəsihətamiz poemalar: «Ayın əfsanəsi», «Ölən məhəbbət», «Bulaq əfsanəsi».

Alleqorik poemalar: «Bülbül və bağban», «Yazla qışın dəyişməsi», «Çil toyuğun tək yumurtası».

Dramatik poema: «Hürmüz və Əhrimən». (4, 151)

Səməd Vurğunun «Komsomol poeması» onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Tədqiqatçılar bu əsəri eyni zamanda 1930-cu illər Azərbaycan poeziyasında əlamətdar ədəbi hadisə hesab edirlər.

Şair poemanı 1931-1955-ci illər arasında fasilələrlə qələmə almışdır. Əsərin əsas hissələri 1930-cu illərdə yazılmış və həmin vaxtlar parçalar şəklində qəzet və curnallarda çap olunmuşdur. (129, 73) Elə həmin vaxtlar müəllifin “Komsomol poeması” üzərində işlədiyi barədə məlumat verilmiş, bunu şair özü də bildirmişdir. 1932-ci ildə «İnqilab və mədəniyyət» curnalında poemadan bir parça, habelə redaksiyanın məlumatı dərc olunmuşdur. Məlumatda deyilirdi: «Səməd Vurğun yoldaşın yazmış olduğu «Komsomol poeması» 1920-ci ildə vətəndaş müharibəsində komsomolun iştirakını təsvir etməkdədir... Bu nömrəmizdə dərc etdiyimiz «Təslim» parçasında qolçomaq Soltanın* poemanın qəhrəmanı Bəxtiyara və onun yoldaşı Cəlala təslim olduğu göstərilir... «Komsomol poeması» bu yaxınlarda kitabça şəklində «Azərnəşr» tərəfindən buraxılacaqdır». (81, 44)

* Şair sonradan Soltan obrazını Gəray bəy obrazı ilə birləşdirmişdir.

Səməd Vurğun 1933-cü ildə «Gənc işçi» qəzetində yazmışdı: «İl yarımındır ki, böyük «Komsomol poeması» üzərində çaşıram... Artıq poema bitmişdir. Yaxın zamanlarda kitabça halında çap olunacaq». (135, 11)

Şair poemanı yazmağa başladığı vaxt, 1931-ci ilin oktyabr ayında Moskvada təhsil alan dostu Osman Sarıvəlliyyə yazdığı məktubda bunu da bildirmişdi: «...Qardaşın da yatmır, indi mətbuatda daha tez-tez imzam görünür. Bir iri poema yazmağa başlamışam, komsomol həyatından. Görək necə olaçaq. Ə, qəhrəmanları elə özümüz olacağıq...» (42, 229)

Aradan bir neçə ay keçdikdən sonra o, Osman Sarıvəlliyyə növbəti məktubunda yenə yazmışdı: «... İndi komsomol illərimizdən bir dastan başlamışam. Yadındadırmı, Moskvaya birinci il gedəndə bu barədə sənə demişdim. İlk misralar o vaxtlardan beynimdə düzülübüdü: «Kürün sahilində var əski bir köy...» İndi dastanın bir hissəsini «İnqilab və mədəniyyət» curnalına vermişəm. Çıxan kimi göndərərəm». (42, 230)

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, «Komsomol poeması» şairin sağlığında ayrıca kitab kimi nəşr olunmamışdır. Müəllif bu əsərə 1950-ci illərdə yenidən qayıtmışdır. Lakin bu vaxt ayrı-ayrı parçaları müxtəlif mətbuat orqanlarında çap olunmuş poemanın bütöv mətni əldə yox idi. Bu işdə Azərbaycan Pedaqoci İnstitutunun tələbəsi, indi filologiya elmləri doktoru, professor Sadıq Şükürov şairə yaxından kömək etmişdir. Professor Sadıq Şükürov bu barədə yazır: «1954-cü ildə... API-də Azərbaycan sovet ədəbiyyatından mühazirə oxuyan mərhum professor C.X.Hacıyevin məsləhəti ilə mən «Komsomol poeması»nı toplamağa başladım. İş prosesində şairlə tez-tez görüşür, məsləhətləşirdim... Poema ilə əlaqədar olaraq bir gün yenə də Səməd müəllimin yanına getmişdim. Çünki bəzi müəllimlər poemanın beş min misra olduğunu iddia edirdilər. Mən isə onların dediyi miqdarda olan misraları tapa bilmirdim. Odur ki, yenə şairin özünə müraciət etməli oldum. O bu barədə yalnız bunu deyə bildi: «Üç

min misradan bir qədər artıqdır. Bir də müəllimlərdə də günah yoxdur. Buna səbəb o zaman bir sıra qəzet və curnallarda poemadan müəyyən parçaların dönə-dönə çap edilməsidir». Beləliklə, «Komsomol poeması»nın böyük bir hissəsini toplayıb, iki nüsxədən ibarət olaraq yazdırdım. 1955-ci ildə müəllifə təqdim etdim. O, poemanın bir nüsxəsinin üzərinə xatirə sözləri yazdı və yadigar üçün mənə qaytardı». (163, 219-220)

Səməd Vurğun bu parçaları yenidən nəzərdən keçirmiş, bir sıra dil və üslub səhvlərini düzəltmiş, əsərin «Son mühasirə» adlanan hissəsini yazmışdır. Bundan başqa o, ayrı-ayrı hissələrə əlavələr etmək məqsədilə elə həmin vərəqələrdə lazımı qeydlər aparmışdır. (143, 16) Lakin şairin dünyasını dəyişməsi bunları həyata keçirməyə imkan verməmişdir.

«Komsomol poeması» ayrıca kitab şəklində ilk dəfə şairin vəfatından iki il sonra, 1958-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Əsəri Sadıq Şükürovun qəzet və curnal səhifələrindən topladığı parçalar əsasında xalq şairi Osman Sarıvəlli nəşrə hazırlamışdır. O, poemanı çapa hazırlayarkən, özünün qeyd etdiyi kimi, əsərin məlum başlanğıcını və sonunu, ayrı-ayrı hissələrdə verilmiş hadisələri, surətlərin bir-birinə münasibətini, inkişafını, lövhələri, səhnələri, eləcə də müəllifin özünün vaxtilə poemanın planı haqqında qardaşı Mehdixan Vəkilova söylədiyi fikirləri nəzərə alaraq əsərin sücət xəttini müəyyən etməyə çalışmış, əldə olan fəsilləri (parçaları) həmin sücət xəttinə müvafiq tərtib etmişdir. Bununla yanaşı, Osman Sarıvəlli poemanın indiyədək əldə olunmamış başqa hissələrinin mövcudluğunu da istisna etməmişdir. (143, 16)

Doğrudan da sonradan əsərin yeni hissələri üzə çıxarılmış və bu, poemanın növbəti nəşrində nəzərə alınaraq onu daha da dolğunlaşdırmışdır. (133, 5-86) Osman Sarıvəlli şairin arxivindən tapdığı parçanı «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin 21 mart 1959-cu il tarixli sayında dərc etdirmiş, daha sonra «Novruz bayramında» sərlövhəsi ilə poemaya əlavə etmişdir. (133, 52-56) O.Sarıvəlli göstərilən parçanı şairin övladlarından birinin «Fizika dəftə-

ri»ndə yazdığına əsaslanaraq belə qənaətə gəlmişdir ki, bu hissə 1953-1954-cü illərdə qələmə alınmışdır. (133, 563)

«Komsomol poeması» hələ 1930-cu illərdə qəzet-curnallarda ayrı-ayrı parçalar şəklində çap olunduğu vaxt ədəbi tənqiddin diqqətini çəkmiş, şairin yaradı cılığına ifrat tələbkarlıq göstərən tənqidçilər də əsəri yüksək qiymətləndirmişlər.

Tənqidçi Atababa Musaxanlı Səməd Vurğunun yaradıcılığına həsr olunmuş «Böyüyən şair» adlı məqaləsində poemadakı xarakterlərin həyatdan gəldiyini xüsusi qeyd edərək yazırdı: «O (Səməd Vurğun – **A.B.**), romanda hərtərəfli insan xarakterlərini həqiqətdə olduğu kimi, bütün müsbət və mənfi halları ilə yaratmaqla bir çox yazıçıların yaxa qurtara bilmədikləri sxematizmə düşməyir, canlı, hərarətli, real insanları verir. Onun təsvirində yaşayan quru, ölü, statik-kukla adamlar deyildir, əksinə dinamik, onun üçün də canlı adamlardır». (82, 37)

1934-cü ildə Yazıçıların I Umumittifaq qurultayındakı çıxışında M.K.Ələkbərli poemanın mətbuatda çap olunmuş parçalarını «Vurğunun axırıncı illər içərisindəki yaradıcılığının ən yaxşı nümunələri» hesab etmişdir. (82, 22)

«Komsomol poeması» haqqında məhz həmin illərdə Mirzə İbrahimov və Mehdi Hüseyn də xoş sözlər söyləmişlər. (87; 77, 6-9)

Əsərdən bir parça 1937-ci ildə VII sinif üçün buraxılmış «Ədəbiyyat xrestomatiyası» dərsliyinə də daxil edilmişdir. (62)

Poema həmin vaxtlar oxucuların, xüsusən gənclərin böyük marağına səbəb olmuş, onlar əsəri bütöv halda oxumaq arzularını dəfələrlə şairə bildirmişlər. Osman Sarıvəlli xatırlayırdı: «Oxucular «Komsomol poeması»nı maraqla izləyir, onun nəşrini həmişə səbirsizliklə gözləyirdilər. «Hörmətli şair! «Komsomol poeması» indi nə haldadır?, «Komsomol poeması»nı nə zaman bitirəcəksiniz?, «Bəxtiyarın, Gəray bəyin taleyi sonra necə olur?» kimi suallar görüşlərdə Səməd Vurğuna verilən - ən çox təkrar edilən suallar idi». (143, 15)

Kiyev şəhərində yaşayan soydaşımız, kimyaçı-alim Poluş

Rzayev şairlə bağlı xatirələrində yazır ki, Azərbaycan Dövlət Universitetinin bir qrup tələbəsi 1934-cü ilin dekabrında Səməd Vurğuna bu məzmununda məktubla müraciət edib: «Hörmətli şairimiz Səməd Vurğun! Bizi maraqlandıran «Komsomol poeması»-dır. Siz onu 1931-ci ildən yazırsınız, amma sonu görünmür... İmkan daxilində məktubun cavabını səbirsizliklə gözləyirik». (159)

Kimyaçı-alimin yaddaşında şairin cavabı da qalıb: «Hörmətli oxucularım! «Komsomol poeması» yazılıb qurtarıb, ancaq hələ nöqtə qoyulmayıb». (159) Görünür, poemanın taleyi şairi də düşündürmüş və o, gəncliyin ona verdiyi sualı 1939-cu ildə qələmə aldığı «Bizim gəncliyə» şerində özü-özünə vermişdir:

Bu gün könlüm dərdə düşdü, könül dedi: noldu şair,
Qurtarmadı komsomolun qəhrəmanlıq dastanları? (132, 35)

Qeyd etdiyimiz kimi, Səməd Vurğun 1950-ci illərdə «Komsomol poeması» üzərində yaradıcılıq işini tam başa çatdırmaq fikrində idi. O, 1956-cı ildə Osman Sarıvəlliyyə belə demişdir: «Mənim bu ilki işim əsasən «Komsomol poeması» üzərində olacaqdır. Oxuculara çox söz vermişəm, lakin... poemanı mütləq bitirmək lazımdır!» (143, 15) Şair bununla bağlı müəyyən işlər gördü. Lakin o, nəzərdə tutduqlarının hamısını həyata keçirə bilmədi. «Poemada Bəxtiyar və Çalpapaq Kərəm surətləri daha geniş planda təsvir edilməli, Gülpərinin əri İmranın taleyi, Cəlalın meyidinin axtarılıb tapılması, Bəxtiyarın nitq söyləməsi, Bəxtiyarın toy məclisi və s. hadisələr göstərilməli idi». (162, 220)

Şair bu əlavələri yazmamışdır. Əgər bu gün bunlar qələmə alınmış olsa idi, əsər qazanardı, yoxsa itirərdi?

Əsəri təhlil etmək, obrazları tarixi hadisələr axınında düzgün səciyyələndirmək, onlara şairin münasibətini aydınlaşdırmaq üçün həmin dövrün gerçəkliklərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Ona görə ki, Səməd Vurğun özü həmin hadisələrin iştirakçıları-

dan olmuşdur. Şairin müasirlərinin, xüsusən qardaşı Mehdixan Vəkilovun xatirələrində maraqlı faktlar vardır.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və devrilməsi, habelə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması kimi tarixi hadisələr Səməd Vurğunun yeniyetməlik illərinə təsadüf etmişdir. Şair 1918-ci ildə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qazax müəllimlər seminariyasına daxil olmuş, Sovet hakimiyyəti dövründə isə təhsilini tamamlayaraq əmək fəaliyyətinə başlamışdır.

Əlbəttə, cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklər Qazaxda da öz əksini tapırdı. Mehdixan Vəkilov yazır: «Bakıda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi xəbəri Qazağa çatmışdı. Şəhərdə bir vəlvələ vardı, sanki dünya qopurdu. Yerli kommunistlər hakimiyyəti ələ almışdılar... Əksinqilabçılara qarşı mübarizə aparmaq üçün silahlı atlı dəstələri təşkil edilirdi. Varlılar və alverçilər var-yoxlarını gizlədirdilər. Hər gün mitinq keçirilir, inqilabi nitqlər söylənilirdi. Bütün bu hadisələri gözümüzlə görürdük. 14-15 yaşlı Səməd inqilabın nəfəsilə isinirdi. Qəribədir, seminariyada oxuduğumuz illərdə (1918-20) inqilab haqqında, Lenin haqqında bir kəlmə də olsun eşitməmişdik. Siyasi mövzularda söhbət olmazdı. Biz inqilab xəbərini eşidən kimi məktəbin həyətinə toplaşmışdıq, müəllimlər həyəcan içində idilər. Firidun bəy (seminariyanın direktoru F.Köçərli – **A.B.**) görünməyirdi (onu həbs edibləmiş). Bir nəfər türkiyəli müəllimimiz vardı (adını unutmuşam), o, tələbələrə yanaşaraq: - bunları həp yapan Lenindir, - dedi. Biz ilk dəfə Leninin adını eşitdik». (173, 56)

Səməd Vurğun bu hadisələrin sürətli axarında XI Ordu hissələrinin Qazağa daxil olmasını kənardan müşahidə etmiş, mitinqlərdə müxtəlif çıxışları dinləmişdi. Dilicanda yeni quruluşa qarşı çıxan iki nəfərin, habelə məşhur Gəncə qiyamının iştirakçısı olmuş daha iki zabitin Qazaxda hərbi-inqilab komitəsinin qərarı ilə güllələnməsi yeniyetmə Səmədə sarsıdıcı təsir göstərmişdi. Qazax coşqun inqilabi ruhla yaşayırdı, sanki «Qırmızı Qazax»

özünün inqilabçılığını nümayiş etdirirdi». (173, 56)

Dövrün gəncliyi məhz belə bir mürəkkəb şəraitdə böyüyür, istər-istəməz «qırmızı inqilabçıların» yolu ilə gedirdi. Gəncliyin bu ruhda tərbiyəsi üçün hakimiyyət orqanları bütün vasitələrdən istifadə edirdi. İlk komsomol təşkilatları yaradılır, gəncləri kütləvi surətdə komsomol sıralarına qəbul edirdilər, daha doğrusu, «yazırdılar». «1920-ci illərin iyun günləri idi. Bakıdan Qazağa İvanov familiarlı bir komsomol işçisi gəlmişdi. O, komsomol təşkilatı yaratmaq üçün izahat işləri aparırdı. Hesablama şöbəsində işləyən 10-12 nəfər (çoxumuz seminarist idik) gənc İvanovla birlikdə Ağköynək kəndinin şəhərə söykənən bağında, giləs ağacının altında topladıq. İlk təşkilat iclasımız oldu. Hamımız komsomola yazıldığımız... O gündən 14 yaşlı Səmədin taleyi komsomola bağlandı». (173, 59-60)

Bu ilk komsomolçular öz sıralarını artırmalı idilər. «Yuxarıdan belə bir göstəriş verilmişdi ki, bu artım əhalinin yoxsul təbəqəsinin hesabına olmalıdır. Lakin heç də yoxsulların hamısı yeni quruluşu alqışlamır, komsomola yazılmırdılar. Belə kasıblardan biri də Salahlıda Mədəd bəyin («Komsomol poeması»nda təsvir olunan Gəray bəy) nökrəri Allahverdi Göyçəli oğlu idi. Bu adam nə komsomola, nə də sonradan kolxoza daxil olmamışdır. Aradan müəyyən qədər keçdikdən sonra Səməd Vurğun ona: – «Allahverdi! Sənin boğazına Mədəd bəyin kəndir salıb, atın qantarasına bağlayıb sürdüyünü mən görmüşəm, bəs komsomola, kolxoza niyə yaxın gəlmədin? - sualını verdikdə onun: - Təki o vaxtlar olaydı. Mədəd bəy yenə boğazıma kəndir salaydı cavabını eşitdi. Səmədin qaşları çatıldı və fikrə getdi». (173, 61)

Həmin illərdə komsomolçular kəndləri gəzir, tamaşalar göstərir, iməclik keçirib yoxsulların evini təmir edirdilər. Əlbəttə, belə vaxtlarda təhlükəli hallar da baş verir, gənclər ölümə üzləşirdilər. 1923-cü ildə komsomolçular Dilican yaylağından Qazağa qayıdarkən qaçaqlar onları saxlamışlar. Həmin vaxt Səməd Vurğunun əlində skripka olmuşdur. Mehdixan Vəkilov hadisəni

belə xatırlamışdır: «Qaçaqların başçısı Səmədi yanına çağırdı və əlini onun çiyninə qoydu: - Bir şey çalsana, qulaq asaq! - dedi. Səməd «Yanığ Kərəmi» çaldı, çox maraqla dinlədilər. Artıq günəş dağların dalından çıxmaqda idi, ətraf işıqlanırdı. Həmin nazıkbədən oğlan - çıxın gedin, sizə yaxşı yol - dedi. Yola düşdük...». (173, 65)

Əlbəttə, bütün bu yaşantılar həyatı material kimi «Komsomol poeması»nın yaranmasına ciddi təsir göstərmiş, əsərdə təsvir olunan hadisə və obrazların canlılığına səbəb olmuşdur. «Bu hadisələrin cərəyan etdiyi yerlər əsasən, şairin özünün (bəzilərinin adlarını çəkməmiş olsa da, təsvirindən dərhal məlum olur) vaxtilə yaşadığı doğma Salahlı kəndi, müəllimlik etdiyi Şıxlı kəndi, uşaqlıq illərində iri palıd ağacları kölgəsində oynadığı və gəzib dolaşdığı Qarayazı meşəsi, uzun müddət suyundan içdiyi Kür çayı, Xram çayı və o çayın belindən çatılmış, insanı heyran qoyan Sınıq körpü (indi Qırmızı körpü) müəllifin yaxşı tanıdığı və sevdiyi yerlərdir». (143, 5-6) Şairin özünün həyatdan götürdüyü hadisə və obrazlara ciddi münasibəti də əsəri xeyli dolğunlaşdırmış, onun əsas məziyyətinə çevrilmişdir.

Səməd Vurğun «Komsomol poeması»nda çox ziddiyyətli və mürəkkəb bir dövrü, bu dövrdə acı bir həqiqəti, bir xalqın ayrı-ayrı düşmən cəbhələrə bölünmüş iki qütbünün bir-birilə mübarizəsini, onların dövrə və dövrün hadisələrinə münasibətini göstərmiş, xalq həyatı və məişətini, xalqımıza məxsus adət-ənənələri təsvir etmişdir. Dövrün özünə məxsus cəhətlərinin buradakı adamların xarakterinə ciddi təsir göstərdiyi də əksini tapmışdır. Akademik Məmməd Arif yazmışdır: «Komsomol poeması» yalnız öz mövzusu etibarilə deyil, forma rəngarəngliyi, bədii keyfiyyəti etibarilə də yeni və əhəmiyyətli bir hadisə idi. Şair bir-birinə bənzəməyən xarakterlər yaratmaq yolu ilə gedərək, dövr haqqında düzgün bədii təsəvvür yarada bilmişdir». (111, 15)

Şairin yaratdığı bu xarakterlər inamı, əqidəsi, hadisələrə münasibəti, dünya-görüşü ilə bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlə-

nirlər. Lakin onların hamısı həyatda vardır. Səməd Vurğun da onları məhz həyatdan əsərə gətirmiş, müxtəlif xarakterlər yaratmışdır.

Poemada bu xarakterlər bir-birinə əks olan iki qütbdə birləşmişlər: bolşeviklərin çağırışı ilə yeni bir cəmiyyət yaratmaq uğrunda mübarizə aparanlar və əvvəlki cəmiyyətin silaha sarılaraq dağlara çəkilən nümayəndələri. Qarşı-qarşıya durmuş bu tərəflərdən birini Bəxtiyar və onun komsomol dəstəsi, digərini isə Gəray bəy və köhnə quruluşun tərəfdarları təmsil edir. Lakin baş verən hadisələr bu iki tərəfin bir-birilə apardığı ölüm-dirim savaşları ilə məhdudlaşmır. Komsomolçu Cəlalla Gəray bəyin qızı Humayın qarşılıqlı məhəbbəti poemanın əsas xəttini təşkil edir.

Əsərdə verilmiş Cəlal, Humay, Gəray bəy, Bəxtiyar, Mirpaşa və başqaları (hətta epizodik olsa belə) həyatdan alındıqlarına görə olduqca təbii və canlı obrazlardır. Poemanın qəhrəmanı ilə bağlı tədqiqatçılar arasında iki müxtəlif fikir vardır. Onlardan bəziləri Bəxtiyarı (170, 74), digərləri isə Cəlalı (4, 93) əsərin baş qəhrəmanı hesab edirlər.

Doğrudur, Bəxtiyar əsərdə mühüm yer tutur, qütblərdən birinin rəhbəri kimi bu və ya digər hadisəyə müdaxilə edir, münasibətini bildirir. Lakin əsas xətt Cəlalla bağlıdır. Cəlalla Humayın məhəbbət macərası poemanın əsasını təşkil etdiyi kimi, əsas hadisələrin inkişafı, bir sıra obrazların səciyyələndirilməsi də məhz Cəlalla bağlı verilir. Buna görə də onu əsərin baş qəhrəmanı hesab edənləri daha haqlı sayırıq.

Əsərin əvvəlində Cəlal dostu Bəxtiyarla birlikdə ən qaynar döyüş yerlərində görünür. «Olsun inqilaba qanımız halal» sözləri onun və dostunun şüarıdır, inqilabi işə sədaqətini, öz əqidəsindən dönməzliyini ifadə edir. O, düşmənlərə qarşı cəsarətlə vuruşur, hətta döyüşlərin birində Gəray bəyi yaralayır.

Bütün bunlarla yanaşı şair öz qəhrəmanını quru və sxematik komsomolçu obrazı kimi verməmişdir. O, hər şeydən əvvəl canlı insandır və təbii ki, insan da hadisələrin axarında inkişaf edir,

təkmilləşir, bu və ya digər hadisəyə münasibətində dəyişməli olur. Şair onun haqqında belə deyir:

O, canlı insandır, o insanı mən
Keçirmək istəyəm hadisələrdən. (133, 27)

Müəllif öz qəhrəmanını müxtəlif «hadisələrdən keçirərkən» onda yeni cəhətlər üzə çıxarır, beləliklə, Cəlal bir obraz olaraq daha da canlanır.

Bütün bu dəyişikliklər Cəlalın Humaya bəslədiyi məhəbbətin nəticəsi kimi yaranır. Onun əli işdən, yəni komsomolçu kimi görəcəyi işlərdən soyuyur. Cəlalın nəzərində kainat bir boşluğa çevrilir. O, narahatlıq və tərəddüd içindədir.

Bütün bunların bir səbəbi vardır. Axı, Cəlalın sevgilisi Humay düşmənin - Gəray bəyin qızıdır. Dostu Bəxtiyar da ona Humaydan əl çəkməyi məsləhət görür. Bəxtiyar belə hesab edir ki, Gəray bəy qızını heç vaxt özünə düşmən saydığı adama verməyəcəkdir:

O son vuruşmanı xatirinə sal,
Səndin Gəray bəyi pusquda vuran.
Əsrlər dolanıb, keçsə də zaman
O səndən intiqam almamış durmaz!
Ağlını gəl topla başına bir az. (133, 42)

Lakin Cəlal ümidini üzmür:

Bəlkə güləcəkdir ona istiqbal,
Bəlkə babasından keçəcək Humay,
O sevimli Humay, o göyçək Humay.
O vaxt açılacaq Humayın üzü,
Doğacaq ruhunda bahar gündüzü. (133, 26)

Bununla yanaşı onun qəlbində bir sıra şübhələr də baş qaldırır.

Bəzən Cəlala elə gəlir ki, Humay onu sevə bilməz.

Cəlal şairdir. Buna görə də o, daha çox romantik aləmlə bağlıdır. Bəzən onun hissləri aqlını üstələyir. Cəlal belə hesab edir ki, əgər Humayın məhəbbətinə nail olmasa, o zaman «ucsuz-bucaqsız tükənməz çöllər», «ən uzaq ellər» onun məskəni olacaq, yəni o da Məcnun kimi cəmiyyətdən kəsib dağlara-daşlara pənah aparacaq:

Yoldaş oxucular, xəyal ediniz,
Cəlal düşündükcə bu qədər aciz,
İçini bir qüvvət dağıdıb sökür,
Rənginə bir narın sarılıq çökür,
O indi dustaqdır hissin əlində,
Asılmış sevginin bu çəngəlində... (133, 44)

Cəlalin Humaya məhəbbəti bütöv və əbədidir. O, dünyaya da öz sevgilisinin gözü ilə baxır:

– Humay, bu dünyada ən çox sevdiyim,
Bəlkə də ən böyük tanrı bildiyim,
Bir qüvvə varsa da, o sənsən, inan.
Xəyalın gözümdən ayrılsa bir an,
Mənliyim, şərəfim məhv olub gedər.
Amansız ayrılıq məni qəhr edər. (133, 39)

Burada qeyri-adi heç nə yoxdur. Sadəcə olaraq bir insan kimi onun Humaya olan sevgisi inqilabi işə məhəbbətini üstələyir. Professor Cəlal Abdullayev bu barədə belə yazır: «O (Cəlal – **A.B.**), inqilabı da sevir, Humayı da, lakin Humayın sevgisi daha qüvvətli çıxır. Bu, heç də Cəlalin «sadədilliyi, acizliyi, nəfsin düşgünü olması, hissin əlində oyuncağa çevrilməsi» ilə izah edilə bilməz. Cəlal artıq yeni, azad həyatın nemətlərini dadmaq üzrədir. Humayla sevişəndən sonra isə onun gözlərində yeni bir aləm cilvələnir. O, mübarizələrin bitməsini, top-tüfəng səsləri-

nin kəsilməsini, bütün insanların, o cümlədən özünün də rahat yaşamasını istəyir. Ona elə gəlir ki, inqilab hər şeyi çox asanlıqla, deyək ki, bir neçə il ərzində həll edib qurtara bilər». (4, 93-94)

Tədqiqatçının mülahizələri doğrudur. Ona görə ki, bu fikirlər o dövrdə mövcud olan real vəziyyətlə üst-üstə düşür. Bu, 1920-ci illərin komsomolçularının aldığı tərbiyənin nəticəsi idi. Dövrün gəncliyində belə fikir hakim idi ki, yeni cəmiyyətin qurulması tezliklə başa çatdırılacaq və bununla da əhaliyə fərvan həyat bəxş ediləcək. Əsərdə təsvir olunan hadisələrin iştirakçılarından olmuş xalq şairi Osman Sarıvəlli belə yazmışdır: «Biz, quruluşumuzda baş vermiş böyük ictimai-siyasi hadisələrdən ruhlanan o dövrün istiqanlı, coşqun ruhlu gəncləri, həyatımızda tez bir zamanda daha böyük yeniliklər əmələ gələcəyini, üç-dörd ilə sosializm cəmiyyətinin qurulub başa çatdırılacağını güman edirdik. Bəzilərimizə elə gəlirdi ki, tezliklə dövlətlilərdən, qolçomaqlardan, alverçilərdən, tacirlərdən nişanə belə qalmayacaq, feodal-burcu quruluşunun tör-töküntüləri, kapitalizm cəmiyyətinin məişətdə və şüurlarda kök salmış qalıqları, gerilik, ad-san və şöhrət düşkünlüyü, xudpəsəndlik, meşşanlıq əhval-rüniyyəsi tez bir vaxtda, asanlıqla qoparılıb atılacaq, altı-yeddi ilə tamam-kamal kommunizm cəmiyyəti qurulacaqdır». (142, 10) Təbii ki, Cəlal da belə düşünürdü və istəyirdi ki, tez bir zamanda hər şey qaydasına düşsün, parlaq həyat, rahat yaşayış təmin olunsun. Bu da onun inqilaba, habelə inqilabın tezliklə hər şeyi yerbəyer edəcəyinə inamından irəli gəlirdi.

Tədqiqatçılar Cəlalin hamıya və hər şeyə inanmasını onun faciəsi hesab edirlər. Cəlalin hamıya inanması isə onun özünün daxili aləmi ilə bağlıdır. O, şairdir, bir az da romantik ruhludur. Eyni zamanda humanist, səmimi və təmiz bir gənkdir. Onun Gəray bəyin yanına getməsi Humaya bəslədiyi böyük və saf məhəbbəti ilə birlikdə, həm də səmimiliyindən irəli gəlirdi. Cəlal düşmən Gəray bəyin yox, Humayın atası Gəray bəyin qapısına getmişdi. O bu qapıya getməklə öz sevgisinə sədaqətini nümayiş

etdirir, həm də el adətinə əməl edirdi:

– Gəray bəy, yazığam, zavallıyam mən...
Sizin yanınıza məni gətirən
Böyük bir qüvvətdir, adı-məhəbbət.
Yaradıb, yaşadan insandır, əlbət!
Bu işdə vicdanı əsirgəmə sən,
Atalıq haqqını əsirgəməsən,
Humay xoşbəxt olar. (133, 58)

Beləliklə də Cəlal düşmən dəstəsinin başçısı Gəray bəyin deyil, sevgilisinin atası Gəray bəyin qarşısında baş əyirdi. «Onun bu hərəkətində həm milli xarakterə, həm də böyük məhəbbətinə sədaqəti romantik səviyyədə təsdiq olunurdu». (179, 159)

Bununla belə Cəlalin bu hərəkəti birtərəflidir. Cəlal Gəray bəyə öz gələcək qohumu kimi baxsa da, Gəray bəy onu bu cür qəbul etmir. Bu da təbiidir. Gəray bəy onun «xanimanını dağıdanları» heç vaxt bağışlamazdı. Cəlal da onun nəzərində qızının nişanlısı yox, yeni quruluşu yaradanlardan biridir.

Cəlal fikirləşmirdi ki, Gəray bəy yeni quruluşun düşmənidir və bu quruluşu yaradanlara qarşı amansızdır.

Bu barışmazlıq həmin dövrün reallığı idi və şair də bu reallığı əks etdirmişdir. İki qütb arasında elə bir dərin uçurum yaranmışdı ki, onların barışmasına ən kiçik ümid belə yox idi. Şair özü də 1930-cu illərdə bu fikirdə olmuşdur. O, həmin vaxtlar Osman Sarıvəlliyyə məsləhət görürdü ki, varlı ailədən olan istəklisi ilə əlaqəni kəssin. Şair öz dostuna belə yazmışdı: «...Çalış onlarla işi yoluna qoy. Əgər mümkün olmasa, məsləhət görürəm, onu unut və təhsilinin dalınca get. İkinci də bəy qızı ilə evlənməyi heç sənə məsləhət görməzdim. Bizim ulduzumuz onlarla barışan deyil. Çünki onlar bizim sinfi, əbədilik düşmənimizdi». (42, 228)

Cəlal Səməd Vurğunun ən çox sevdiyi obrazlardandır. Şair əsər boyu öz qəhrəmanını izləyir, «komsomol Cəlalım, şair Cəlalım»-

deyə mehribanlıqla müraciət etdiyi bu gəncin nakam taleyinə acıyır.

Cəlali şairin «Xanlar» pyesində yaratdığı doktor Söhbətlə müqayisə etmək olar. Doktor Söhbət pyesin ən maraqlı surətlərindən biridir. O, həqiqət axtaran, insanların birlik və qardaşlığını arzulayan, qan tökülməsinə düşmən olan bir ziyalıdır.

Söhbət də əsərdə şair kimi verilmişdir. Onun gələcək haqqında səmimi, təmiz və humanist arzuları da daha çox romantik sənətkarın diləkləri kimi səslənir və bu cəhətdən Cəlala xeyli yaxınlaşır. O, ürəkdən sevdiyi Mehribanla söhbətində belə deyir:

İnsanlar öpüşüb qardaş olsalar,
Dünyada nə matəm, nə məhbəs qalar.
Xəyal da, ilham da o vaxt ucalar. (130, 165)

Cəlalin da gələcək barədə arzuları işıqlıdır:

Şübhəsiz bir zaman gələr,
Tarixdən silinər mübarizələr.
Bu qanlı cəbhələr, qanlı silahlar,
Boğuşuq hıçqırıqlar, dumanlı ahlar
Bütün varlığıyla bir neçə dönər,
Dünya başdan-başa təzə görünər. (133, 59-60).

Müəllif Cəlali sonralar da unutmamış, əsərlərində xatırlamış, hətta «İnsan» pyesində yaratdığı şair obrazını Cəlali adlandırmışdır.

Səməd Vurğunun əsərdə böyük məhəbbətlə yaratdığı obrazlardan biri də Humaydır. Şair onu bu cür təqdim edir:

Humay düşündürür, Humay ağladır...
O nə Tatyana'dır, nə Ofelyadır.
Həyata gəldiyi o gündən bəri
O küsgün baxışlı qara gözləri

Nələr düşündürür... Onun həyatı.
 Sevgisi, taleyi, müqəddəratı
 Hər zaman andırır vərəmli bir qış.
 Bütün diləkləri gözündə qalmış. (133, 14)

Bu kənd qızı çox kövrək bir ruhda böyümüş, gözünü açandan sazın və çoban neyinin səsinə, bir də quşların nəğməsinə eşitmişdir. Neyin səsinə eşidəndə onun gözləri yaşarır. O, heç vaxt böyük şəhərlərin səs-küyünü görməmiş, mütaliə etməmişdir. Bütün bunların müqabilində o, saf Azərbaycanlı qızı, sevgisinə sadıq insandır.

Şair bu əyalət qızının həyatda hələ bərkimədiyini bir misra ilə ifadə etmişdir:

Humay tək ayaqlı bir qərinədir. (133, 14)

Humay öz kökünə, mənsub olduğu xalqın adət-ənənələrinə möhkəm tellərlə bağlıdır. O, Cəlalı böyük bir məhəbbətlə sevir, lakin atasının razılığı və xeyir-duası olmadan ailə qurmaq istəmir. Buna görə də Cəlalın qoşulub qaçmaq barədə təklifini qəbul etmir.

Azərbaycanda müxtəlif səbəblər üzündən qızın qaçırılması halları olmuşdur. Bu səbəblərdən biri azad və qarşılıqlı məhəbbətin valideynlər tərəfindən qəbul edilməməsi ilə bağlıdır. Tərəflərdən biri və ya hər ikisi bu işə razılıq vermədikdə oğlanla qız son vasitə kimi qaçmalı olmuşlar. El arasında bu, «qoşulubqaçma» adlanır. Humayla Cəlal da belə bir yol seçə bilərdilər. Cəlal da əvvəlcə belə bir fikrə düşür. Onun «Qoşulub qaçmaq! Başqa bir iqlimə doğru yol açmaq!» təklifinə Humayın cavabı öz kökünə bağlı Azərbaycanlı qızının həqiqi ürək sözləridir:

-Yox, Cəlal, olmadı. Şahiddir hamı,
 Görürkən yuxuda qaçaq babamı

Hönlürüb aqlaram əlimdə yaylıq...
 Bəlkə də bir günlük səfərə getmək,
 Eşq üçün babamı atıb, tərək etmək
 Ölümdən yamandır el-gün içində...
 Sən onu axtar,
 Hər nə sözün var
 Özüylə danış
 Nə yad, nə tanış
 Gülməsin ona... (133, 39)

Göründüyü kimi, Humay övlad adını şərəflə daşıyır, «eşq üçün», öz nəfsi üçün atasını atmır, istəmir ki, atası el tənəsinə məruz qalsın, düşmən ona gülsün. Humay burada özünü Azərbaycanlı qızı kimi təsdiq edir.

Tədqiqatçı G .Lomidze bir münasibətlə oxucuya cavab olaraq belə yazmışdır: «Mənə aydın deyildir ki, nəyə görə eyni zamanda həm insan, həm də millətin nümayəndəsi sayılmaq olmaz?.. Cəmiləni (Ç.Aytmatovun «Cəmilə» povestinin qəhrəmanı – **A.B.**) öz çətin, özünəməxsus taleyi ilə, onun cəlb olunduğu konfliktli mübarizə xüsusiyyətləri ilə başqa bir diyara, deyək ki, Rusiyaya, Belorusiyaya, Latviyaya, yaxud Moldaviyaya köçürün. Cəmilə obrazı solğunlaşacaq, öz mahiyyətini itirəcəkdir. Onun öz zəmini ilə bağlı iztirabları, əzabları, axtarışları inandırıcı görünməyəcəkdir». (196, 110)

Görkəmli tədqiqatçının bu sözlərini eyni ilə Humaya da aid etmək olar. Humayın hərəkətini yalnız onun özü, yəni Azərbaycanlı qızı edə bilərdi. Bəlkə də bu, başqa birisi üçün təəccüblə qarşılanardı...

Atasının onu çox istədiyi üçün Cəlala verəcəyinə Humayda dərin bir inam vardı. Humayın faciəsi də elə bunda idi. Burada o, bir xarakter kimi Cəlalla birləşir. Cəlal kimi o da unudurdu ki, Gəray bəy heç vaxt qızını özünə düşmən hesab etdiyi adama verə bilməz.

Gəray bəyi bir ata kimi ürəkdən sevən Humay Cəlalın qətlindən sonra sanki «qəddarlaşır», Bəxtiyara belə deyir:

-Bəxtiyar! Babamın qanı halaldır...

Mənim ağladığım yalnız Cəlaldir... (133, 69)

Şairin qələmi ilə Humayın birdən-birə dəyişərək həтта ata qatilinə çevrilə biləcəyi səhnəsi inandırıcı deyil. Atasının el içində başı aşağı olmasını istəməyən Azərbaycanlı qızı bu sözləri deyə bilməzdi. Əsərin sonunda xəyalən də olsa, Gəray bəyə «qatilim olsan da atamsan mənim» deməsi də bu fikrimizi təsdiq edir. Lakin əsərin yazıldığı dövrdə, yəni Pavel Morozovların öz valideynlərini «sinfi düşmən» kimi «ifşa etdiyi» həmin illərdə Humayın dilindən məhz bu cür deyilməli idi.

Humay da müəllifin sevimli obrazlarındandır. Şair bu obrazı sevə-sevə yaratmış, sonradan yazdığı bəzi əsərlərində yenidən onu xatırlamışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsərdə mühüm yer tutan obrazlardan biri də Bəxtiyardır. O, gənc olsa da inqilabi işdə bərkimişdir. Öz əqidəsində möhkəm və dönməzdir, inqilabi işə sədaqətlidir. «Olsun inqilaba qanımız halal!» şüarına sadıqdır.

Bəxtiyar cəsur bir başçı, ehtiyatlı döyüşçü, xeyirxah insandır. Döyüşçü dostlarının tənlükəsizliyi üçün əlindən gələni edir. Məhz onun təşəbbüsü və başçılığı ilə gənclər iməclik təşkil edir, Qızıyətər qarının «hisli daxmasını» uçurur, yerində ona yaraşılıq bir ev tikirlər.

Mirpaşa məscidə köpək bağlayanda Bəxtiyar onu tənbeh edir. Uzun əsrlər ərzində xalqın beynində özünə yer tutmuş hər hansı bir adətin aradan götürülməsinə çalışmağı yolverilməz sayır.

O, milli kökə bağlı bir insandır, gözəl tar çalır...

Bütün bunlarla yanaşı Bəxtiyar «yalnız ideya adamıdır» (B.Vahabzadə). Buna görə də onun həyat barədə öz qənaətləri var və bunlar Bəxtiyarın «yalnız ideya adamı» olması ilə şərtlənir.

Bəxtiyar belə hesab edir ki, sevmək yalnız hissə qapılmaqdır və bu, gəncliyin keçici hissidir. Onun fikrincə, həyatını inqilaba sərf edən adam sevməməlidir. O, Cəlalın Humayı sevməsini «əyri yol» adlandırır və dostundan tələb edir ki, öz məhəbbətindən əl çəksin:

- Kim çağırıdı səni bu əyri yola,
Məhəbbət yararmı bir komsomola?
Mən də sənə kimi bir gəncəm həmə,
Ömrümü cəbhədə keçirməklə mən
Nə sevda bilirəm, nə də ki, hicran,
Nələr tutduğunu bir düşün də, qan. (133, 41)

Bəxtiyarın fikrincə, Humay düşmən qızı olduğuna görə Cəlala sadıq olmayacaqdır. O, Humay haqqında həтта təhqiredici sözlər işlədir:

Humay düşmən qızıdır,
Altun əxlaqsızıdır.
Gözlərinin önündə
Qızlığını satacaq...
Unut onu, sözə bax. (133, 42)

Əlbəttə, bu sözlər artıq Humayı az-çox tanıyan Cəlalı da, oxucuları da inandırır.

Bəxtiyar Cəlalın qətlində də əsas günahkar Humayı hesab edir. Buna görə də kişiyyə yaraşmayan bir tərzdə onu təhqir edir:

İtil gözlərimdən qoçunun qızı,
Tovlayıb azdırdın sən o baxtsiz. (133, 69)

Təbii ki, əsərdə hadisələrin inkişafı müəyyən dərəcədə Bəxtiyara da təsir göstərir, az da olsa onu dəyişdirir, yəni o, «ideya adamı» olmaqla bərabər adi insan kimi də görünür, Cəlalın ölüm

xəbərini eşitdikdə Humay özündən gedir. Bu vaxt Bəxtiyar öz hərəkətindən xəcalət çəkir, o, başa düşür ki, Humay Cəlali həqiqi bir məhəbbətlə sevirmiş. Buna görə də ondan üzr istəyir:

- Humay, özünə gəl. Bağışla məni.
Artıq-əskik deyib incitdim səni.
Bilmədim Cəlala vurulduğunu,
Sevdalı bir könül əfv edər bunu. (133, 70)

Bəxtiyarın özünün müəyyən qədər dəyişməsinə də şair məhəbbətlə əlaqələndirir:

– Bəxtiyar, məni də komsomola yaz! –
Deyib sükut edir alagöz Gülzar.
Qızı dinlədikcə bizim Bəxtiyar
Titrəyir qəlbində sədəfli bir saz...
Başını köksünə dayamış Gülzar,
Mənalı gözləri göl kimi laldır,
O məsum baxışlar bəlkə xəyaldır...
Gözlə görünməyən bir aləmi var. (133, 46)

Beləliklə, əvvəlcə «məhəbbət yararmı bir komsomola?» deyən Bəxtiyar Gülzarı sevir və onunla ailə qurur.

Şairin yaratdığı xarakterlər bu və ya digər cəhətləri ilə bir-birindən fərqlənirlər. Əsərdə özünəməxsus cəhətləri ilə seçilən obrazlardan biri də Mirpaşadır. O, əsərdə məscidə it bağlaması hərəkəti ilə yadda qalır.

Mirpaşanın bu hərəkəti təsadüfi deyil. O dövrdə komsomolçular arasında bu cür hadisələr də baş vermişdir. Mehdixan Vəkilov yazır: «Dinə və mövhumata qarşı da kəskin mübarizə aparırdıq. Bir çoxumuz o zamankı «Allahsızlar ittifaqı»nın üzvləri idik. Bu sahədə komsomolçular məscidə it bağlamaq, Uzun molla adlanan bir mollanı Poylu arxına basıb çıxarmaq və ya azan verən mollaya

tüfəng atmaq kimi solçuluğa, əyintiyə də yol verirdilər». (173, 61)

Deməli, bu hərəkəti o dövrdə inqilabi işə qoşulmuş hər hansı bir gənc edə bilərdi. Şair Mirpaşa surəti ilə bu cür adamların tipik obrazını yaratmışdır.

Əsərdə Mirpaşanın bu hərəkəti yalnız kənd camaatını deyil, komsomolçuların özlərini də hiddətləndirir. Qarşı tərəf bundan istifadə edərək yeni quruluş tərəfdarlarını allahsızlıqda, dinsizlikdə günanlandırır. Hər hansı bir uğursuzluğu bununla bağlayır:

Toylarda, yaslarda, ağlaşmalarda,
Hər kimin qüvvəti qalırsa darda,
Hər kimin taxılı susuz yanırısa,
Kimin qonşusuna həsədi varsa,
Deyir: «Bu kafirlər üzə gələli
Bizdən uzaqlaşdı allahın əli». (133, 19)

Bu məsələni komsomolçular qapalı iclasda geniş müzakirə edirlər. Bu hissədə şair ayrı-ayrı adamların hadisəyə münasibətini göstərmişdir. Bütün yoldaşları Mirpaşanın hərəkətini pisləyirlər. Hətta bəziləri buna görə onun ciddi cəzalandırılmasını tələb edirlər. Mirpaşa isə heç cür təslim olmaq istəmir. O öz hərəkətinə haqq qazandırmağa çalışır, hətta mollaı minarədən yıxacağını bildirir. Lakin Bəxtiyarın təmkinli çıxışı hamını, hətta Mirpaşanın özünü də sakitləşdirir.

Göründüyü kimi, şair «inqilabi hərəkətdəki ziddiyyətləri pərdələməmiş, hər şeyi açıq və aydın göstərməyə çalışmışdır». (4, 92) Bu, ayrı-ayrı obrazların yaradılmasında da özünü göstərir. Bu baxımdan əsərdəki Komandan surəti xüsusi maraq doğurur.

Tədqiqatçılardan heç kəs bu surətə toxunmamış, onun adını belə çəkməmişdir. Əslində Komandan maraqlı bir obrazdır.

O, böyük bir atlı ordusunun komandanı, peşəkar hərbcidir. İnqilabçıların tərəfində vuruşur. Lakin vuruşlar onu yormuş,

özünün dediyi kimi, «iki suyun arasında» qalmışdır. Yer üzündə baş verən qanlı döyüşlər, «hər gəlib gedənin yüz qanun uydurması», insanların bir-birinə zülm etməsi onu düşündürür və Komandan bütün bu suallara cavab axtarır:

Qanlı döyüşlərin yoxmudur sonu?
Yüz qanun uydurur hər gəlib gedən..
Anlayan varmıdır tarixdə bunu –
Bəşər bir-birinə zülm edir nədən?
Yüz qanun uydurur hər gəlib gedən...
Bəlkə də insanın əslindədir bu...(133, 79)

Sonuncu misradan görüldüyü kimi, şair həyatdakı bütün ziddiyyətlərin səbəbini məhz insanın özündə axtarır. Səməd Vurğun bu məsələyə Böyük Vətən müharibəsi illərində yazdığı bir sıra şeirlərində, habelə «İnsan» pyesində yenidən toxunmuşdur.

Şair Komandanı xəyalən anası ilə görüşdürür. Ana öz oğluna bildirir ki, şəhərdə ara qarışmış, ata da «Nökərdən şah olmaz!» – deyərək vuruşlara getmişdir. Deməli, ata və oğul bir-birilə əks cəbhələrdə vuruşurlar. Ana oğluna yalvarır ki, nəyin bahasına olursa-olsun, «ordudan canını qurtarsın», evə qayıtsın.

Komandan bu düşüncələr içində özünə qəsd edir. O, bir xalqın övladlarının iki yerə parçalanıb bir-birini qanına qəltan etdiyi həmin dövrdə başqa çıxış yolu görmür. Bununla da şair inqilabın heç də hamı tərəfindən razılıqla qarşılanmadığına işarə etmişdir.

Əsərdə Gəray bəy obrazı dolğun, həyatı və hərtərəfli göstərilməsi baxımından diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Bir mülkədar kimi onun öz əqidəsi var və Gəray bəy bu əqidəyə sadıqdır. Şair onun simasında iki cəhəti birləşdirmişdir. Birinci halda Gəray bəy var-dövləti əlindən alınaraq çöllərə salınmış bir qaçaq və buna görə də düşməyə çevrilmiş keçmiş mülkədar, ikinci halda isə qızı Humayın taleyini düşünən bir atadır. Əsərdə ayrı-ayrı mə-

qamlarda onu hər iki vəziyyətdə görə bilirik.

Şübhəsiz ki, bir mülkədar kimi Gəray bəy firavan və xoşbəxt həyat keçirmiş bir bəy kimi böyük var-dövləti, öz ürəyincə ailəsi, dost-tanışı olmuşdur. Sovet hökuməti isə bütün varlılar kimi onu da bunlardan məhrum etmişdir. İndi Gəray bəy başqa bir adamdır. Öz yaxın adamları ilə dağlara çəkilən bəy yeni quruluşun barışmaz düşməninə çevrilmişdir:

Kürün qumsal sahilində qaşlarını çataraq,
Qamçısını döyür suya hiddətindən Gəray bəy...
Üç aydır ki, ormanların arasında yataraq
Əl üzmüşdür vətəninə, millətindən Gəray bəy.
Qamçısını suya döyür hiddətindən Gəray bəy:
– Nədən mənim qabağımdan artanları yeyənlər,
Köhnə-köşkül paltarımı öz əyninə geyənlər
İndi mənə ağ olsunlar?.. Xanimanım dağılır,
Qızılyelin inəklərim yad əllərdə sağılır... (133, 12)

Biz bu kiçik parçada indiki Gəray bəyi bütövlükdə görə bilirik. Gəray bəyə ən çox təsir edən budur ki, onu bu hala salanlar bir vaxtlar süfrəsindən artanları yeyənlər, köhnə paltarlarını geyənlərdir. Hiddətindən qamçısını suya döyən Gəray bəy zamanı tutub (axan su zamanın rəmzidir) saxlamaq, xoşbəxt günlərini qaytarmaq istəyir.

Onun bu hiddətinin səbəbi də, səbəbkarı da məlumdur:

Keçir xatırından cahü-cəlalı:
Sürüsü, ilxısı, naxırı, malı...
Getdi süfrəsinin başında duran,
Yoxsulun varını yeyib quduran,
«İgidlər məclisi», o toy, o mağar...
İndi Gəray bəyin özgə halı var.
O dövrən, o büsat çıxmış əlindən,

«Taleyin, qismətin gəlhagəlindən»
O indi uzaq... (133, 59)

Lakin bəyi qəzəbləndirən, yaxıb-yandıran var-dövlətinin talanmasından daha artıq namusunun tapdalanmasıdır:

Hər şeydən qabaq onu yandıran
Budur ki, bu dəm Çalpapaq Kərəm
Minib Gəray bəyin ərəb atına...
Oxucu, bəlkə sən özün bilirsən
Ki, bizim yerlərdə bir papaq, bir at,
Bir də hər kişinin aldığı arvad
Namusdan sayılır... (133, 59)

Gəray bəyin sərtliyi, barışmazlığı, heç kəsi bağışlaya bilməməsi məhz bunlardan irəli gəlir.

Yeni quruluş onu ev-eşiyindən didərgin salmış, dağlarda, qalın meşələrdə daldalanmağa məcbur etmişdir. O öz dəstəsi ilə «Qaçaqqlar dağı»nda məskunlaşmışdır. Yeni yaradılan quruluşla heç cür barışa bilmir, var-gücü ilə bu quruluşa qarşı durur. «Gəray bəyin əlacı və imkanı olsa, bu yeni dünyanı boğazından tutub asar» (Cəlal Abdullayev). Elə buna görə də qapısına elçiliyə gələn Cəlali bağışlaya bilmir, onu öldürür.

Şair onun indiki vəziyyətdə belə təqdim edir:

Toplayıb başına öz dəstəsini,
Dinləyir suların hirsli səsini.
O səsdən ürəyi qüvvətə gəlir;
Hər gün dəstəsini yoxlayır bir-bir,
Hər kimdə ayrılık, yalan taparsa,
Hər kimə azça bir şübhəsi varsa,
Bir güllə çaxaraq onun başına,
Göstərir gücünü yar-yoldaşına... (133, 58)

Gəray bəyin nifrəti o qədər güclüdür ki, o, suyun səşində də hirs və qəzəb eşidir, bundan qüvvət alır, özünü sonrakı mübarizələrə hazırlayır.

Bütün bunlara əsaslanan tədqiqatçılar Gəray bəy obrazını olduğundan daha artıq tündləşdirmiş, onu zalım, əzazil və qəddar bir mülkədar kimi təqdim etmişlər. Professor Həbib Babayev onu «ağ quldur dəstəsinin başçısı» adlandırmış, (183) Bəxtiyar Vahabzadə isə Qacarla müqayisə etmişdir. (170, 68)

Əlbəttə, Gəray bəyi quldur deyil. O, yeni quruluşun düşmənidir və buna görə qaçaq düşmüşdür. Şair özü də onun haqqında «quldur» deyil, «düşmən» və «qaçaq» sözlərini işlətmişdir.

Gəray bəyin Qacarla müqayisəsi də yerinə düşür. Qacar bütün bəşəriyyətə meydan oxuyan, özünün dediyi kimi, «vicdanı da, qəlbi də qan olan» bir despot, cəlladdır. O, insana məxsus hər hansı bir müsbət keyfiyyətə malik deyil. Gəray bəy isə bir sıra işıqlı, insani cəhətləri ilə seçilir.

O, övladını sevən bir atadır. Cəlalı öldürdüyü üçün sonradan sarsıntılar keçirir, öz əməlindən əzab çəkir. Əsərin sonunda Humayın xəyalı ilə söhbəti onun səmimi etirafıdır:

Gəray bəy yalvarır: – Can bala, bir dur!
Görünür taleyim, qismətim budur.
Yaxın gəl, bir az da danışaq barı,
Ovut sinəmdəki bu ağrıları...
Yox, yox! Heç ovutma, yansın ciyərim,
Biləkdən düşəydi kaş ki, əllərim.
Cəlal yaşasaydı, yaşardın sən də.
Gül kimi gülərdin çöldə, çəməndə.
Öz atan olsam da, qatilin çıxdım,
Mən səni yıxmadım, özümü yıxdım... (133, 86)

Gəray bəy artıq yaşamaq istəmir. Ona görə yox ki, kimsəsiz və arxasız qalmışdır. Özünün dediyi kimi, o yenə bir qoşuna ca-

vab verməyə qadirdir. Lakin Humaysız yaşamaq istəmir. İndi Gəray bəyin ən böyük dərdi, ən böyük faciəsi məhz Humaysızlıqdır. Buna görə də özünü onu mühasirəyə almış komsomolçulara deyil, qızı Humaya təslim edir. Çalpapaq Kərəmin «Gəray bəy! Gəray bəy! Tüfəngi at!», «Təslim ol!» tələblərinə soyuqqanlıqla belə cavab verir:

- Sizə yox! Sizə yox! Mən öz canımı
Ona tapşırıram... Ona... Qızıma...
O sönüb saralan dan ulduzuma!
İstəsə o töksün mənim qanımı! –
Deyib qanlı Kürü o yara-yara
Getdikcə qərq olur sərt dalğalara... (133, 86)

Gəray bəy oxucunun yaddaşında öz əqidəsinə axıradək sadıq qalan bir insan kimi qalır. Özünü Kürün sularında qərq etməsi də onun məhz əqidəsinə sədaqətinin ifadəsidir.

Səməd Vurğun Gəray bəyin simasında xarakterik mülkədar obrazı yaratmış və bu, Azərbaycan ədəbiyyatında dolğun və canlı mülkədar obrazlarının yaradılmasına təsir göstərmişdir. Bu baxımdan 1960 və 1970-ci illərdə yaradılmış Cahandar ağa (İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanı) və Kərbəlayı İsmayıl (Fərman Kərimzadənin «Qarlı aşırım» romanı) bir sıra cəhətləri ilə onu xatırladırlar.

Qeyd etdiyimiz kimi, Gəray bəyi ən çox yandıran və qəzəbləndirən düşməni Çalpapaq Kərəmin onun atına sahib olması idi. Ona görə ki, kişinin arvadı, atı və papağı onun namusu sayılır. Düşmənləri Cahandar ağanın Qəmər adlı atını təhqir edəndə (quyruğunu və yalını kəsəndə) o bunu məhz özünün təhqir olunması kimi qəbul edir və bu zaman dərin sarsıntılar keçirir. «Dəli Kür»də oxuyuruq: «Cahandar ağa mıxçanı yerdən çıxartdı. İrəşməni yığdı və atın yanına gəldi. Onun belini sığalladı. Tüklərində gilələnib muncuq kimi yumrulan damlaları sildi. Nədən-

sə lap fağır layıb süst düşən atın boynunu qucaqlayıb üzündən öpdü. Onun gözlərinə baxdı: «Sənə nə olub, Qəmər?» – deyə pıçıldadı... O, atın ətrafına dolandı, dal tərəfə keçdi və daş kimi donub yerində qaldı. Kişinin başına elə bil ağır zərbə endirdilər. Gözlərini qırpmadan təəccüb, heyrət və dəhşətlə ata baxdı. Əlini onun belində, boynunda gəzdirdi. Elə bil onun əlinin altında soyuq bir ilan tərpəndi. Kişi diksinib geri çəkildi. Bədəninə üşütmə götürdü. Bir xeyli gözlərinə inanmadı. Sərxoş kimi iki-üç dəfə atın dövrəsinə fırlandı... Hər şey aydın idi. Atın yalını, quyruğunu qırxmışdılar. Ona bir daha sataşmışdılar, onu təhqir etmişdilər, onun qüruruna toxunmuşdular. Kişinin namusu üç şeydir: at, arvad, bir də papaq. Bunlara toxunmaq, onun namusunu ayaq altında tapdalamaq demək idi. Onu diri gözlü qəbrə soxmaq, sinəsinə çal-çarpaz dağ çəkmək demək idi». (85, 340-341)

Gəray bəy kimi, həm Cahandar ağa, həm də Kərbəlayi İsmayıl var-dövlətlərinin alınmasını onların kişiliyinə, hətta namusuna toxunulması hesab edirlər. Onlar öz sərbəstliklərini, azadlıqlarını əldən vermək istəmirlər. Rus çarizminin Azərbaycanı istila edib onun var-dövlətinə yiyələndiyi ilk illərdə Cahandar ağa belə düşünürdü: «Amma bu uruslar əl-ayağıma yaman dolaşırlar. Qorxuram axırda kişiliyimizi də əlimizdən alalar. Bir balaca tərpənən kimi başının üstünü kəsdirirlər ki, qanun buna yol vermir, elə oturmayın, elə durmayın. Axı, deyən gərəkdir ki, sizə nə var?». (85, 435)

Cahandar ağalar, Gəray bəylər və Kərbəlayi İsmayıllar öz qanunları – mərdlik, kişilik, qoçaqlıq, düzlük qanunları ilə yaşamışlar. Bu adamlar istilanı, müstəmləkəçiliyi, hər hansı bir şəxsin var-dövlətinin başqası tərəfindən talanmasını, saxta hökmranlığı təsdiq edən «qanunları» tanımaq, onlara kor-koranə baş əymək istəməmişlər.

Tarixin müəyyən mərhələlərində uydurma qanunların fəaliyyət göstərdiyi və bunların xalqımızı çox bəlalara düşər etdiyi Səməd Vurğunun bir şeərində də öz əksini tapmışdır:

Bir qanun uydurdu hər gəlib-gedən,
 Min pərdə tutuldu al səhərlərə.
 Yazıq babaları düşündükcə mən
 Ağrımış ürəyim, bəlkə, min kərə.
 Ədalət adına, qanun adına
 Durdu cərgə-cərgə dar ağacları.
 Paslı qılinc kimi salındı qına
 Bəşərin mənəvi ehtiyacları.
 («Böyük bir kitab var bizim həyatda». 132, 29)

«Komsomol poeması»ndakı obrazlarda xalqımıza məxsus spesifik xüsusiyyətlər də öz əksini tapmışdır. Poemanın ricətlərində aşağıdakı misraların işlədilməsi heç də təsadüfi deyil, milli ruha, soy-kökə bağlılığın ifadəsidir:

Nədən şerlərim ağza düşüb,
 Dağların çobanı məni anmasın?
 Nədən karvanıyla quşlar ötüşüb
 Başımın üstündə havalanmasın?
 Dağların çobanı məni anmasın?
 Nədən bu torpağın şirin ləhcəsi
 Şairəm deyənə biganə qalsın?
 Nədən şerimizin baş qəhrəmanı
 Gah Turandan gəlir, gah da İrandan?
 Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?
 Böyük bir şairin yazdığı dastan
 Gah Turandan gəlir, gah da İrandan!.. (133, 18)

Səməd Vurğun obraz yaradıcılığında milliliyə xüsusi diqqət yetirilməsini vacib saymış və özü buna riayət etmişdir. Şair 1934-cü ildə qələmə aldığı «Mən necə yazıram?» adlı məqaləsində bu barədə belə demişdir: «Komsomol poeması»ndakı Gəray bəy tipinin türk mülkədarı olduğunu bildirmək üçün:

Belə getsə bu güzəran,
 Əllərimdə donmasa qan,
 Papaq mənə haram olsun.*

– dili ilə danışdırıram. Yaxud, onun dərdlərinə, qayğılarına şerik olan mürtəcə bir aşığın da türk aşığı olmasını bildirmək üçün:

Ay ağalar, ay paşalar,
 Dərd başımdan aşdı yenə.
 Açıldı tanrının gözü,
 Sellər, sular daşdı yenə.
 Heç gülmədi aşiq Vəli,
 Haqqa müsafir gələli,
 İmamların kömək əli
 Bizdən uzaqlaşdı yenə –

deyir. Məncə, bu sözləri yalnız türk aşıqları (əlbəttə, burada gətirdiyim parçanı ancaq bu aşıqların mürtəcə qismi) deyə bilər, başqaları üçün xarakterik ola bilməz». (146, 90) Şair «aşıqların mürtəcə qismi» deyərkən yeni quruluşun əleyhdarlarını nəzərdə tutmuşdur.

Gəray bəyin dediyi sözlər onu bir azərbaycanlı, həm də Azərbaycan mülkədarı kimi düzgün səciyyələndirir.

Əsərdə ayrı-ayrı obrazların hərəkətlərində, bir-birinə münasibətində də milli çalarlar bariz şəkildə özünü göstərir. Bu baxımdan Cəlalla Humayın görüşü səhnəsinin təsviri xalqımızın adət-ənənələrinə, həya-ismətlə bağlı əxlaq normalarına sadiqliyin nümunəsi hesab oluna bilər:

- Yox, babam çox sevir, bil, xatirimi,
 Bilmərrə andırsan ona sevgimi

* Bu parça «Komsomol poeması»nın nəşrlərinə daxil edilməmişdir. Görünür, o vaxtlar dərc olunmamış və sonralar da əldə edilməmişdir.

O səni əfv edər, bağışlar bilsən,
 Babamı bir belə qatil bilmə sən...
 Dedikcə Humayın gözləri gülür,
 Cəlalın ayağı yerdən üzülür
 Toyda nağıl deyən bir aşiq kimi.
 Sonra sevgililər sarmaşiq kimi
 Birdən quçaqlaşır...
 Ay uzaqlaşır. (133, 40)

Adətən azərbaycanlı gənclər öz məhəbbətini gizlin saxlayır, bu barədə heç kəsin bilməsini istəmirlər. Bu işdə aşkarlıq qəbahət sayılır. «Komsomol poeması»nda bu məsələ ilə bağlı incə bir yer vardır. Cəlal biləndə ki, Bəxtiyar onun Humaya olan məhəbbətindən xəbərdardır, bu zaman utancaqlıq hissi keçirir. Şair bunu bircə sözlə – «qızarmaq» sözü ilə göstərmişdir. Məlumdur ki, uzun qızarması utancaqlığın əlamətidir:

Sonra Bəxtiyar
 Cəlalda rəng verən halı duyaraq:
 – Aşna, bəri bax!
 Nə var? Qaşqabağın tökülmüş yenə
 Aç söylə dərdini, nə olmuş sənə?
 – Qoy qalsın hələlik, sonra bilərsən.
 – Yox aşna, nə qədər gizlətsən də sən
 Özüm xəbərdaram...
 Cəlal qızardı.
 Onun gözlərində izzirab vardı. (133, 41)

Cəlal dağlara – Gəray bəyin yanına getdikdən sonra Humayın həyəcanlı, izzirablı günləri başlayır. Bəxtiyarın gəldiyini gördükdə özündən asılı olmayaraq bir xəbər bilmək məqsədilə onun qabağına qaçır.

Əlbəttə, onun bu hərəkəti azərbaycanlı qız üçün yolverilməz

hesab olunur. Şair də bunu əvvəlcədən hiss edir və Humayın əvəzinə üzrxahlıq edirmiş kimi bu misraları işlədir:

Humay həyatında birinci dəfə
«Həyadan, ismətdən, namusdan kənar»
Yüyürür Bəxtiyar gələn tərəfə
Və sorur: Cəlalın bir xəbəri var? (133, 69)

Cəlalın qətlindən sonra isə Humay el adətilə ən yaxın adamı kimi ona yas saxlayır:

O vaxtdan bəridir Humayım mənim
Təpədən dırnağa geyinmiş qara.
Duyub düşündükcə donur bədənim,
Heyranam qızdakı bu duyğulara. (133, 70)

Əsərdə təsvir olunan çobanlar da xalqımıza məxsus kişilik, xeyirxahlıq kimi keyfiyyətlər nümayiş etdirirlər. Onlar qaşın sazağında Humayı huşsuz halda taparkən qıza qayğı göstərir, anasını çağırır, çiyinlərinə götürüb atasının evinə aparırlar. Bu çobanlardan bəziləri Gəray bəyi özünə düşmən hesab etsə də bəyin ağır günündə kişilik nümunəsi göstərir:

– Alın yapıncını, bürüyün onu,
Canı var... Tez olun, tonqal qalayın!
Aləmə car çəkib, bir xəbər yayın!
Zəhərdir bu şirin dünyanın sonu.
Gəray bəy ölməmiş, sağdır dünyada
Atadan, babadan böyüyümüzdür;
İndi pis günüdür, bir dərdi yüzdür,
Bizimdir namusu hər kim olsa da...
Mehriban çobanlar durub yanaşı
Humayı çiyinə götürüb gedir... (133, 73)

Ümumiyyətlə isə xalq həyatı və məişətinin poetik təsviri «Komsomol poeması»nda qabarıq verilmiş, canlı etnoqrafik lövhələr yaradılmışdır.

Sazın və çoban neyinin səsi, yaşlı gəlinlərin ağı deyib ağlaması, kənd həyatına məxsus digər mərasimlər Humayın gündəlik gördüyü və eşitdikləridir. O, səhərlər başqa kənd qadınları kimi səhəngi götürüb bulaqdan su gətirir, ev işləri ilə məşğul olur.

Şair onun axşamlarını isə belə təsvir edir:

Qaranlıq döşünü gərdiyi zaman
Onun da ruhuna qaranlıq çökür.
Çırmayıb qolunu itə yal tökür;
Qapının ağzında paltar-palazdan
Nə varsa içəri götürür asta,
Cehiz sandığına bir qıfıl vurur... (133, 15)

Bu cür həyat tərz, demək olar ki, bütün kənd qızlarına xas olmuşdur. Buradan məlum olur ki, Azərbaycan qadınları həmin illərdə yalnız ev işləri ilə məşğul olmuşlar.

Poemada kişilərin bir yerə yığılıb «güləşdən, güllədən, ölümdən, qandan» danışması, Zal oğlu Rüstəmin, Koroğlunun, Qıratın, Molla Nəsrəddinin xatırlanması isə kəndin axşam məclislərində baş verir. Şair bununla həm də xalqın öz folkloru ilə bağlılığına işarə etmişdir.

Biz əsərdə kənd süfrəsinin nemətləri ilə tanış oluruq. Məlum olur ki, kənd adamları ağartı məhsullarına üstünlük verir, qatıq, qaymaq, yağ və pendirlə şam edir, sonra çay içirlər.

Səməd Vurğun kasıb evinin – Qızıyetər qarının daxmasınının təsvirini dəqiqliklə vermişdir:

Yerliyi üç metr dərin qazılmış
Bir daxma görməmiş nə bahar, nə qış...
Nəmli divarları məzar kimi dar,
Duyan ürəkləri sıxıb ağladar.

Kərəni, pərdisi hörümçək toru,
 Deyirlər kasıbın bilinməz goru.
 Hisli buxarısı kömürdən qara,
 Qaranlıq qapısı küsüb dağlara...
 Burda ömr eləyir Qızıyetər qarı,
 Əvvəlki qüvvədən düşmüş qolları.
 Çoxdandır kiryib əyri cəhrəsi,
 Atılıb bir yana odun dəhrəsi,
 Nə od var, nə ocaq, nə urvalıq un,
 Büzüşüb bir küncdə yamaqlı xurcun.
 Həsrətli gözlərlə boylanır qarı
 Külləri soyumuş ocağa sarı. (133, 23)

Xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn şairin bu təsvirini belə səciyyələndirmişdir: «Yoxsul azərbaycanlı kəndlisinin daxmasını... heç bir şair bu qədər aydın, bu qədər canlı təsvir etməmişdir, desək, qətiyyənlə yanılmazıq. Bu daxmanın təsvirində hansı təfərrüat uydurulmuş, hansı qaranlıq bucaq sehrkar rəssam fırçasının qüdrəti sayəsində işıqlandırılmamışdır?». (131, 15)

Doğrudan da yuxarıdakı parçada kasıb evinin-qaradamın daxilinin təsviri ilə yanaşı, ev sahibinin həyat tərzi, onun maddi məhrumiyyət və ehtiyacları da öz əksini tapmışdır. Əyri cəhrənin səssiz dayanması, dəhrənin bir küncə atılması, buxarının yanmaması, boş xurcunun büzüşüb qalması Qızıyetər qarı üçün həyatın sönməsinə işarədir. Xurcun ona görə küncə atılmışdır ki, içərisi boşdur, kül ona görə soyumuşdur ki, ocağı yandırmırlar.

Burada işlənmiş «kərən», «pərdi», «buxarı», «cəhrə», «xurcun», «ocaq», «urva», «dəhrə» sözləri şairin xalq həyatına bələdliyini bir daha nümayiş etdirir.

«Komsomol poeması»nda xalqımızın ən qədim ənənəvi mərasimlərindən olan Novruz bayramının təsvirinə xüsusi yer ayrılmışdır.

Axır çərşənbədir.... İl tamam olur...
 Bu il, – kənd içində danışır hamı,
 At üstündə gəlmişdir Novruz bayramı
 Qulunlu at üstə...
 Bu bir muraddır. (133, 53)

İl qulunlu at üstündə gəlmişdir. Şair ulu xalq təsəvvürlərinə istinad edərək bildirir ki, bu, yaxşı əlamətdir, bolluq olacaq. Hər bir qapıda tonqal çatılması və uşaqların tonqal üstündən tullanması, kosanın şən zarafatları, qız-gəlinlərin əllərinə xına yaxması, Humayın öz bəxtini sınamaq üçün suya iynə salması və qapı pusmağa getməsi ən qədim qaynaqlara söykənir. Aşağıdakı misralar həm də Azərbaycan etnoqrafiyasının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli və şairin bu sahədə dərin bilik və məlumata malik olduğunu göstərir:

Baxın, hər qapıda bir tonqal yanır
 Uşaqlar hoppanır od-alov üstdən.
 Göyə şölə düşür, yer işıqlanır,
 Od da yandırmayır heç kəsi qəsdən.
 ...Kosanın başında bir keçə papaq,
 Zıncırov da asıb lap kəlləsindən.
 Onun çıxardığı oyunlara bax –
 Nə üzdən tanınır, nə də səsindən.
 Gah olur mələyir qoyunsayağı,
 Gah da bir at olub kişnəyir kosa.
 Yüz qapıya dəyir onun ayağı,
 Yüz evdən pay alır o heç olmasa...
 Bəzənib-düzənib gəlinlər, qızlar
 Xına da qoyurlar öz əllərinə... (133, 54)

Xalqımız arasında belə bir inam yaşayır: «İlin, ayın axırında bulaqdan, yaxud axar sudan «lal su» gətirilir... Suyu qaba töküb

iki iynənin ulduzlu tərəfinə pambıq dolayır və hərəsini bir tərəfdən suya salırlar. Sonra iynələrin hərəkəti ilə mülahizələr söyləyirlər. Uğurlu halda iynələr müxtəlif səmtlərə hərəkət etsələr də, axırda bir-birinə yaxınlaşıb bitişirlər. Əksinə olanda isə iynələr o tərəf, bu tərəfə hərəkət edir və bir-birinə qovuşmurlar». (121, 179)

Bu falın əyani şəklini «Komsomol poeması»nda görürük: Humay qabdakı suya iki sancaq salmışdır. Pambıqlı sancaqlar bir-birini suyun üstündə qovurlar. Bu cansız əşyalar üz-üzə gələndə Humayın sevinci aşır-daşır, rəngi açılır, taleyi gülür, «üzündən, gözündən mənə tökülür». Bu yerdə şair sual edir:

Bu bayram axşamı, bu əziz gündə
Humay ürəyində nəyi tutmuşdur? (133, 55)

Elə bu vaxt sancaqlardan biri suya qərq olur. Bundan sonra Humayın vəziyyəti də dəyişir. Qışqırmaq istəyir, lakin səsi çıxmır. Ürəyi döyünür, gözləri qaralır, nəfəsi tənghiyr:

Cəlalın başında xəta var, deyə
Sinəsi töyşümüş qapıya çıxır.
Əlini qaldırıb yalvarır göyə,
Qəlbini yerlər də, göylər də sıxır. (133, 58)

Humay bu vəziyyətdə yenə xalq inamına pənah aparır. O, «qapı pusmağa gedir: «Axır çərşənbə günü...axşamçağı qonşuların qapısını pusurlar. Qapıya yaxınlaşarkən eşidilən ilk sözü yozub, bəxt haqqında müəyyən mülahizələr söyləyirlər. «İşıq yandır», «yaxşı olacaq» və s. olarsa, hər şeyin yaxşı olacağı güman edilir. Əksinə «söndü», «viran qalsın» və s. kimi sözlər eşidiləndə pis tərəfə yozulur». (121, 179)

Şair bu xalq inamını poeziya dilinə çevirir:

Qayda belədir ki, birinci kərə

Xeyir söz eşitsə şad olacaqdır;
Yaman söz eşitsə yenə qəmlərə
Qərq olub, içində qovrulacaqdır. (133, 56)

Humay qorxudan yarpaq kimi əsir. O, necə xəbər eşidəcəkdir? Bu dəfə tale Humayın üzünə gülür, içəridən gələn səs onu göylərə qaldırır: «Toyunu görək!»

Bu iki kəlmə Humaya bütün dərdlərini unutturur, onun gözlərində hər şey-dağlar, daşlar, adamlar daha da gözəlləşir, qüzey qarı bir çəmənə çevrilir:

De, qız nə eşitsə yaxşıdır birdən?
Kimsə öz oğluna: «Toyunu görək!»
Humay bir quş kimi durdu yerindən,
Sıçrayıb göylərə qanad gərərək,
Bir anda seyr edir asimanları,
Ay kimi göylərə qız şəfəq yayır;
Öpür, alqışlayır, hey salamlayır
Dağları, daşları, sıx ormanları... (133, 56)

Xalq inamının obrazın əhvalına bu cür uyğunlaşdırılması şairin poetik məharətini əks etdirir.

Xalqımıza məxsus adətlərindən biri də hər hansı bir arzunun, istəyin həyata keçməsi naminə nəzir və ya sədəqə verilməsidir. Bu baxımdan Humayın xəstəliyi zamanı anasının var-dövlətini sədəqə verəcəyi barədə diləyi çox təbii səslənir. O, dizinin üstündə «Quran» allaha yalvarır, qızına şəfa diləyir:

O görür, qızının yazıq halını,
Qəfəsdə quş kimi özünü yeyir.
Bütün dövlətini, bütün malını
Humayın başına sadağa deyir,
Qəfəsdə quş kimi özünü yeyir. (133, 76)

Baş verəcək hər hansı bir hadisəni əvvəlcədən yuxuda görmək, yaxud yuxu yozmaq da xalqımıza məxsus inancları əks etdirir. Gəray bəy Cəlali öldürür. Elə həmin gecə Humay dəhşətli bir yuxu görür. Bu cür yuxulara el arasında «qara basmaq» da deyirlər. Şair də bu ifadədən istifadə etmişdir:

Humayı basmışdır yuxuda qara,
Yazıq boğazından çəkilir dara.
Yuxu ölüm kimi... Qız ağır yatmış,
Vücudu istidən qan-tərə batmış.
Ondan xəbərsizdir bu qoca dünya,
Boğur qızcıqazı gördüyü rəya:
Pəncəli, caynaqlı anaş qaraquş
Götürüb Humayı göylərə uçmuş. (133, 66)

Humay bu vəziyyətdə yuxudan oyanır və hiss edir ki, Cəlalın başında bir xəta vardır. Bu yuxu Cəlalla yanaşı, həm də Humayın gələcək faciəsinə işarədir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Səməd Vurğun 1920-ci ildə komsomol sıralarına daxil olmuş, yeni quruluşu yaradanlardan biri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bununla yanaşı, o öz əsərlərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) barədə məlumat vermiş (əlbəttə, mənfi planda), Cümhuriyyətin lideri M.Ə.Rəsulzadənin obrazını (əlbəttə, mənfi surət kimi) yaratmışdır. Şair «26-lar» poemasında həmin illərdə keçirilmiş bir yığıncağı belə təsvir etmişdir:

İndi xəbər verim oxucuma mən
O «millət rəhbəri» Rəsulzadədən.
Toplamış məclisdə müsəlmanları,
Yağlı vədlərə tutmuş onları;
Deyir: «Türkiyəni çağırmaq gərək,
Bizə kömək olsun qılınc çəkərək,

Parlasın ədalət, mehri-hürriyyət,
Ucalsın göylərə şərəfi-millət».

-Şarlatan!

-Afərin!

Rəhbərə bir bax!..

-Vətəni yadlara bunlar satacaq!...

-Bir dayan!

-Nə dedin?

-O bir xaindir!

Sözünün pərdəsi millətdir, dindir... (133, 156)

Göründüyü kimi, şair bu parçada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin azadlıq, habelə türkçülük və islamlaşma barədə proqramını şərh etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin dörd misradan ibarət çıxışına indiki dövrün tələblərilə baxsaq, onda «mənfi planda» və «mənfi obraz» sözlərini işlətmərik. Bu barədə M.Ə.Rəsulzadənin özünün də çox maraqlı mülahizələri olmuşdur. Türkiyədəki azərbaycanlı mühacir, M.Ə.Rəsulzadənin yaxın silahdaşlarından biri Əbdül Vahab Yurdsevər belə xatırlamışdır: «...Bir gün Səməd Vurğunun «26-lar» poemasını Məhəmməd Əmin bəy Rəsulzadəyə göstərib dedim ki, bu əsərdə sizin adınız anılıb, fəqət satqın kimi.* O, əsəri məndən alıb baxdı, sevincindən şaşırmış bir halətdə dedi: -Bunu yazan çox böyük adamdır, fəqət, adım mənfi planda çəkilsə də gələcək nəsillərə varlığını bildirər. Cocuq atasından soruşar, müsavat, müstəqil Azərbaycan haqqında həqiqətlər çözlər... Demək bunu yazan şair böyləcə ağıl sahibiymiş. O ki, qaldı məni satqın kimi göstərməyinə, öylə yazmasaydı, dərc olunmazdı». (42, 156)

Qeyd etdiyimiz kimi, şairin «Üsyan» poemasında da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü hadisələrindən bəhs edilir.

«Komsomol poeması»nın «Kənddə teatr» fəslində də Azər-

* «26-lar» poemasında M.Ə.Rəsulzadə satqın deyil, dırnaq arasında «millət rəhbəri» kimi təqdim olunmuşdur.

baycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı məqamlar verilmişdir. Gəray bəyin evində ziyafət təşkil olunmuşdur. Buraya toplaşanlar yeyib-içir, «Yaşasın parlamən!», «Yaşasın millət!» şüarlarını söyləyirlər. «Ministr» Elxan hökumətin proqramını şərh edir, ölkədəki vəziyyət barədə məlumat verir, öz adamlarını ayıq olmağa çağırır və bolşeviklərin məqsədini onlara çatdırır (əlbəttə, şair bunları mənfi planda göstərir):

Hətta deyirlər ki, parlamən gərək
Əlini hər şeydən tamam üzərək,
Versin hökuməti bolşeviklərə
Yəni mülkədarlıq ölsün bir kərrə... (133, 32)

Məclisin iştirakçılarından biri, Türkiyəli Səbri paşa türk xalqlarını birliyə səsləyir:

Ayrılıq öldürür milləti hər an,
Saatlar vurduqca yetişiyor zaman,
Ayrılan quvvələr birləşmelidir.
Vatan bir torpağa yerləşmelidir. (133, 32)

Şair onu da göstərir ki, bu yaxınlaşmada Türkiyənin də öz marağı vardır:

Deyib Səbri paşa qılınça baxır,
Başından tüstülər, dumanlar qalxır.
Çoxalır, həsrəti, çoxalır yası,
Axır xəyalından nöyüt dəryası.
Nöyüt kəmərləri düzəlib yola,
Axıb tökülürlər düz İstanbula... (133, 32)

«Komsomol poeması»nın canrı ilə bağlı tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri vardır. Müəllif özü əsəri mənzum roman kimi

təqdim etmiş və 1937-ci ildə belə yazmışdı: «...mənzum romanım «Komsomol poeması» çapdan çıxacaqdır». (135, 73) Elə həmin vaxt şair belə bir məlumat da vermişdi: «Bu («Komsomol poeması» – **A.B.**), sovet ədəbiyyatında birinci mənzum roman olacaqdır».(135, 73)

«Komsomol poeması» haqqında ilk dəfə söz deyənlərdən A.Musaxanlı da əsəri roman kimi təqdim etmişdir. (116, 34) Özündən əvvəlki tədqiqatçıların fikirlərini tamamlayaraq «Komsomol poeması»nın «məhz mənzum roman canrının tələblərinə cavab verdiyini» (4, 153) söyləyən professor Cəlal Abdullayev elə həmin tədqiqatında poemanı «mənzum romanın sərhədlərinə yaxınlaşan əsərlər» (4, 28) sırasına daxil etmişdir. Professor Həbib Babayev isə poemanı «epik planlı əsər» adlandırmışdır. (183, 129) Həbib Babayev bununla yanaşı Səməd Vurğunun mənzum roman müəllifi olduğunu bildirsə də, konkret olaraq şairin hansı əsərinin bu cənrdə yazıldığını göstərməmişdir. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə «Komsomol poeması»nı «hər şeydən əvvəl dramatik poema» adlandırmış, daha sonra yazmışdır: «Qarşıya qoyulan məqsədin böyüklüyü, əsərdəki hadisələrin rəngarəngliyi, vəziyyətlərin gərginliyi, bir çox obrazların xarakter səviyyəsinə qədər yüksəlməsi, nəhayət, mövzunun əhatə dairəsinin genişliyi bu əsəri («Komsomol poeması»nı – **A.B.**) epopeya adlandırmağa haqq verir. Lakin təəssüf ki, epopeya olaraq natamamdır». (170, 74)

Biz «Komsomol poeması»nın natamam olması barədə fikirləri şərti hesab edirik. Belə ki, Səməd Vurğun 1955-ci ildə poemanın «Son mühasirə» adlandırılan axıncı fəslini yazmış və əslində əsəri tamamlamışdır. Professor Sadiq Şükürov yazır: «Mən tələbə ikən poema haqqında («Komsomol poeması» nəzərdə tutulur – **A.B.**) məruzə edəcəkdim. Ona görə əsərin necə başlayıb necə qurtaracağını öyrənmək istəyirdim. Buna görə də şairə müraciət etməli oldum. O, belə izahat verdi: Poema «Ayazlı, şaxtalı bir qış axşamı Yeddi yoldaş olub yola düzəldik...» misraları ilə başlayır». (162, 219) Şair son fəslə yazmaqla hadisələrin təbii

axarından və inkişafından doğan məntiqi sonluğu vermişdir.

Poemanın Osman Sarıvəllinin nəşrə hazırladığı indiki vəziyyətində bəzi cüzi uyğunsuzluqlar nəzərə alınmazsa (məsələn, Gəray bəyin komsomolçulara təslim olduğunu göstərilir, lakin onun sonradan necə azad edildiyi bilinmir), ciddi yarımçıqlıq və natamamlıq yoxdur. Bununla yanaşı, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şair əsərə müəyyən əlavələr etmək, yeni fəsillər yazmaq fikrində olmuşdur. Müəllifin nəzərdə tutduqlarından bəziləri – Cəlalın dəfn mərasimi və burada bolşeviksayağı çıxışlar («Xanlar» pyesində olduğu kimi), Bəxtiyarın komsomol toyu (yəqin ki, Bəxtiyar toyundan birbaşa Gəray bəylə vuruşmağa gedəcəkdi. Poemadan götürdüyümüz aşağıdakı misralar məhz düşündüyümüz hadisənin məntiqi nəticəsi kimi artıq yazılmışdı:

Üç aydır toy olub gəlin gələli,
Hələ dəyməmişdir Gülzara əli.)

əsərə elə bir ciddi təsir göstərə bəlməzdi.

Beləliklə də aydın olur ki, «Komsomol poeması» sücet xətti, hadisələrin inkişafı, insan xarakterlərinin açılması, xalq həyatı və məişətinin geniş lövhələrinin yaradılması baxımından bitkin bir əsər kimi mənzum roman canrının tələblərinə cavab verir. Xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin bu barədə dedikləri məntiqəuyğundur: «Komsomol poeması» epik dastan növünün misilsiz nümunələrindən biridir. Şair yalnız əsas qəhrəmanlarının inkişafını və taleyini izləməklə kifayətlənməyib, xalq həyatının geniş və realistik lövhələrini də çəkmişdir. Burada artıq canr çərçivəsinin məna və ideyaya tabe olduğunu, şairin hər şeydən çox həyat həqiqətinə daha dərinlən nüfuz etmək prinsipinə sadıq qaldığını görməkdəyik. Bir az da sadə desək, S.Vurğun bədii lövhəni hadisələrin öz məntiqi inkişafı hesabına tamamlaya bilmişdir». (131, 11-12)

«Komsomol poeması»nın motivləri üzrə ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən daha iki əsər yaradılmışdır. Bunlardan biri şair-dra-

maturq İsgəndər Coşqunun eyni adlı pyesi (1961), digəri xalq yazıçısı Yusif Səmədoğlunun ssenarisi əsasında recissor, xalq artisti Tofiq Tağızadənin çəkdiyi «Yeddi oğul istərem» (1970) filmidir. Bu əsərlərdə, xüsusən «Yeddi oğul istərem» filmində sücət xətti, hadisələrin əhatəliliyi, xarakterlərin canlılığı və tamlığı «Komsomol poeması»nın tamamlanması barədə mülahizələrimizin doğruluğunu müəyyən mənada təsdiq edir. Əlbəttə, natamam bir əsərin əsasında «Yeddi oğul istərem» kimi geniş şöhrət qazanmış, Azərbaycan kinosunun uğurlarından sayılan bir film yaradıla bilməzdi.

«Komsomol poeması»nın qəhrəmanlarının prototipləri barədə maraqlı faktlar vardır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Səməd Vurğun dostu Osman Sarıvəlliyə bu əsəri yazmağa başladığını bildirərkən belə bir məlumat da vermişdi: «Ə, qəhrəmanları elə özümüz olacağıq». Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində əsərdəki obrazların bir çoxunun prototipi müəyyənləşdirilmişdir. Bu məsələ barədə şairin qardaşı Mehdiqan Vəkilovun xatırladıqları xüsusi maraq doğurur: «... Söhbət zamanı Səməd yazacağı yeni əsərindən söz saldı. Dedi ki, ilk gənclik illərimizi, komsomoldakı odlı-alovlu fəaliyyətimizi qələmə almaq istəyirəm. Komsomolçu yoldaşlarımızı xatırladıq. Səmədin sözləridir: «Mənə qəhrəman axtarmaq lazım gəlmir, elə onlardan yazacağam». Daha sonra, yarıciddi dedi: «A Qara,* əsərdə Cəlal adlı bir obraz da olacaq – səni nəzərdə tutmuşam». (173, 8) Deməli, Cəlal obrazının prototipi Mehdiqan Vəkilovdur. O, Qazaxda ilk dəfə komsomola yazılanlardan biri olmuş, həmin illərdə «inqilabi mövzuda şerlə birpərdəlik pyeslər» (173, 129) yazmışdır. Əsərdə Cəlal da şair kimi təqdim olunur. «Kənddə teatr» fəslindəki səhnəciklərin müəllifi də Cəlaldir.

Gəray bəy obrazının prototipi Salahlı kəndindən olan Mədəd bəydir. Əsərdəki Sarı Şəmistan və Çalpapaq Kərəm də həyatda olmuşlar. Bu adamlar – Şəmistan Əyyubov və Kərəm Əh-

* Səməd Vurğun öz qardaşına «Qara» deyər müraciət etmişdir.

mədov inqilabi fəaliyyət göstərmiş, sonradan partiya və sovet işlərində çalışmışlar. Bu şəxslərdən birincisi elə həyatda da «Sarı Şəmistan» kimi tanınmış, ikincisi isə «Topal Kərəm» adı ilə məşhur olmuşdur.**

«Şair fəal həyat müşahidəçisi idi. 1947-ci ildə canlı müşahidə etdiyi bir ailə hadisəsindən müqəssir olaraq «İki sevgi» adlandırdığı realist səpgili bir dram əsərinin iki kiçik səhnəsini yazdı. Burada, şairin özünün dediyi kimi, məqsədi «... böyük ilk sevgi duyğusunu müqəddəs bir şey kimi necə qorumaq lazım gəldiyindən danışmaq» idi. Lakin sonralar bu başlanğıç şairi təmin etmədi və həmin yazını birdəfəlik kənara qoydu. Bunun əvəzində «Aygün» poemasını yazdı». (173, 149)

Səməd Vurğun «Aygün»ü (1952) epik səpgidə qələmə almışdır. Burada həyatdan götürülmüş canlı lövhələr yaradılmış, daha çox öz fərdi cizgiləri ilə yadda qalan obrazların daxili aləmi, hiss və düşüncələri, istək və arzuları, əzab və sarsıntıları göstərilmişdir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, «Aygün» Səməd Vurğuna qarşı yeni hücum və ittihamlar üçün növbəti bəhanə olmuşdur. 1937-1938-ci illərdən fərqli olaraq həmin illərdə, yəni 1952-1953-cü illərdə şairi «hökmdarın hüzuruna» çağırmamışlar, o özü buna cəhd etsə də imkan verməmişlər. Lakin ona çevrilmiş ittihamlar məhz respublikanın yuxarı dairələrində hazırlanmış, icrası isə ayrı-ayrı adamlara tapşırılmışdır, daha doğrusu, həmin adamlar bu aksiyaların məcburi iştirakçılarına çevrilmişlər.

Vaqif Səmədoğlu bir hadisəni belə xatırlayır: «Qazaxdaydıq. Damcılı bulağa gedən bir yolun tozunu qaldırırdıq maşınla. Yol qırağında bir oğlan uşağı beş-on qoyun otarırdı. Atamla endik.

-A bala, adın nədir?- soruşdu Səməd Vurğun.

-Vaqif!

-Bu necə oldu, ə? Sən - Vaqif, bu - Vaqif, mən də Vaqif...

** Professor Sadiq Şükürov bu barədə ayrıca məqalə yazmışdır.

Kim vardısı orda-hamısı gülüşdü. Atamdan başqa. O, gülə bilməzdi.

Çünki 1952-ci il idi. O il Səməd Vurğunun qulağına tez-tez Cıdır düzündən bir səs gəlirdi. Beli qırılmış ulu babasının fəryadı:

-A bala, özündən muğayat ol!». (160)

«Hürmüz və Əhrimən» poemasının yazılıb başa çatdırılmasına mane olan, «İnsan» pyesini «mücərrəd əsər» kimi damğalayan, neçə-neçə dəyərli şerin üstündən qara xətt çəkən «tənqidçilər» bu dəfə şairin «Aygün» poemasını hədəf seçmişdilər.

Poema «İnqilab və mədəniyyət» curnalında dərc edildikdən sonra «Kommunist» qəzetində(107) M.Quluzadənin, «Ədəbiyyat qəzeti»ndə (38) isə M.C.Cəfərovun tənqidi məqalələri çap olundu.

Səməd Vurğunun ev muzeyində mühafizə olunan bir sıra materiallar -onun respublika rəhbərliyinə yazdığı ərizə və teleqramın surətləri, «M.Quluzadənin «ədəbi səyanəti» adlı məqaləsi, şair Zeynal Xəlilin xatirələri və s. məhz həmin vaxtlar - 1952-ci ildə şairə qarşı hazırlanmış növbəti aksiya barədə məlumat verir.* Deməli, «tənqidi məqalələr» Səməd Vurğunu aradan götürmək üçün yeni bir bəhanə olmuşdur. Mərhum yazıçı Süleyman Vəliyev öz xatirələrində belə yazmışdır: «Hər işim yaxşı gedirdi. Birdən yenə rüzgar dəyişdi, yenə başımın üstünü qara buludlar aldı. Böyük Vətən müharibəsində düşər olduğum qəzalarla əlaqədar olaraq məni daxili işlər idarəsinə çağırıb dindirirdilər. Əsl məqsəd bu idi: bəzi məsələlərdə onlara «kömək etmək», ən başlıcası Səməd Vurğuna qarşı çıxmaq, onu izləmək, böhtan atmaq... Məni sorğu-suala çəkən müstəntiq Artur Baxşiyevin* bu sözləri indi də qulağımdadır:

- Səməd Vurğunun evinə gedin. Ona ağır həyatınızdan danışın. O, ürəyi rəhmli-dir, kömək edər... Söhbətarası eşidəcəksiniz

* Bu materialların bəzilərini şairin qızı A.Vəkilova mətbuatda özünün ön sözü ilə dərc etdirmişdir.

* S.Vəliyev müstəntiqin adını və familiyasını dəyişdirmişdir.

ki, o, millətdən danışır, pantürkizmi müdafiə edir...

Mən qəti etirazımı bildirdim:

-Mən belə işlərlə məşğul ola bilmərəm. Əgər razılıq versəm də, Səməd məni evində qəbul etməz, deyər ki, nasir deyiləm, əsərinizi nasirə oxuyun...»(176, 98)

Şair Zeynal Xəlilin xatirələrində oxuyuruq: «Poema çap olundu. Bir azdan sonra isə «Kommunist» qəzetində tənqidçi M.Quluzadənin poema haqqında bir məqaləsi dərc edildi... Bir az da keçdi, daha bir çox məsələlər aydın oldu. Aydın oldu ki, bu məqalənin dərc edilməsində M.Quluzadə yalnız əldə bir oyuncaq olmuşdur. Məqalə Səmədi ləkələmək, onu məhv etmək niyyəti ilə Mircəfər Bağirov və onun ən yaxın əlaltıları olan... şöhrətpərəst və vicdansız adamlar tərəfindən yazılmış, bu yolla çap olunması təşkil edilmişdir».(178).

Azərbaycan Respublikası EA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov həmin məqalənin məhz, bir neçə şəxs tərəfindən yazıldığını belə xatırlayır: «Aygün» haqqında Quluzadənin məqaləsi mətbəəyə göndəriləcəyi gün təsadüfən mən redaksiyada idim. Məqalənin makinadan çıxan səhifələrini iki-iki, üç-üç gətirib oxuyur və səliqəyə salırdılar... Əlbəttə, redaksiyanın «gizli sirləri»nə hörmət əlaməti olaraq həmin məqalə haqqında heç bir sorğu-sual verə bilməzdim və vermədim. Amma məqalənin «Aygün» barəsində olduğunu həm sərlövhəsindən, həm də qeyri-ixtiyari gözümə sataşan bəzi sözlərdən şəxsiz başa düşdüm. Bir şey diqqətimi xüsusi cəlb etdi. Makinadan gələn çirkli, yəni oxunub təshih olunmuş səhifələr üzərində nə qədər qələm gəzmişdi... İxtisar və təshihlərdən, sətirlərin arasındakı əlavələrdən başqa, haşiyələrdə bir çox iri parçalar əlavə olunmuşdu. Deməli, məqalə üzərində kimsə çox sərbəst «əməliyyat» aparıb, eyni zamanda, ürəyini boşaltmışdı».(97, 235-236).

Zeynal Xəlilin və Əziz Mirəhmədovun xatirələrindən o da məlum olur ki, bu məqalə birmənalı qarşılanmamışdır. Şairin bədxahları bundan sevinmiş, onun yaradıcılığının pərəstişkarla-

rı, ziyalılar, sənət adamları, sırası oxucular isə qəzəblənmişlər. Şairin müasirlərindən Mehdi Hüseyn, Osman Sarıvəlli, Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, Zeynal Xəlil ayrı-ayrı yığıncaqlarda obyektivlik göstərmiş, «Aygün»ü və onun müəllifini müdafiə etmişlər. Lakin həmin vaxtlar şairi müdafiə edən məqalənin dərcinə imkan verilməmişdir. Şair də qərəzli məqaləni təkzib edən «M.Quluzadənin «ədəbi səyahəti» adlı cavab məqaləsi yazaraq onu dərc etdirməyə çalışmış, sonra isə güzəştə gedərək bu fikrindən dönmüşdür.

Öz yaradıcılığını, şəxsiyyət və ləyaqətini qərəzli hücumlardan qoruyan S.Vurğun respublika rəhbəri ilə görüşmək, yazdığı cavabı ona oxumaq istəyir. Şair ərizəsində belə yazır: «...Quluzadənin məqaləsi MK-nın bir sıra işçilərinin icazəsi ilə çap olunduğuna görə, mənim də cavab məqaləmin partiyanın MK-sının, şəxsən Sizin razılığınızla çap olunmasını düzgün hesab edirəm. Elə buna görə də mən Sizinlə görüşüb məqaləni Sizə oxumaq istədim, lakin mənə cavab verdilər ki, Siz çox məşğulsunuz və məni qəbul etməyə imkanınız yoxdur».(152) Şair xahiş edir ki, mübahisənin birdəfəlik araşdırılması üçün ona müəyyən vaxt ayırsın, yaxud nüfuzlu partiya komissiyası yaradılması barədə göstəriş versin.(152). Bu müraciətinə cavab almayan şair teleqram göndərməli olur: «MK, Bağirov yoldaşa. Əziz yoldaş Bağirov, məni qəbul etməyi və dinləməyi bir daha Sizdən xahiş edirəm. Çətin vəziyyətdəyəm...»(158).

Bütün bunlar cavabsız qalır və bu, şairin həyatı üçün yaxınlaşmaqda olan təhlükədən xəbər verir. Odur ki, S.Vurğun «Hürmüz və Əhrimən», «İnsan» əsərlərində, bir sıra şerlərində olduğu kimi, bu dəfə də məcburi (!) güzəştə getməli olur.

Zeynal Xəlilin xatirələrindən: «Axşam üstü idi. Mehdi Hüseynlə Səmədgilə getdik. Osman Sarıvəlli də burada idi. Səməd fikirliydə. Tez-tez iri stəkanda tünd çay içir və bir-birinin dalınca papiros çəkirdi. Mehdi yarızarafat, yarıciddi soruşdu:

- Səməd, nə qərara gəldin?

Biz hamımız onun üzünə baxdıq. Səməd çox rəsmi bir dillə dedi:

- Qərarım birdir: qaçmaq.

- Sən nə danışırısan? Necə yəni qaçmaq? Hara qaçacaqsan? – deyib ondan soruşduq.

- Niyə təəccüb edirsiniz? – deyə o, zarafatına əlavə etdi: – Balam, Koroğlu nəslə deyilik? Niyə lazım olanda Koroğlu qaçıb aradan çıxıb bilsin, mən yox...

Biz dərhal Səmədin nə demək istədiyini anladıq. O, mübarizə aparmaqla yanaşı, tədbir görüb siyasət işlətməyi də bacarırdı.

Səməd yazı stoluna tərəf getdi. Bir vərəqə götürüb oxudu. Bu onun M.C.Bağirova vuracağı teleqramın mətni idi. Teleqramda göstərilirdi ki, o, məqalədəki səhvləri etiraf edir və yaxın zamanlar yeni əsərləri ilə öz qüsurlarını yuyacaqdır...

- Bax, bu da mənim qaçmağım...»(178).

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının plenumu haqqında mətbuatda verilmiş rəsmi məlumatda oxuyuruq: «...Səməd Vurğun çıxışının axırında mətbuat səhifələrində «Aygün» poeması haqqındakı tənqidlərin düzgün olduğunu etiraf etmişdir. Yazıçı Mehdi Hüseyn «Aygün» poemasını əsassız surətdə tərifləməkdə səhv etdiyini plenumda etiraf etmiş, şair Zeynal Xəlil bu il aprel ayında yazıçıların ümumi yığıncağındakı çıxışında «Aygün» poemasının tənqidçilərinə qarşı etdiyi nalayiq hücumunu pisləmişdir».(56).

Beləliklə də bir müddət «Aygün» poemasının üstündən qara xətt çəkildi, onun mövcudluğu sanki unuduldu...

M.Quluzadənin göstərilən məqaləsi elmi təhlildən daha çox ittiham xarakteri daşıyırdı. Məqalədə əsərin əsas ideyası və müəllif qayəsi təhrif edilmiş, şair müasir həyatla ayaqlaşa bilməməkdə, yaşadığı cəmiyyətə böhtan atmaqda təqsirləndirilmişdir. Bununla birlikdə məqalə müəllifi şairin şəxsiyyətini təhqir etməkdən də çəkinməmişdir.

«Aygün» poemasında hər hansı bir yaxşı cəhət görməyən məqalə müəllifi ayrı-ayrı obrazlarda «gördüyü nöqsanları» müəlli-

fin özünün nöqsanları kimi təqdim etmişdir. «Aygünün ailə və məhəbbət haqqında fikir və hisslərini köhnə, məhdud və bir çox halda bayağı» hesab edən məqalə müəllifi yazır: «Bir sıra gözəl mənəvi keyfiyyətlərinə baxmayaraq, ictimai bir tip, xarakter bir obraz olmaq etibarilə Aygün də sovet oxucularını təmin edə bilməz. Çünki o, sovet adamlarına xas olan mübarizlik, prinsiplilik, ardıcılıq keyfiyyətlərinə, köhnəliklə barışmazlıq sifətlərinə malik deyildir. Aygün öz ərinin mürtəcə görüşləri ilə mübarizə aparmaq üçün keç bir ciddi təşəbbüs göstərmir».(107). M.Quluzadə bunun səbəbini «müəllifin öz görüşlərində, qadına qarşı köhnə münasibət bəsləməsində, ailəni möhkəmləndirmək ideyasını yanlış başa düşməsində» görür.

Tənqidçi əsərdə Əmirxanın yaxşılığa doğru dəyişməsi prosesini inandırıcı hesab etmir. O yazır: «... Əmirxanın dəyişməsi əsərdə mücərrəd və süni yolla gedir; bu dəyişikliyin şəraiti və səbəbi oxucuya məlum olmur. Əmirxan əvvəldən axıra kimi kollektivdən, partiya və ictimai təşkilatların təsir və nüfuz dairəsindən kənarda, tək-tənha yaşayır».(107). M.Quluzadə özünün «Şair nə üçün Əmirxanın həyatını kollektivdən kənarda təsvir edir?» sualına belə cavab verir: «... ona görə ki, şair Əmirxanın mürtəcə görüşlərinə liberal münasibət bəsləyir, Əmirxana rəğbətlə yanaşır».(107). 1952-ci ildə «mürtəcə görüşlərə liberal münasibət bəsləmək» ittihamının arxasında nələr durduğu bu gün daha aydındır.

Tənqidçi belə bir nəticəyə gəlir ki, Səməd Vurğun «Aygün» poemasında bolşevik partiyalılığı prinsipindən, sosializm realizmindən geri çəkilməmiş, sovet varlığını, sovet adamlarının simasını təhrif edən müvəffəqiyyətsiz, bədii cəhətdən sönük, zəif əsər yaratmışdır. M.Quluzadənin fikrincə, «Aygün» partiyanın sovet ədəbiyyatı qarşısında qoyduğu tələblərə cavab vermir. Tənqidçi özünün «Bu nədən irəli gəlir?» sualına yenə də ittiham xarakterli cavab verir: «Bu, ondan irəli gəlir ki, Səməd Vurğun müasir həyatı, gənclərimizin yaradıcılıq əməyini, qabaqcıl sovet gənclərinin yeni mənəvi keyfiyyətlərini yaxşı öyrənməmiş, həyatı bədii ümumiləşdirmə əsa-

sında əks etdirməyə, yeni insanları, yeni ictimai münasibətləri öyrənməyə çalışmamış, öz şüurundakı köhnə anlayış və təsəvvürlərə əsaslanaraq uydurma obrazlar yaratmışdır».(107)

Qeyd etdiyimiz kimi, Səməd Vurğun «Quluzadənin müəllifin ünvanına uydurduğu bir sıra böhtanlara, ucuz və əsassız ittihamlara cavab» olaraq «M.Quluzadənin «ədəbi səyahəti» adlı məqalə yazmışdır. Şair bu yazıda «Aygün» poeması və müəllif barədə deyilmiş tənqidi fikir və mülahizələrin əsassızlığını özünəməxsus dərin məntiqlə sübuta yetirmiş, tənqidçinin uydurduğu böhtan və ittihamları rədd etmişdir. Burada tənqidçinin hər bir iradına əsaslandırılmış cavab verilmişdir.

Səməd Vurğun M.Quluzadənin şairə təbii istedadından daha çox yüksək mədəniyyət və dolğun məzmun gərək olması barədə tənqidçi Belinskinin fikirlərini «Səməd Vurğunun dərinədən dərk etməməsi» hökmü ilə çox haqlı olaraq razılaşırmı və «əsərləri zaman qarşısında imtahan vermiş, müxtəlif dillərə tərcümə olunmuş bir şairin «mədəniyyətsiz» adlandırılmasını ədalətsizlik hesab edir. O yazır: «Quluzadə bu sözləri yazdığı zaman «Vaqif», «Xanlar», «Fərhad və Şirin» pyeslərini, «Bəsti», «Ölüm kürsüsü», «Komsomol poeması» poemalarını, nəhayət müəllifin bütün yaradıcılığını bir küll halında öz gözlərinin önünə gətirdimi?».(148). Şair onu da qeyd edir ki, oricinal və qabaqcıl fikirlər deməkdən məhrum, öz mənəvi aləmi yoxsul olan, bir para «tənqidçilər» yerli-yersiz, vaxtlı-vaxtsız böyük nəzəriyyəçilərdən sitatlar gətirməklə özlərini «mədəni» bir insan kimi qələmə vermək istəyirlər. Şairə görə, bu adamlar Belinskinin də, Dobrolyubovun da, Axundovun da mədəniyyətini, hər şeydən əvvəl, yaradıcı bir mədəniyyət olduğunu unudurlar. Məhz buna görə də Səməd Vurğun şairin mədəniyyətinin onun yaradıcılığından ayırmağın, təcrid etməyin özünü «mədəniyyətsizlik», «savadsızlıq» kimi qiymətləndirmişdir.

M.Quluzadə Aygünün öz ailəsini dağıtmamaq, öz eşqini yaşatmaq məqsədilə əri Əmirxana bir sıra güzəştlər etməsini onun

zəifliyi saymış və bunu şairin özünün «qadına qarşı köhnə münasibət bəsləməsi» ilə izah etmişdir. Əlbəttə, Səməd Vurğun tənqidçinin bu iddiasını da heç cür qəbul etməmiş və Aygünün keçdiyi mürəkkəb, həm nəşəli, həm iztirablı, getdikcə yüksələn inkişaf yolunu, nəticə etibarilə onun görkəmli bir bəstəkar olmasını nəzərə çatdıraraq yazmışdır: «Axı, biz Aygünü mətbəxə, yalnız evdar bir qadın olmağa çağırmadıq, ona geniş bir ictimai meydan verdik, o, həyatımızla bir nəfəs alan mübariz və istedadlı bir bəstəkar oldu...».(148).

Şair öz qəhrəmanının yüksəlişinin ifadəsi kimi bu misraları göstərir:

Gəlin sənət ilə yaşadı yalnız,
Ona sirdaş oldu hər bir əsəri.
Dinib danışdığı qələmlə kağız.
Aygünün dağınıq düşüncələri–
Yığışb bir yerə bir dastan oldu,
Sevindi qəlbində xoşbəxt bir aləm...
O, həyat aşiqi bir insan oldu –
Nə hicran yurd saldı qəlbində, nə qəm.
Sonsuz bir eşq ilə sevdi varlığı,
Sevdi təbiəti, axar suları,
Sevdi hər zəfəri, bəxtiyarlığı,
Yüksək əməlləri, saf arzuları.

Məlum olduğu kimi, M.Quluzadənin əsas iradlarından biri də Əmirxan obrazı ilə bağlı idi. Tənqidçi belə bir sual verir: «Bəs nə üçün Əmirxanın bu nöqsanlarını orta və ali məktəb düzəldə bilməmişdir?»(148).

Səməd Vurğunun fikrincə, M.Quluzadə bu sualı ilə həyatda Əmirxanların mövcudluğunu inkar edir; guya ki, sovet məktəbində oxuyanların hamısı bütün nöqsan və qüsurlardan azad imiş!..

Şair insan tərbiyəsinin çox mühüm və eyni zamanda çox mürəkkəb bir iş olduğunu nəzərə alaraq onun yalnız məktəbin,

ayrı-ayrı kollektiv və təşkilatların üzərinə atılmasını məqbul saymır, bu işin daha geniş miqyasda aparılmasını, «ədəbiyyat və sənətin həyata göstərəcəyi aktiv və tərbiyəvi» təsirdən faydalanmağı tövsiyə edir. O yazır: «Əgər bizim inkişafımıza əngəl törədən hadisələrin, köhnəliyin və fənalığın ləğv olunması Quluzadənin düşündüyü kimi çox asan və sadəcə bir ştamp ilə başa gəlsəydi, həyatda ciddi bir mübarizəyə ehtiyac qalardı?»(148).

Səməd Vurğun «Aygün» poemasını yazmaqda öz məqsədini belə izah edir: «Əgər bizim ailələrimizdə və cəmiyyətimizdə ideal uğrunda mübarizə ilə idealsızlığın toqquşmasını, xalq və vətən səadəti uğrunda yaşayıb yaratmaq meylləri ilə dünyaya laqeyd baxmağın, insan ömrünün mənasını kefdə, əyləncədə görməyin mübarizəsini, saf və müqəddəs bir məhəbbətlə qısqanclığın, xudpəsəndliyin çarpışmasını, nəticədə birincilərin zəfər çalmasını, ikincilərin isə həyatımız tərəfindən rədd edilməsini tərənnüm edən bir əsərdir». (148).

Əlbəttə, sifarişlə yazılmış məqalənin müəllifi şairin qayəsini dərk edə bilməmiş, yaxud dərk etmək istəməmiş, poemanın «ışıqlı məqsədləri üzərinə qara ləkələr» salaraq «ikiillik şair zəhmətinin məhsulu olan bir əsər haqda ürək açan» iki kəlmə belə işlətməmişdir. Səməd Vurğun isə bu qərəzli məqaləyə və onun müəllifinə özünəməxsus təmkin və ləyaqətlə cavab vermişdir.

III FƏSİL

SƏMƏD VURĞUNUN YARADICILIĞINDA MÜHARİBƏ VƏ İNSAN

Müharibə və şerdə tragik kolliziyalar. Müharibənin fəlsəfi dərkə və «İnsan» pyesi

1941-ci il iyun ayının 22-də alman-faşist qoşunları Sovet İttifaqı üzərinə hücum etdilər. Elə həmin gün hökumət alman işğalçılarının hücumunu xalqa bildirdi. Xalq Vətənin müdafiəsinə qalxdı. Böyük Vətən müharibəsi başlandı.

Etiraf etmək lazımdır ki, bu gün həmin müharibəyə heç də hamının münasibəti birmənalı deyil. İndi müharibənin başlanması, gedişi, hətta səbəbləri və mahiyyəti barədə müxtəlif, bir-birini inkar edən fikirlər söylənilir. Bəzən ayrı-ayrı müəlliflərin «Böyük Vətən müharibəsi» əvəzinə «rus-alman müharibəsi» ifadəsi işlətdiyinin şahidi oluruq.

Yaşadığımız demokratiya şəraitində bu, təbiidir. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, o zaman «sovet xalqı» adlanan və müxtəlif millətləri təmsil edən böyük bir xalqın həyatında bu müharibə ən ciddi sınaqlardan olmuşdur.

O vaxtlar Sovet İttifaqı özünün bütün uğurları və səhvləri ilə birlikdə dinc quruculuqla məşğul idi. Bu dövrdə yer üzündə dünyanı hədələyən iki müharibə ocağı əmələ gəlmişdi. Bunlar bədnam irqçilik nəzəriyyəsini həyata keçirərək dünya xalqlarını qul etməyi öz qarşılarına məqsəd qoymuş faşist Almaniyası və militarist Yaponiyası idi.

1933-cü ildə Almaniyada faşistlərin hakimiyyət başına gəlməsi ilə müharibə təhlükəsi xeyli yaxınlaşmışdı. Görkəmli ictimai xadimlər, dövlət adamları, alimlər, şair və yazıçılar bu təhlükəni hiss edir, bəşəriyyətin taleyi üçün narahat olur və bunu hamıya bildirməyə çalışırdılar.

Faşizmə qarşı mübarizə Azərbaycan ədəbiyyatında da müharibədən əvvəl öz əksini tapmışdı. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri ilə bağlı geniş tədqiqat aparmış akademik Bəkir Nəbiyev müharibə ərəfəsi şerimiz haqqında belə yazmışdır: «Poetik həssaslıq və siyasi sayıqlıq nümunəsi göstərən şerimiz 30-cu illərin sonlarında faşizm toxumunun çox sürətlə yayıldığını bildirir və onun qarşısını almağa çağırırdı».(119, 21).

Bu dövrdə S.Vurğun da öz əsərlərində faşizmin mürtəce və antihumanist mahiyyətini ifşa edir və bildirirdi ki, faşizm dünyanın bütün xalqlarının birgə səyi ilə məhv ediləcəkdir. Şairin həmin mövzuda qələmə aldığı «Rot-Front», «Ölüm kürsüsü» kimi əsərləri xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Bu əsərlərdə faşizmin bütün dünya xalqlarının, o cümlədən alman xalqının qəddar düşməni olduğu göstərilirdi.

Şairin «Cəbhədə», «Vətən ordusu», «Qızıl əsgər» və s. şerlərində dövrün ümumi əhval-ruhiyyəsinə uyğun olaraq Vətənin müdafiəsi, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik ön plana çəkilir, sayıq olmaq çağırışı güclü verilirdi. 1936-cı ildə ölkənin Müdafiə Komissarının Bakıya gəlişi münasibətilə şair ona ünvanladığı məktubunda yazırdı:

Bu ağ günümə göz dikənlər var,
Hələ dövrəmizdə durur yağılar...
Dağlara bir daha duman gələndə
Sənin hər əmrinə hazıram mən də... (131, 226)

1938-ci ildə qələmə alınmış «Qızıl əsgər» şerində bu hiss da-

ha da konkretləşdirilmişdir. Şair göstərir ki, ölkəmizdə yaşayan xalqlar arasındakı birlik düşmənin silahından güclüdür. Azərbaycanın mərd oğulları da gələcək mübarizələrə hazırdırlar:

Düşmən çox da güvənməsin öz topuna, tüfənginə,
Bizdə qardaş insanların bir-birinə köməyi var.
Bir qıy vursam bu gün dünya düşmənlərə dar kəsilər,
Azərbaycan dağlarında Koroğlunun ürəyi var. (132, 22)

S.Vurğuna xas olan uzaqgörənlik bu şerdə öz konkret ifadəsini tapmışdır:

Qaqıldaşıb güləcəyik faşistlərin vay gününə,
Günəş bir boy göstərəndə qaranlığın ölməyi var. (132, 22)

1931-ci ildə «Biz hər b istəmirik, hər bə hazırıq» deyən S.Vurğun 1941-ci il iyunun 22-də müharibənin ilk günündə belə yazdı:

Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən,
Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən.
Bu gün bir süngüdür əlimdə qələm,
Mənim bayrağıma göz dikir aləm. (132, 66)

«Vətənin keşiyində» adlanan bu şer şairin Vətən və xalq qarşısında müqəddəs andı idi. Bu misralar bütün Azərbaycan xalqının ümumi əhvalını ifadə edirdi. Bu qanlı savaşı «Böyük Vətən müharibəsi» yox, «rus-alman müharibəsi» adlandıranlara xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, faşistlər təkcə Rusiya üzərinə deyil, SSRİ adlanan bir ölkənin üzərinə hücum etmişdilər. Ona görə də faşistlərə qarşı yalnız ruslar deyil, Sovet İttifaqında yaşayan bütün xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar vuruşurdular. 1994-cü il noyabrın 28-də ümumxalq toplantısında Azərbaycanın xalq şairi Qabil öz çıxışında belə dedi: «Mənim yadıma 1941-ci ildə

müharibənin birinci günü böyük şairimiz Səməd Vurğunun öz səsi ilə radiodan eşitdiyim şəri düşdü:

Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən,
Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən!..

S.Vurğun bu şerini o dövrün, o tarixin hökmünə görə tamamilə düzgün olaraq, qanuni olaraq Stalinə müraciət ilə bitirirdi:

Əzizim Stalin, arxayın ol sən,
Sənin hər əmrinə hazırdır Vətən».(23).

Bu fikrə biz də şərikik. Həmin illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni keyfiyyətlər meydana gəldi. Qələmə alınan əsərlərdə vətənpərvərlik duyğuları ön plana keçdi, Vətənin müdafiəsi, birlik, düşməyə nifrət və s. hisslər şerdə mühüm yer tutmağa başladı. Bu da təbii idi. Çünki «...Azərbaycan şairlərinin əsərlərində sıx-sıx işlədilən «Vətən» məfhumu təkcə mənsub olduğu yurddan, diyardan, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasından ibarət deyildi. Əksər hallarda böyük hərflə yazılan, bununla da qüdrət və əzəməti bir daha bariz şəkildə qeyd olunan «Vətən» məfhumu şerimizdə Arazın sahillərindən Şimal Buzlu Okeanınaqədər, qədim Belorus torpaqlarından Kamçatkayaqədər bütün Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqını əhatə edir, xalq deyəndə isə bütün millətlərdən olan sovet xalqı nəzərdə tutulurdu».(119).

Vətənpərvərliyi tərənnüm edən şairlərimiz xalqlar dostluğuna da geniş yer ayırırdılar. Bu, müharibə dövrü ədəbiyyatının qarşısında duran əsas vəzifələrdən idi.

Faşistlər belə hesab edirdilər ki, müharibə başlanan kimi SSRİ-də yaşayan ayrı-ayrı millətlər arasında ixtilaf baş verəcək və beləliklə də ordunun özü dağılacaqdır. Faşist ideoloqları bu istiqamətdə geniş təbliğat da aparırdılar. Ədəbiyyat xadimlərinin əsas vəzifələrindən biri də bu təbliğatı puça çıxarmaq, öl-

kədə yaşayan müxtəlif millətlər arasında birliyin möhkəmləndirilməsinə nail olmaqdan ibarət idi. Məhz bu yöndə aparılan iş müharibədə qələbənin əsl amillərindən oldu.

Səməd Vurğunun müharibə dövründə həm əməli fəaliyyəti, həm də bədii yaradıcılığı xüsusi qeyd edilməlidir. Bu illərdə şair tez-tez döyüşən orduda və arxada cəbhədə olur, döyüşçülər və əməkçilər qarşısında çıxış edir, onları ruhlandırır. S.Vurğunla birlikdə ön cəbhədə olmuş xalq şairi Rəsul Rza onun döyüşçülərlə görüşlərini belə xatırlayırdı: «Əsasən azərbaycanlılardan ibarət olan hərbi hissələrdə keçirdiyimiz bütün görüşlərin mərkəzində Səməd dururdu. Onu hər yerdə tanıyırdılar (bu, heç də asan deyildi, çünki hamımız qulaqlı papaq, sıxıqlı gödəkcə, uzunboğaz çəkmə geymişdik, günlərlə üzümüzü qırxa bilmirdik, bir sözlə, çox alabəzək görkəmimiz vardı), «Şairimizə eşq olsun! Vurğuna salam!» sözləri ilə salamlayırdılar.

Səməd çıxışına adətən şerlə başlamırdı. O, ən adi şeylər - ailə, qeyrət haqqında danışır, yeri gəldikcə Azərbaycanın şəhər və kəndlərində xalqın necə yaşadığından, cəbhəyə necə kömək etdiyindən söhbət açırdı. O, söhbətinin həyəcanını, gərginliyini getdikcə artırır, Azərbaycan xalqının zəngin qəhrəmanlıq tarixindən misallar gətirir, onun dostluğa sədaqəti, beynəlmiləçilik ənənələri haqqında danışır... Səmədin çıxışları hər yerdə əsgərlər arasında böyük ruk yüksəkliyi doğururdu».(97, 209-210)

Müharibə illərində S.Vurğunun şerləri ilə birlikdə məqalələri, mitinq və yığıncaqlardakı çıxışları da geniş yayılmışdı. Onun 1941-ci il iyul ayında Ümumbakı ziyalılarının mitinqində çıxışı, 1942-ci ilin fevralında Ümumittifaq radiosu ilə «Koroğlu nəsilərinə bizim salamımız» və noyabr ayında Moskvada ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin mitinqində «Qafqazın mədəniyyəti ölməzdir» adlı çıxışları, «Taqqanroq qəhrəmanlarına eşq olsun», «Müharibə və poeziya», «Faşizmin dəhşətləri», «Müharibə dövrü Azərbaycan yazıçılarının fəaliyyəti haqqında» və s. çıxışlarında milli qürur və qələbəyə inam hissləri ifadə edilmişdir.

Şairin 1942-ci ilin avqust ayında Tbilisi şəhərində Zaqafqaziya xalqlarının antifaşist mitinqindəki çıxışı bu baxımdan böyük maraq doğurur. S.Vurğunun bu çıxışı onu alovlu vətənpərvər, ardıcıl beynəlmiləlçi və antifaşist kimi təqdim edir. O, əvvəlcə ölkənin təhlükə qarşısında durduğunu göstərir və faşistlərin məqsədini açıqlayır. Ölkənin bir sıra rayonlarını müvəqqəti işğal edən düşmən indi Qafqaza soxulmağa can atır. Düşmən qanlı əlini neft Bakısına, Azərbaycanın bərəkətli tarlalarına uzadır. Şair bildirir ki, düşmən kinli və vəhşidir, ayaq basdığı yerlərdə qarşısına çıxan hər şeyi yandırır, məhv edir. Düşmən şəhərlərimizin və kəndlərimizin küçələrini dar ağacları ilə doldurmaq, torpaqlarımızı, arvadlarımızı, uşaqlarımızı qanına boyamaq istəyir. Faşistlər milli dövlətləri, elmi və mədəni sərvətləri dağıdır, ana dilində danışmağı, milli adət-ənənələri qadağan edir, bəşəriyyətin böyük zəkaları tərəfindən yaradılmış əsərləri, qiymətli abidələri yandırır və dağıdırlar.

Buna görə də şair Azərbaycan xalqının nəyi müdafiə etdiyini nəzərlərə çatdırır. O göstərir ki, Azərbaycan xalqı öz azadlığını, abad etdiyi şəhər və kəndləri, öz əlilə tikdiyi fabrik və zavodları, neftini, pambığını və taxılını müdafiə edir. Azərbaycan xalqı qəhrəman babalarımızın xatirəsini, onların müqəddəs məqbərələrini, qız-gəlinlərin şərəf və namusunu qoruyur. Şair həmvətənlərinə xatırladır ki, xalqımız öz azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda min illər boyu yorulmadan mübarizə etmiş, Babək və Koroğlu kimi oğullar yetişdirmişdir. Azərbaycan torpağında, dastanlarda deyilən qalaları və qüllələri olan keçilməz dağlar arasında xalqımızın ölməz sərkərdələri – Cavanşir, Babək və Qaçaq Nəbi mərdliklə vuruşaraq düşmənlərimizi əzmışlər. S.Vurğun deyir ki, Azərbaycan xalqı bu gün öz şərəfli əcdadının qəhrəman ənənələrini davam etdirərək ən yaxşı oğullarını cəbhəyə göndərir. Vətən müharibəsi qəhrəmanları Hüseynbala Əliyev, Kamal Qasimov, Bəxtiyar Kərimov, Məzahir Abbasov, Midhət Ələkbərov və başqaları haqqında nəğmələr qoşulur, dastanlar yaradılır. Şair

əmindir ki, öz şanlı tarixinin böyük ənənələrini davam etdirən Azərbaycan xalqı öz torpağına, «böyük şer dühası Nizami Gəncəvinin yatdığı torpağa», «bütün Şərqdə şöhrət qazanmış qədim şer və musiqi beşiyi olan ana yurduna» faşist ayağı dəyməsinə imkan verməyəcəkdir.

Bu çıxışda diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri də Zaqafqaziya xalqlarının birliyi məsələsidir. Şair bu xalqların qədim əlaqələrinə işarə edərək deyirdi ki, Zaqafqaziya xalqları bu gün daha bir düşmənlə – faşizmlə üz-üzə durmuşlar. «Biz dəfələrlə düşmən qoşunlarını qırıb dağıtmış, onları Kür və Arazın coşqun sularında qərq etmişik. Bizim ata-babalarımız Qafqaz torpaqlarını ərəblərin, monqolların və başqa işğalçıların hücumundan qəhrəmanlıqla qorumuşlar. Bu gün xalqlarımızın şərafəti və istiqlaliyyətini yenə də müdafiə etmək zamanı gəlmişdir. Biz bu gün ümumi düşmənimiz olan faşizmlə üz-üzə durmuşuq».(135, 200).

Şair Qafqaz xalqlarını düşməne qarşı mübarizəyə səsləyirdi: «Qoy keçilməz Qafqaz dağlarının dibi görünməyən dərələri nemes işğalçıları üçün məzaristan olsun. Mən düşməne nifrət bəsləməyə çağırıram! Mən düşməndən amansız intiqam almağa çağırıram! Qoy bu gün qəlbimizdə düşməne qarşı coşan ədavət alovu düşməni yandırıb kül etsin. Əlinə ölüm bayrağı alıb torpağımızı, yurdumuzu viran etməyə gələn canilərə ölüm! Qana-qanla, ölümə-ölümlə cavab verməliyik!».(135, 200).

S.Vurğunun bu çıxışı Qafqazın mətbuat orqanlarında «Bizim andımız» sərlövhəsi ilə çap olunmuşdu və burada yaşayan xalqların ümumi andı kimi səslənirdi: «Biz bu gün öz doğma anamız olan Vətənimizin qarşısında and içirik ki, onun azad və şən şəhərləri və tarlaları üzərində həmişə işıqlı səhər günəşi və Cənub gecəsinin kəhkəşanları parlayacaqdır, yurdumuzda həmişə bahar olacaqdır. Biz bu gün öz qəhrəman babalarımızın xatirəsinə and içirik ki, onların müqəddəs məqbərələrini qoruyacağıq və bədnam olunmasına yol verməyəcəyik. Biz duz-çörəyimizə and içirik ki, öz xalqımızın şərafətini və azad əməyini qorumaq

uğrunda son nəfəsimizə qədər vuruşacağıq. Bizi doğan və bəsləyən anaların halal südünə and içirik ki, uşaqlarımızı, vüqarlı Qafqazın qadın və qızlarının təmiz namusunu faşist zabitləri və saldatlarından köksümüzə qoruyacağıq».(135, 200-201).

Bu and ölkənin ağır günlərində Qafqaz xalqlarının özünəməxsus cəhətlərini ifadə edirdi, onları düşməyə qarşı mübarizədə birliyə səsləyirdi. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə bu barədə yazır: «Bu sözləri yalnız Vətən və xalq namusu ilə yaşayan vətəndaş şair deyə bilərdi. Bu andların mənasına varaq. Şair elə şeylərə and içir ki, onlar Qafqaz xalqları üçün hər şeydən üstündür. Şair babaların müqəddəs məqbərələrinə, duz-çörəyə, ana südünə and içir. Məsələnin ikinci tərəfi daha maraqlıdır. Nələri qorumaq üçün müqəddəs şeylərə and içir: azadlığı, halal zəhməti, babaların məqbərələrini, qadın və qızların namusunu. Şair Qafqaz xalqlarının adət və ənənələrini, psixologiyasını, ruhunu, xüsusiyyətlərini dərinlən bildiyinə görə, bu xalqlar üçün müqəddəs olan şeylərin qorunması naminə, müqəddəs şeylərə and içir».(170, 140-141).

Müharibə illərində elm və mədəniyyət xadimləri döyüşçülərlə yaxın əlaqə saxlayırdılar. Xalqın tanınmış nümayəndələrinin döyüşçülərlə görüşləri ruh yüksəkliyinə səbəb olur, qələbəyə inam, düşməyə nifrət və intiqam hissləri aşılırdı. Leninqrad şəhərinin faşistlər tərəfindən alınması barədə şayiələr yayılan zaman Nikolay Tixonovun radio ilə çıxışını eşidən bir partizan demişdir: «Əgər Tixonov radio ilə çıxış edərsə, deməli, o, Leninqradda, öz vəzifəsi başındadır. O, Leninqraddadırsa, deməli, şəhər möhkəm dayanmışdır».(216, 194).

S.Vurğunun döyüşçülərlə görüşləri, müxtəlif çıxışları, o cümlədən radio ilə çıxışları da əsgər və zabitlərə bu cür təsir bağışlıyrdı. Bunu həmin illərdə şairə göndərilmiş yüzlərlə əsgər məktubu da sübut edir.

O vaxtlar cəbhə qəzetində işləyən, sonralar tanınmış ədəbiyyatşünas, Azərbaycan Respublikası EA-nın müxbir üzvü mərhum Abbas Zamanov şairə göndərdiyi məktubunda yazırdı:

«İstiqbal təranəsi» şerin dərc edilən qəzetimizi və növbəti nömrəmizi göndərirəm. Bundan sonra bütün nömrələrimizi müntəzəm surətdə alacaqsan. Bizi unutma, vaxt tapdıqca, qəzetimizə şer göndər, döyüşçülərimiz öz şairini oxumaq istəyirlər. Sənin şerin çap olunan nömrəmiz hissələrdə dərhal yayılır...»(14).

Bir qrup döyüşçü belə yazır: «Əziz və hörmətli şairimiz Səməd Vurğun! Sizin radio ilə çıxışınızı səngərdə dinlədik. Səsinizi və odlu misralarınızı dinləyərkən elə bil ki, üzərimizə canlandırıcı bahar yeli əsdi, qolumuza yeni qüvvət, gözümüzə yeni işıq gəldi. Azərbaycanlı, rus, gürcü, ləzgi və s. millətlərdən olan döyüşçülərimiz hamısı eyni ruhla Sizi alqışladı, yad etdi, «ura» səsləri göyə yüksəldi...»(46).

Qvardiya sercantı Həbib Quliyevin məktubunda oxuyuruq: «...Sizin döyüşçülər haqqında çıxışlarınızı və şerlərinizi xüsusi bir həvəslə oxuyuram. Bunlar bizim döyüşçüləri ruhlandırır. Mən döyüşdə düşmənin dörd tankını sıradan çıxardım. Məni mükafata təqdim etdilər...» (15).

Döyüşçü Abuzər Hüseynov məktubunda şairin cəbhə ilə əlaqələrini və ayrı-ayrı döyüşçülərə qayğısını əks etdirir. Cəbhəçi yazır: «... Sizin göndərdiyiniz sovgatı və məktubu aldım. Bunlar mənim üçün son dərəcə qiymətlidir. Mən Sizin məktubdan ruhlanaraq müqəddəs Vətənimizin müdafiəsi işində daha da cəsarətli və mərd olmağa söz verirəm... İnsan simasını itirmiş mənfur düşməne qarşı gecə-gündüz əlimdə hazır tutduğum ən yaxın dostumla-silahımla son nəfəsimə qədər mübarizə aparacağam».(15).

Cəbhəçi ailələrinin taleyi və dolanacağı şairi düşündürür və o bu ailələrə həmişə öz kömək əlini uzadırdı. «Səməd Vurğun Böyük Vətən müharibəsi illərində öz şəxsi qazancının mühüm bir hissəsini, bəzən mükafat aldığı böyük məbləği ölkənin «müdafiə fondu»na verir və ehtiyacı olan əsgər ailələrinə paylayırdı. Şair mümkün qədər hamıya kömək göstərməyə çalışırdı».(173, 178).

Onun həmin illərdə arxa cəbhədə əməli fəaliyyəti də xüsusi qeyd olunmalıdır. Mehdixan Vəkilov bu illəri belə xatırlayırdı:

«Səməd Vurğunun 1942-1943-cü illərdə Qazax və Ağstafa rayonlarının kəndlərini bir-bir gəzdirdiyini, tank və təyyarə fondlarına pul toplamaq kompaniyası apardığını və döyüşçü ailələrinin vəziyyətilə şəxsən tanış olduğunu və bəzi ailələrə maddi yardım göstərdiyini yaxşı xatırlayıram».(173, 173)

Döyüşçü Mustafa Hüseynovun məktubunda xeyirxah şairə minnətdarlıq ifadə olunur: «Sevimli Səməd Vurğun, bu günlərdə öz oğlumdan məktub aldım ki, Siz bizim kəndə gedibsiniz və bizim vəziyyətimizlə marqlanıb ailəməzlə görüşübsünüz... Bu bizim üçün böyük şərəfdir. Çox sağ olun, arxa cəbhədə Sizin kimi dostların varlığı bizim üçün çox əhəmiyyətli və çox qiymətli».(17).

Müharibə illərində radionun imkanlarından səmərəli istifadə olunması qələbəyə öz təsirini göstərmişdir. O illərdə xüsusilə Moskva radiosu, buradan səslənən ayrı-ayrı verilişlər, məlumat bürosunun xəbərləri ümid və həyəcanla qarşılanmış, səfərbərlik və birlik rəmzinə çevrilmişdi.

Həmin illərdə Moskva radiosunun hazırladığı ədəbi verilişlər də xüsusi maraq doğurmuş, böyük təsir qüvvəsinə malik olmuşdur. Bu verilişlər sınaq illərində ədəbiyyatın həyatla əlaqəsini əks etdirmiş, ədəbiyyat xadimlərinin öz üzərlərinə düşən vəzifələri şərəfinə yerinə yetirdiklərini göstərmişlər. 12-15 dəqiqəlik ədəbi radioverilişlərində imkan daxilində müəlliflərin özləri iştirak etmişlər. Veriliş bəzi hallarda bütöv bir əsərdən – oçerk, hekayə və ya yazıçının dinləyicilərə müraciətindən ibarət olmuşdur. Moskva radiosunun müharibə illərində hazırladığı ədəbi verilişlərdə A.Tolstoy, F.Qladkov, P.Antokolski, V.Lebedev-Kumaç, V.Katayev, A.Surkov, K.Simonov, V.Kocevnikov, P.Brovka, S.Marşak, İ.Erenburq və bir çox başqa məşhur söz ustaları öz şer və hekayələrini, oçerk və reportajlarını oxumuşlar.(215, 407).

S.Vurğun Moskva radiosu ilə müharibənin ən ağır günlərində - 1942-ci il fevralın 12-də çıxış etmişdir.(215, 412). Onun çıxışı «Koroğlu» nəsilərinə bizim salamımız» adlanırdı. Bu, şairin öz həmyerlilərinə - azərbaycanlı döyüşçülərə müraciətidir.

S.Vurğun öz müraciətində Azərbaycan xalqının qəhrəman keçmişindən, şanlı döyüş ənənələrindən söhbət açır. Şair xatırladır ki, Azərbaycan döyüşçüsü dünyanın ən şanlı sərkərdələrindən birinin - Babəkin nəslindən olduğunu heç vaxt unutmur; o həmin Babəkdir ki, ərəb işğalçılarına qarşı 25 il mübarizə aparmış və dəfələrlə düşmən qoşunlarını Arazın və Kürün sularına qərq etmişdir. Şair arzu edir ki, bu gün Babəkin obrazı, mətin iradəsi və yenilməz döyüşçü xarakteri yenidən döyüşçülərimizin qarşısında canlansın. Vətənpərvər şair xalqımızın qəhrəmanlıq tarixinə düşmüş bu səhifəni yada salır: «Düşmənlər Babəki parça-parça doğrayarkən o, son nəfəsində acı gülüşlə demişdir: «Mən çox təəssüflənirəm ki, bu düşmən itlərini az qırılmışam». Babək bu sözləri on minlərlə düşmən əsgərini məhv etdikdən sonra demişdi. Bu sözlərdə xalqımızın düşmənlərinə Babəkin sonsuz nifrəti ifadə edilmişdir».*

Şair Koroğludan danışanda onun xalqımızın canına və qanına hopmuş belə bir özünəməxsus cəhətini xatırladır ki, qoç Koroğlu qeyri-adi gücə malik olduğuna baxmayaraq, döyüş dostluğunu yüksək qiymətləndirmiş və öz döyüşçülərinə hədsiz sevgi bəsləmişdir. Onlardan biri itgin düşəndə Koroğlu gecələri yatmaz, yeməz və içməz, döyüşçü dostu üçün göz yaşı axırdı. Düşmən əlinə keçmiş döyüşçünü xilas etməyincə sakitləşməzdi. S.Vurğun əfsanəvi Misri qılınıc yada salır, Koroğlunun döyüşçüləri igidliyə, birliyə, dostluğa səsləyən qoşmalarından nümunələr söyləyir.

Çıxışın əsas cəhətlərindən biri Azərbaycan xalqının keçmişinin konkret zamanla əlaqələndirilməsidir. Şairin fikrincə, cəbhə dostluğu indi daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu dostluq bir ölkədə yaşayan və eyni amal uğrunda vuruşan bütün xalqların dostluğudur. S.Vurğun deyir ki, rus torpağında, Ukrayna və Belorusiya çöllərində vuruşan Azərbaycan döyüşçüsü, eyni zaman-

* Biz həmin çıxışın mətnini əldə etmiş və Azərbaycan və rus dillərində dərc etdirmişik. Mətnin foto-surəti S.Vurğunun ev-muzeyindədir.

da, Azərbaycan Respublikasını qoruyur. Şair döyüşçülərə müraciət edərək deyirdi: «Siz öz analarınızın, arvad-uşaqlarınızın həyatını və namusunu faşist quldurlarından və vəhşilərindən qoruyursunuz. Siz bizim qədim milli mədəniyyət abidələrimizi qoruyursunuz. Siz dünya ədəbiyyatı tarixində bədii fikrin dahi ustadlarından birinin – Nizaminin məqbərəsini qoruyursunuz. Siz insan gözəlliyinin misilsiz nəğməkarı Vaqifin nəğmələrini qoruyursunuz».(155). S.Vurğun yalnız bir döyüşdə 73 faşist quldurunun məhv edən Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanı İsrail Məmmədovun, bir döyüşdə 7 faşist təyyarəsini vurub salan, 17 yerindən yaralansa da, öz təyyarəsini xilas edən 22 yaşlı Hüseynbala Əliyevin igidliyindən ürək dolusu danışır.

Bu çıxışda şairin öz döyüşçü həmyerlilərinə tövsiyələri, el ağsaqqalının müdrik məsləhətlərini xatırladır. O deyir: «Ehtiyat igidin yaraşığıdır». Qəhrəman babalarımızın bu müdrik kəlamını heç vaxt unutmayın. Qələbənin ən az qurbanlarla başa gəlməsinə çalışın, döyüşdə bir-birinizi qoruyun, çünki sizin hər birinizin həyatı sonrakı mübarizələr üçün, minlərlə faşist quldurunun məhv edilməsi üçün lazımdır. Döyüşdə cəld və ehtiyatlı olun, vuruşlara isti ürək və ağilla gedin».(155).

S.Vurğun bu çıxışında da faşizmin əsil simasını açır, onun mürtəce və işğalçı mahiyyəti barədə məlumat verir. Şair göstərir ki, düşmən amansız, rəhmsiz və hiyləgərdir. O, Avropanın qul etdiyi xalqlarından ələ keçirdiyi hərbi texnika ilə öyünsə də, bizim qarşımızda öz qəhrəmanlığı ilə lovğalana bilməz. Biz yalnız silahımızı deyil, yenilməz iradəmizi də düşməne qarşı qoymuşuq. S.Vurğun deyir ki, oğru və quldurun sifəti tez dəyişən və dönük olur. Faşistlərin hərəkəti bunu bir daha sübut etdi. Onlar əllərini qaldıraraq əsir düşür, yalvarır, aman diləyirlər. Şairin tələbi isə qəti və aydındır: «Yox! Bu cür vəhşiliklər edən, yurdumuza bu qədər fəlakət gətirən, həyatımıza qəsd etmək istəyənlərin yaşamağa haqqı yoxdur».(155).

Faşizmə qarşı aparılan müharibədə xalqımızın mütləq qələ-

bə çalacağını elan edən, yüksək vətənpərvərlik duyğuları aşılان, faşizmin mahiyyətini, faşistlərin məqsədini açıqlayan bu çıxış erməni təcavüzkarlarına qarşı mübarizə apardığımız indiki dövrdə də əhəmiyyətli dir.

S.Vurğunun müharibə illərində əməli fəaliyyəti onun həm də görkəmli bir antifaşist kimi tanınmasına səbəb olmuşdur. Heç də təsadüfi deyildir ki, görkəmli filosof və ədəbiyyatşünas Heydər Hüseynov həmin vaxt S.Vurğun haqqında yazdığı məqaləyə belə ad seçmişdi: «Antifaşist şair».

Şairin 1942-ci ilin noyabr ayında Moskva şəhərində ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin antifaşist mitinqindəki çıxışı da böyük maraq doğurur.* İttifaqlar evinin Sütunlu solonunda keçirilmiş həmin mitinqdə görkəmli ədəbiyyat və incəsənət xadimlərindən A.Tolstoy, İ.Moskvin, M.Xrapçenko, D.Şostakoviç, A.Gerasimov, A.Aleksandrovskeya, İ.Sudakov və başqaları çıxış etmişlər. S.Vurğun öz çıxışında ölkənin mədəniyyət sərvətlərinin faşist quldurları tərəfindən oğurlanmasına qarşı kəskin etirazını, qəzəb və nifrətini ifadə etmişdir. Bu sərvətlərin «xüsusi təyinatlı batalyon»dan olan faşistlərin oğurlamasını şair məhz faşizmin təbiəti ilə bağlayır. S.Vurğunun fikrincə, mədəniyyət, xalqları «yeni alman ağalığı sinfi»nə tabe etmək, vicdan və namus anlayışlarının inkarı, bəşəriyyəti orta əsrlərə qaytarmaq cəhdləri kimi faşist anlayışları ilə bir araya sığmır.

Şair «Azərbaycan xalqının yazıçısı və övladı» kimi rus, Ukrayna və Belarus xalqlarına məxsus mədəniyyət sərvətlərinin faşistlər tərəfindən oğurlanmasına qəti etiraz edir. O deyir ki, Azərbaycan xalqı alman «sənətşünaslarının və şairlərinin» hoqqalarını yaxşı bilir. Hələ ötən əsrdə belə alman şairlərindən biri –

* Şairin «Литература и искусство» qəzetində (30 noyabr 1942-ci il) «Бессмертна культура Кавказа» adı ilə dərc olunan həmin çıxışı tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməmiş, dilimizə çevrilməmişdi. Biz həmin çıxışa rast gəldikdən sonra ön sözlə birlikdə dərc etdirmişik.

Bodenşdet Azərbaycan şairi M.Ş.Vazehin şerlərini öz adına çıxmaqla şan-şöhrət sahibi olmuşdur. S.Vurğun bu sıxışında da qələbəyə böyük inamını ifadə etmişdir: «Faşistlərin ayaqları nə Moskvaya, nə Leninqrada, nə də Azərbaycan torpağına dəyəcəkdir. Azərbaycan torpağında dahi Nizaminin sərdabəsi var, mənim xalqımın romantik ruhunun simvolu olan möhtəşəm Qız qalası bu torpaqdadır».(209).

S.Vurğun müharibə dövründə həm də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin sədri kimi respublikada ədəbi prosesə başçılıq edir, gənc ədəbi qüvvələrə qayğı göstərir, mədəniyyətimizin inkişafı ilə bağlı müxtəlif tədbirlərin hazırlanmasında və keçirilməsində əməyini əsirgəmirdi.

Müharibənin ən ağır günlərində, 1942-ci ilin may ayında məhz onun təşəbbüsü ilə Bakıda Ziyalılar evinin təşkili respublikanın mədəni həyatında əlamətdar hadisə olmuşdur. Şair ziyalılar evinin açılışında çıxış edərək müasir mərhələdə ziyalıların qarşısında duran vəzifələrdən danışmışdır. Adəti üzrə öz çıxışına şerlə başlayan S.Vurğun bu dəfə «Səhər-səhər» şerini oxumuşdur:

Qara bulud sallamasın ətəyini sərhəd boyu,
Mən dünəndən doldurmuşam patronumun darağını.
Sabahkı hərbi meydanında bir əsgərəm, bu bəllidir,
Hər bir sözüm saldıracaq min faşistin yarağını.

S.Vurğun faşizmin yırtıcı mahiyyətindən danışaraq demişdir ki, faşizm bütün bəşəriyyətin düşmənidir. Alman-faşist quldur dəstələrinin darmadağın etmək, mədəniyyəti müdafiə etmək deməkdir, milyonlarla adamı qırılmaqdan və dilənçilikdən qurtarmaq deməkdir. Şair xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, xalqımız və onun ziyalıları öz vətəninə, şərəfinə və azadlığını köksü ilə müdafiə edir.

S.Vurğun çıxışının sonunda bütün ziyalıları orduya yardımını daha da qüvvətləndirməyə, onun üzərinə düşən xilas-

karlıq vəzifəsi kimi tarixi bir vəzifəni yerinə yetirməklə var qüvvə ilə yardım etməyə çağırılmışdır.(46).

S.Vurğun Yazıçılar İttifaqının müxtəlif müşavirə və yığıncaqlarında ümumən Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı ilə bağlı bir sıra məsələlər barədə də danışmış, mülahizələrini söyləmişdir.*

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı rəyasət heyətinin 1942-ci il oktyabrın 22-də olmuş iclasında şair müasir ədəbiyyatın qarşısında duran vəzifələr baxımından təşkilatın mətbu orqanlarında dövrün tələblərinə uyğun publisistik və tənqidi məqalələrin dərci, ali məktəblərdə müasir ədəbiyyatın tədrisi və klassik ədəbi irsin düzgün tədqiq edilməsinin əhəmiyyəti məsələlərindən danışmışdır. O demişdir: «...Ədəbiyyatımıza gələn gənc yazıçıların əsas nöqsanlarından biri ondan ibarətdir ki, çox zaman bu yeni yazan gənclər gözəl istedadla malik olduqları halda, ümumi ədəbi, elmi bilik cəhətdən səviyyələri aşağı olur. Bunun nəticəsində onların yazdıqları şer və hekayələr fikri cəhətdən yoxsul və bədii cəhətdən zəif çıxır».(51). Buna görə də S.Vurğun gənclərin ədəbi təhsil məsələsini lazımi yüksəkliyə qaldırmaq, ali məktəblərdə müasir ədəbiyyatın tədrisini yaxşılaşdırmaq üçün ciddi qayğı göstərməyi yazıçı, tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan tələb edirdi. Şair bu işdə «Ədəbiyyat qəzeti»nin, «İnqilab və mədəniyyət» curnalının oynaya biləcəyi əhəmiyyətli rolu da qeyd edirdi.

S.Vurğun milli mədəniyyətimizi dərinədən əxz etməyi yalnız gənc ədəbi qüvvələr qarşısında deyil, yaşlı nəslin qarşısında da bir vəzifə kimi qoyurdu. Yazıçılar İttifaqında 1943-cü il iyunun 30-da keçirilmiş müşavirədə o bu barədə maraqlı mülahizələr söyləmişdir. Şair müşavirəyə yekun vuraraq, mübahisələrə səbəb olmuş bir sıra məsələlərdən, o cümlədən yazıçılarımızın qərb ədəbiyyatından öyrənməsi məsələsindən danışmış, buna öz münasibətini bildirmişdir. O, qeyd etmişdir ki, qərb ədəbiyyatını, onun

* S.Vurğunun bu qismdən olan çıxışlarının böyük əksəriyyəti dərc olunmamış, yalnız stenoqramlarda, iclas protokollarında və qəzet məlumatlarında qalmışdır. Biz bu mənbələrdən yeri gəldikcə istifadə etməyə çalışmışıq.

görkəmli nümayəndələrini dərindən öyrənmək bizim borcumuzdur. Şair, eyni zamanda belə demişdir: «Lakin yazıçılarımız gərək öz xalqımızın ruhunu, qocaman və zəngin tarixini, gözəl ənənələrini dərindən bilsinlər, ona arxalansınlar, onunla birlikdə yaşayıb-yaratsınlar».(49).

S.Vurğunun müharibə illərində vaxt tapıb qələm dostlarının yaradıcılığı ilə maraqlanması, onlara qayğı göstərməsi də xüsusi qeyd olunmalıdır. Onun Ü.Hacıbəyovun yaradıcılıq gecəsində, Mir Cəlalin, Ə.Məmmədخانlının və İ.Əfəndiyevin yaradıcılıq hesabatlarında çıxışları şairin mədəniyyətimizin sabahına qayğısının ifadəsidir.

1944-cü il fevralın 29-da Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının idarə heyəti yazıçı Mir Cəlalin yaradıcılıq hesabatını dinləmişdir. S.Vurğun bu yığıncağı giriş sözü ilə açaraq göstərmişdir ki, Vətən müharibəsi günlərində yazıçıların yaradıcılıq hesabatını dinləmək, ədəbi məhsullarla yaxından tanış olmaq, təhlil-tənqid yolu ilə müzakirə etmək, müəlliflərə düzgün istiqamət vermək Yazıçılar İttifaqının əsas vəzifələrindəndir. Şair demişdir: «Müharibə dövründə bizim bir sıra gözəl şer, hekayə və faydalı səhnə əsərlərimiz yaranmışdır. Lakin cəsarətlə qeyd etmək olar ki, ədəbiyyatımızda müharibənin böyük dastanı hələ də yaranmamışdır. Biz bu dastanı yaratmalıyıq».(52).

S.Vurğun müşavirənin sonunda Mir Cəlalin hesabatına yekun vuraraq ona yeni dəyərli əsərlər – Vətən müharibəsi dastanı yaratmaq işində yaradıcılıq uğurları arzu etmişdir.

Bu ənənənin davamı olaraq 1944-cü il martın 13-də yazıçı İlyas Əfəndayevin yaradıcılıq hesabatı dinlənilmişdir. S.Vurğun yığıncağı giriş sözü ilə açaraq Yazıçılar İttifaqının son illərdə yetişən ayrı-ayrı gənc müəlliflərin yaradıcılığı ilə az məşğul olduğunu etiraf etmiş və bunu işin zəif cəhətlərindən biri kimi qaymətləndirmişdir. Şair qeyd etmişdir ki, bundan sonra gəncliyimizin yaradıcılıq hesabatlarını tez-tez dinləməliyik. O, yazıçının yaradıcılıq məziyyətlərindən danışaraq demişdir: «İlyas Əfəndiyevin

hekayələrindən xoş bir səs gəlir. İlyasın yaradıcılıq addımlarından bir şəriyyət səsi eşidilir. Bu da şübhə yoxdur ki, nəsrimizin şerimiz səviyyəsinə qalxmasına, inkişaf etməsinə kömək edən yeni və qiymətli addım sayılmalıdır». (53)

Şair müharibə şəraitində başqa qayğılarla yanaşı ədəbiyyatımızın qayğılarını da unutmurdu. O, belə hesab edirdi ki, İ.Əfəndiyevin yaradıcılıq hesabatını dinləyərkən öz hekayələrində nə dərəcədə müvəffəq olduğu və yaradıcılığında gözə çarpan nöqsanlar qeyd edilməli, gənc nasirin inkişafına kömək göstərilməlidir.

Bu baxımdan şairin yazıçı Ənvər Məmmədخانının yaradıcılıq hesabatında söylədikləri də diqqəti cəlb edir. S.Vurğun burada xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, Ə.Məmmədخانının yaradıcılığı barədə çox az danışılmışdır. «Bu gün Ənvərin hesabatını dinlərkən, onun yaradıcılığına xüsusi qayğı ilə yanaşmalı və kömək etməliyik. Ənvər özünün gözəl hekayələri, kino-ssenariləri və bədii tərcümələri ilə ədəbiyyatımızın inkişafına çalışan yoldaşlardır».(54).

Şair onu özünəməxsus yaradıcılıq yolu olan və oricinal yol seçən bir nasir kimi qaymətləndirir, dünya ədəbiyyatı klassiklərindən öyrənməsini təqdir edirdi. S.Vurğun onun nisbətən az yazmasını yaxşı yazmaq istəyi ilə izah edirdi. Şairin fikrincə, hər bir yazıçıdan çox yazmaq deyil, müntəzəm surətdə işləmək və yaxşı əsərlər yaratmaq tələb olunmalıdır. O, Ə.Məmmədخانının yaradıcılığına da bu baxımdan yanaşır, yazıcının qarşısında yeni və yüksək tələblər qoyur, xalqımızın istəklərinə cavab verəcək böyük və bitkin əsərlər yazacağına inamını bildirir.

S.Vurğunun müharibə dövrü fəaliyyətinin araşdırılması göstərir ki, o həmin illərdə həm şair, həm ictimai xadim, həm də vətəndaş kimi öz vəzifəsinin öhdəsindən ləyaqətlə gəlmişdir. O bu dövrdə müxtəlif mükafatlara, bir neçə hərbi hissənin, o cümlədən 223-cü Qırmızı Bayraqlı Belqrad diviziyasının fəxri əsgəri adına layiq görülmüşdür.(200, 10). Rus yazıçısı, müharibə illərində «İzvestiya» qəzetinin hərbi müxbiri olmuş Arkadi Perventsev çox haqlı olaraq belə yazmışdır: «Müharibə illərində Səməd Vur-

ğun bir çox vətənpərvərlik ruhlu şerlər yazmışdır. Onun ilham pərisinin əlində o vaxt nə saz var idi, nə ney. Vurğunun düşməyə nifrətlə, dostla məhəbbətlə dolu olan, əsgər ürəyinin tellərini titrədən şerləri bizə haqq verir ki, onu Böyük Vətən müharibəsinin qəhrəmanlarından biri adlandırmaq». (124)

Əlbəttə, S.Vurğunun müharibə illərində bədii yaradıcılıq sahəsində məhsuldar fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Müharibənin təkcə ilk həftəsində dövrü mətbuata şairin 6 şeri dərc edilmişdir. Professor Nəcəf Quliyev müharibə dövrü poeziyamızı tədqiq edərkən müqayisələr aparmış və yazmışdır ki, müharibənin ilk günlərinə məxsus dövrü mətbuatı nəzərdən keçirərkən o zaman sənətkarların göstərdiyi operativliyə, vətəndaş hünərinə heyran qalmamaq olmur:

«**Pravda**» qəzeti, 23 iyun 1941-ci il. Aleksey Surkovun «Qələbəyə and içirik!», Nikolay Aseyevin «Qələbə bizim olacaqdır!» şerləri.

«**Kommunist**» qəzeti, 23 iyun 1941-ci il. Səməd Vurğunun «Vətənin keşiyində» şeri.

«**İzvestiya**» qəzeti, 24 iyun 1941-ci il. Vasili Lebedev-Kumaçın «Müqəddəs müharibə» şeri.

«**Kommunist**» qəzeti, 24 iyun 1941-ci il. S.Vurğunun «Ananın öyüdü» şeri.

«**Pravda**» qəzeti, 25 iyun 1941-ci il. Aleksey Surkovun «Cəsurların mahnısı» şeri.

«**Kommunist**» qəzeti, 25 iyun 1941-ci il. Səməd Vurğunun «Şəfqət baçısı» şeri.

«**Krasnaya Zvezda**» qəzeti, 26 iyun 1941-ci il. İlya Erenburqun «Hitlerçi vəhşilər» publisistik məqaləsi.

«**Kommunist**» qəzeti. 26 iyun 1941-ci il. Səməd Vurğunun «Qızıl şahinlər» şeri.

«**Pravda**» qəzeti, 27 iyun 1941-ci il. Aleksey Tolstoyun «Biz nəyi müdafiə edirik» publisistik məqaləsi.

«**Kommunist**» qəzeti. 28 iyun 1941-ci il. Səməd Vurğunun

«Qoca qəhrəmanın çıxışı» şeri... (105, 6-7).

Şairin bu şerlərində günün tələblərinə uyğun olaraq səfərbərlik, düşməyə qarşı mübarizəyə çağırış ruhu əsas yer tuturdu. Bu baxımdan müharibənin ikinci günü – iyunun 23-də qələmə alınmış «Ananın öyüdü» şeri səciyyəvidir.

Bu şerdə ümumiləşdirilmiş Ana obrazı yaradılmışdır. Bu Ana Vətənin, Azərbaycanın rəmzidir. Şer bütövlükdə Ananın cəbhəyə yola saldığı oğluna nəsihətlərindən ibarətdir. Lakin Ananın dediklərini sadəcə bir nəsihət kimi qəbul etmək olmaz. Bu, Vətənin dar günündə öz torpağını müdafiə edəcək övladın qarşısında duran vəzifədir.

Şerin əvvəlində ölkədə ümumi səfərbərliyi ifadə edən lövhə yaradılmışdır:

Geyib əsgər paltarını, silahlandı qəhrəman,
Onun polad sinəsinə sığışmadı ürəyi.
Dayan! - deyib, yaxın gəldi, öpdü onun alından
Yay gününün xoş səhəri, bir də dağlar küləyi. (132, 68).

Məlumdur ki, uzaq səfərə çıxan şəxs özünün ən yaxın adamları, ilk növbədə anası ilə vidalaşır. Onun xeyir-duasını qəbul edir. Burada da belədir.

Şerdə Ana öz Vətəninə sonsuz məhəbbəti, düşməyə nifrəti, humanizmi və dəyanəti ilə yadda qalır. Onun oğluna tövsiyələri bütün anaların öz oğullarına tapşırığı kimi səslənir, oğullara yüksək bəşəri duyğular təlqin edir:

Biz sənsiz də dolanarıq, uğur olsun yoluna
Qılıncını çalan zaman qüvvət gəlsin qoluna!
Sən düşmənin qabağında igid tərپən vüqarla
Tüfəngini təmiz saxla, atını da tumarla!
Öz yerində olsun gərək igidin yar-yarağı,
Hər gün yeni bir zəfərlə gəlsin onun sorağı... (132, 68).

Ana öz oğlunu vüqarla yola salır, dalınca su səpir...

Bu parçadan da göründüyü kimi, Ana oğluna döyüşçü üçün vacib olan şeyləri tapşırır: düşmənin qarşısında əyilmə, tufəngini və atını yaxşı saxla və s.

Ananın bu tapşırıqları canlı xalq dilində verildiyindən daha çox yadda qalır və təsirli olur. «Tufəngini təmiz saxla, atını da tumarla!», «Öz yerində olsun gərək igidin yar-yarağı» kimi misralar bu baxımdan uğurludur. Respublikanın xalq artisti Vera Şirye danışdı ki, müharibə illərində bu şer onun ifasında Azərbaycan və rus dillərində döyüşçülər tərəfindən maraqla qarşılanır və onları həyəcanlandırırdı.* Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müharibənin ikinci günü S.Vurğunun çatdırdığı bu məsələlər (ananın döyüşçüyə tapşırıqları) sonradan bütün müharibə dövründə ədəbiyyatın ümumi mövzularından olmuş, «komandiri qoru», «silahını qoru» çağırışları bütün millətlərdən olan söz ustalarının müraciət etdiyi mövzuya çevrilmişdir.

Çağırış şairin müharibənin ilk günlərində – iyunun 26-da qələmə aldığı «Qoca qəhrəmanın çıxışı» şerinin də əsas qayəsidir. Vətəndaş müharibəsində qolunu itirmiş bu cəsur insan Vətənin müdafiəsindədir. Yaşı ötsə də «lazım gəlsə bu uğurda öz canını verməyə» hazırdır. Onun tapşırıqları da aydındır və günün çağırışı kimi səslənir:

Hər bir igid hazırlasın tufəngini, yarağını,
Mən dünəndən doldurmuşam patronumun darağını. (132, 73).

Şer mərdliyin və igidliyin alqışlanması ilə bitir. Şairin fikrincə, bu dünyada «igid olmaq», «mərd yaşamaq» əsas həyat idealına çevrilməlidir.

S.Vurğun «Şəfqət bacısı» şerində «ana yurdun qız-gəlinlərinə» müraciət etmişdir. Şer birbaşa səfərbərliyə çağırışla başlayır:

* V.Şiryenin xatirələrinin lent yazısı S.Vurğunun ev-muzeyindədir.

Gəl, ana yurdumun qızı, gəlini,
İndi hünər vaxtı, qeyrət dəmidir. (132, 70).

«Aslanın erkəyi-dişisi olmaz» aforizmi ədəbiyyatımızda müsbət bir ənənə kimi yaşamışdır. Böyük Vətən müharibəsinin ədəbiyyatın qarşısında qoyduğu vəzifələrdən bir də qəhrəman qadın obrazlarının yaradılması idi. S.Vurğunun «Şəfqət bacısı» şeri bu tələbə cavab verən əsərlərdəndir. Ümumi çağırış ruhu daşıyan bu şer məzmun cəhətdən, öz yeniliyi etibarlı ilə diqqəti cəlb edir. Şer dövrün Həcərini döyüşlərə çağırır.

Fikirləşəndə ki, belə bir gərəkli mövzuda şeri S.Vurğun müharibənin ilk günlərində, iyunun 24-də qələmə alıb, onun uzaqgörənliyinə bir daha heyran olmaya bilmirsən.

Şair Azərbaycan qadınına onun qəhrəman keçmişini xatırladır. Azərbaycan qadını dahilərə süd vermişdir. Bu dahilər sırasında yurdun qəhrəman övladları da az olmamışdır. Bu gün qadınlarımız da öz sözlərini deməlidirlər. «Düşmənin gülləsi dəysə sinəmdən, Mehriban əlinlə yaramı bağla» misraları sənətkarlıqla deyildiyi kimi, həm də müharibədə qadının konkret vəzifəsini əks etdirir.

«Aslanın erkəyi-dişisi olmaz» xalq məsəli, «hər sözün-söhbətin can məlhəmidir», «Gəl, indi cəbhədə yoldaş olaq biz», «Tutum üzəngini, qalx at üstünə Sən Qaçaq Nəbinin Həcəri kimi» misraları vasitəsilə şair ana və bacılarımızda vətənpərvərlik duyğularını artırırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Üzeyir Hacıbəyovun bəstəsində «Şəfqət bacısı» şeri müharibə dövrünün ilk və uğurlu mahnılarından biri kimi də səngərləri, qazmaları, qospitalları dolaşmış, oğul və qızlarımızı mərdliyə, hünərə, qələbəyə səsləmişdir.

Şairin «Tarla nəğməsi» şeri xüsusən müharibə illərinə çox vacib olan bir məsələyə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, müharibənin başlanması təxminən taxıl biçini ilə eyni vaxta düşmüşdü. Qarşıda duran ən vacib məsələlərdən biri də taxılı vaxtında və itgisiz yığıb anbarlara daşımaq, ordunu çörəklə təmin etmək idi.

«Tarla nəğməsi»ndə ifadə olunan fikir də məhz bundan ibarətdir:

Üfüqlər qızarıb güləndə səhər,
Bülbül öpə-öpə oyatsın gülü.
Çirməyib qolunu qızlar, gəlinlər,
Yığsın qucağına sarı sünbülü.
Torpağa düşməsin havayı bir dən,
Çörək bol olarsa, basılmaz Vətən! (132, 75).

Şairin əsas məqsədinin poetik ifadəsi olan son iki misra bu gün də aktualdır və adətən taxıl biçini dövründə şüar kimi zəmi və xırmanlarda nümayiş etdirilir.

S.Vurğunun bu illərdə qələmə aldığı şerlərdə milli və ümumbəşəri duyğular birləşərək vəhdət şəklində meydana çıxır. Bu baxımdan şairin müharibənin ağır günlərində faşistlər tərəfindən zəbt olunmuş Rusiya, Ukrayna və Belorusiya torpaqları uğrunda vuruşan həmyerlilərimizin şərəfinə qoşduğu şerlər xüsusi qeyd edilməlidir. Bütöv bir silsilə təşkil edən bu şerlərdə ümumi ruh hakimdir. Bu, Vətən torpağının azadlığı uğrunda hər çətinliyə sinə gərən, lazım gələrsə, bu yolda öz canından keçməyə hazır olan azərbaycanlıların qəhrəmanlığıdır. Bu qəhrəmanlıq şairin qəlbini qürur və fərəh hissi ilə doldurmuşdur. Məhz buna görə də o, üzünü mərd döyüşçülərə tutaraq deyirdi:

Sənə halal olsun, ey qəhrəmanım,
Babəklər yurdunun duzu, çörəyi.

1943-cü ilin aprel ayında mətbuatda «Azərbaycan xalqının azərbaycanlı döyüşçülərə məktubu» dərc edilmişdir.(93). Məktubu imzalayanlar arasında S.Vurğun da vardı.

Şairin şəxsi arxivində həmin məktubun ayrı-ayrı parçaları, onun özünün yazdığı və ya redaktə etdiyi hissələri mühafizə olunur. «Məktub»un bir sıra yerləri şairin «Koroğlu nəsilərinə bizim

salamımız» adlı çıxışı ilə səsleşir. Bunlar onu göstərir ki, «məktub»un əsas müəlliflərindən biri S.Vurğun olmuşdur.

Mənsub olduğu xalqın adına layiq qəhrəmanlıqlar göstərmək, mərdliklə vuruşmaq, vəfalı və sədaqətli olmaq – məktubun əsas qayəsi, Azərbaycan xalqının öz oğullarına tapşırıqlarıdır. «Məktub»da yazılır: «Vəfaya vəfa, yaxşılığa yaxşılıq lazımdır. Bizdən namusumuz tələb edir ki, torpağımız qəsbkarların zülmündən azad olmayınca bir nəfər də Azərbaycan oğlu öz qılıncını qınına qoymasın».(93).

Müharibə illərində yazıçıların diqqəti Sovet İttifaqı xalqlarının həyat və mübarizəsinin təsvirinə istiqamətlənmişdi. Çünki müxtəlif millətlərdən olan döyüşçülər vahid Vətəni – onun çöllərini, nemətlərini, mənəvi sərvətlərini, xalqın namus və şərəfini qoruyurdular. 416-cı Azərbaycan diviziyası döyüşçülərinin iştirakı ilə Taqanroq şəhəri və Rostov vilayəti azad edildikdən sonra şair öz hisslərini «Trud» qəzetinin 12 iyun 1943-cü il tarixli sayında bu cür ifadə edirdi: «Sevincimin həddi-hüdudu yoxdur. Qələbə olduqca böyükdür. «Qələbə!» Bu söz necə də möhtəşəm səslənir. Qələbə qələbə ardınca – hər gün bu sözləri eşitmək necə xoş və fərəhlidir! Mənim sevinc və xoşbəxtliyim bir də ona görə artır ki, Taqanroq şəhərini və bütün Rostov vilayətini azad edənlərin içərisində 416-cı Azərbaycan atıcı diviziyası da vardır... Öz doğma xalqının böyük qəhrəmanlıq rəşadəti göstərdiyi bir dövrdə yaşayan şair bəxtiyardır. Mən Azərbaycan torpağını, şanlı dədə-babalarımızın torpağını sevirəm. Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixi salnaməsinə öz qanı ilə yeni səhifələr yazan xalqımızın oğullarının adı ilə fəxr edirəm».(135, 268).

Şair bu dövrdə yazdığı şeirlərində də Vətənin müdafiəçilərinin igidliyindən fərəhlənir, bu qəhrəmanlığı alqışlayır, onları «Şairin salamı» şeri ilə bu cür salamlayırdı:

Könlüm quşu dağlar aşıb qonar sizin cərgənizə,–
Ana yurdun salamını şeirlə söyləyər sizə.

Qoruduqca yağılardan Uzaq Şərqin ellərini,
 Hər nərəniz sevindirir Azərbaycan çöllərini.
 Bizdən uzaq düşəndə də sizinlədir ürəyimiz.
 Halal olsun igidlərə bizim halal çörəyimiz. (132, 117)

Bu, qarşısına qoyulmuş vəzifəni sədaqətlə yerinə yetirən Azərbaycan döyüşçülərinin xoş sorağından doğan bir sevinc, şairin səmimi hissləri idi. Bu hisslər o qədər güclü verilir ki, müəllifin yaratdığı döyüşçü surətlərində biz şairin özünü görməyə bilmirik. Professor Cəlal Abdullayev bu barədə yazır: «Doğrudan da şairin bu dövrdə yaratdığı döyüşçü surətləri ilə özü arasında bir yaxınlıq, doğmalıq vardır, onun təsvir etdiyi qəhrəmanların qanı sanki şairin öz damarlarından axır». (3, 75).

Bu isə S.Vurğunun Vətənə böyük və sonsuz məhəbbəti ilə bağlıdır. Bu məhəbbət odlu misralara çevrilir, insanlara qüvvət verir, qələbəyə inam hissini gücləndirirdi. Şair bu adamların qüvvə və qələbəyə inamını, mənəvi təmizliyini tərənnüm edirdi. Onun qəhrəmanları doğma diyarın şərəf və namusunu hər şeydən uca tutur, bu yolda öz canlarından belə keçməkdən çəkinmirdilər.

Belə qəhrəmanlardan birinin daxili aləmi şairin «Mənə belə söyləyirlər...» şerində ustalıqla açılmışdır. Şərdə göstərilir ki, cəbhədə ağır yaralanmış əsgər son nəfəsində öz doğma yurdunu anır, S.Vurğunun «Azərbaycan» şerindən bir parça söyləyir:

Görüb tanış olmadığım,
 Qayğısına qalmadığım
 Şer dostu bir insandan
 Bir xatirə söylədilər:
 «Bizim elli bir qəhrəman—
 Bir yaraqlı qızıl əsgər
 Son nəfəsdə səni andı,
 Dəniz kimi dalğalandı...
 Dedi: Doktor! Aman, doktor!

Sağlığıma güman yoxdur...
 Bıçağını saxla bir dəm,
 Bilirəm ki, öləcəyəm...
 Gözüm yolda, könlüm səsdə,
 Dinlə məni son nəfəsdə.
 Qoy Vurğunun sözlərindən
 Bir bənd deyim son dəfə mən:
 Sən də eşit bu nəğməni,
 Qoy dolaşsın o, aləmi:
 «El bilir ki, sən mənimsən...» (132, 138)

Gənc əsgərin bu cür ölümü onu əbədiyyətə qovuşdurur. Ömrünün sonlarında Vətəni yada salan, onun eşqini hər şeydən uca tutan bu gəncin hərəkəti doğma Azərbaycana tükənməz məhəbbəti ilə bağlıdır. Şairi vəcdə gətirən də məhz bu idi.

Bundan sonra S.Vurğun ilhamı daha da qanadlanır, qəhrəmanın bu hərəkəti onu daha dərinlən düşündürür. Şairlə qəhrəman birləşir, sanki döyüşçü şairin daxilinə hopur. Şair onun simasında ümumiləşmiş şəhid-döyüşçü obrazı vardır. Bu şəhidlərin hamısı eyni amal – «El bilir ki, sən mənimsən» amalı uğrunda həlak olmuşlar. Bu şəhidlərin ruhu həmişə bizimlədir. Şair onların ayaq izlərini dolaylarda, müqəddəs əməllərini cəbhədən qayıdan vətən oğullarının gözlərində hiss edir, öz oğlunu bağrına basanda onun gözlərində də bu igidləri görür. «Şair, Vətən uğrunda, azadlıq uğrunda şəhid olan yüzlərlə, minlərlə Vətən oğullarının ölümünə dərin məna verir. Sanki onlara demək istəyir ki, sizin axıdılan qanınız hədəf getməmişdir və getməyəcəkdir. Müharibədən sonra açılacaq səhərlərimiz sizin qanınız hesabınadır. Ağaran dan yerindəki qızartılar sizin qanınızdan yaranacaqdır».(170, 162).

Şer nikbinliyə çağıran bir sonluqla tamamlanır:
 Sən öldün ömrünün gənclik yaşında,

Adın səadətlə yazıldı sirdaş.
 İndi heykəlinin mərmər daşında
 Sənin son sözlərin yazılmış, qardaş:
 «El bilir ki, sən mənimsən,
 Yurdum, yuvam, məskənimdən.
 Anam, doğma vətənimdən,
 Ayrılarmı könül candan?
 Azərbaycan! Azərbaycan!» (132, 141)

Şair bu mövzu ilə səsleşən «Adsız qəhrəman» şerində faşistlər tərəfindən işğal olunmuş şəhər və kəndlərin azad edilməsində iştirak edən azərbaycanlı döyüşçülərin hiss və düşüncələrini ön plana çəkmişdir.

Hərbi xəstəxanada şən əhval-ruhiyyə vardır. Burada Azərbaycandan gəlmiş artistlər çıxış edirlər. Tarın, kamançanın səsi, «Qarabağ şikəstəsi», şerlər, rəqslər yaralıların ağrısını unutdurmuş, onlarda sabaha böyük ümid yaratmışdır. Yaralı döyüşçülərdə belə bir fərəhli inam əmələ gəlmişdir: «Gözlə məni, zaman gələr görüşərik...»

Şair birdən bu ovqatın əksi olan lövhə yaradır: Küncdə qoyulmuş çarpayıda yaralı son dəqiqələrini yaşayır. Bu konsertdə ifadə olunan «ana yurdun xoş nəfəsi» belə ona yaddır. O, şairi də eşitmir, öz adını, son sözünü deyə bilmir. Bəli, bu nakam da minlərlə adsız ölən Azərbaycan döyüşçülərindən biridir. Şair üzünü bu şəhidlərə tutur, onlara bütün xalqımız adından müraciət edir:

Siz ey, Odlar ölkəsinin adsız ölən ərənləri!
 İnsan oğlu bu aləmə göz açdığı gündən bəri
 Azadlığın məşəlinə qurban olmuş pərvanə tək...
 Lakin ellər baş endirir qəhrəmanlar güzarına!
 Adsız ölən igidlərin o pərişan məzarına
 Çiçək səpir qucaq-qucaq, gül dağdır ətək-ətək,

Siz ey, Vətən torpağının vaxtsız ölən övladları!
 Ey ağ saçlı bir millətin baş şöhrəti, dünya varı!
 Alqış deyir tarix sizə!
 Bu şerim də yollar açsın,
 Günəş kimi şəfəq saçsın
 O müqəddəs qəbrinizə! (132, 148)

S.Vurğunun bu silsilədən olan şerlərindən bir neçəsi konkret olaraq ayrı-ayrı Azərbaycan döyüşçülərinə həsr edilmişdir. Siyasi rəhbər Kamal Qasimov, təyyarəçi Məzahir Abbasov, ilk azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı İsrail Məmmədov, partizan Babaş Dadaşov və faşistlərdən təmizlənmiş Oryol şəhərinə ilk dəfə bayraq sancan döyüşçü Hüseyn Əcdərova həsr edilmiş «Qəhrəmanın hünəri», «İgid şahin», «Azərbaycan balası», «Partizan Babaş» və «Bayraqdar» şerlərində vətən övladlarının hünəri poetik misralara çevrilir, onların zəfərləri sadalanır. Bu qəhrəmanlar, şairin təsvirində milli xüsusiyyətləri ilə birlikdə öz ümumbəşəri duyğuları ilə də yadda qalırlar.

1941-ci il dekabrın 3-də Novqorod vilayətinin Pustinka kəndində 10 saat davam edən gərgin döyüşdə azərbaycanlı İsrail Məmmədov böyük qəhrəmanlıq göstərərək 70 faşisti, o cümlədən 3 zabiti məhv etdi.(181, 7). SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 11 dekabr 1941-ci il tarixli fərmanı ilə ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. Bu hadisədən bir az sonra Gəncədə, habelə qəhrəmanın doğulduğu Şəmkirdə təntənəli mitinqlər, 1942-ci ilin mayında isə İsrail Məmmədovun özü ilə görüş keçirilmişdir. Bu tədbirlərlə S.Vurğun fəal iştirak etmişdir.*

Şair 1941-ci ilin dekabrında Gəncədə ümumşəhər mitinqində qısa və yadda qalan bir nitq söyləmişdir. O, ürək dolusu, milli qürur və iftixar hissi ilə «bizim İsrail Məhərrəm oğlu» deyə müraciət etdiyi qəhrəmanın hünərinin Azərbaycan xalqı üçün

* Bu barədə R.Tağıyevin «Xatirələrdə yaşayanlar» və Ə.İsayevin «İsrail Məmmədov» kitablarında ətraflı məlumat verilmişdir.

unudulmaz bir bayram olduğunu xüsusi qeyd etmişdir. Şair bu qəhrəmanlığı qanunauyğun bir hal hesab etmiş və bunu İsrafilı yetirən milli zəmin, aldığı tərbiyə ilə əsaslandırırmışdır: «Böyük Nizaminin vətəninə yetişmiş İsrafil Qoşqar və Kəpəz dağlarının əzəməti ilə böyümüş, Xaçbulaq yaylaqlarının durna gözlü bulaqlarından su içmişdir. O, azadlıq və səadət böyük nemətini öz babası olan Nizami Gəncəvinin şer incilərindən almışdır. O, qəhrəmanlıq və cəsarəti yenə öz babası olan Koroğlunun Misri qılıncından öyrənmişdir».(161).

Antifaşist şair onu da qeyd edirdi ki, insanlığa ölüm gətirən faşizm başqa xalqların mədəniyyətini məhv etdiyi kimi, Azərbaycan xalqının da minillik mədəni tarixini məhv etmək istəyir. Lakin vətənpərvər şair möhkəm əmindir ki, Nizami kimi dahi bir şairin sərdabəsini öz köksündə yaşadan ana Vətənimizi faşist cəlladlarının yanğınlılarına verməyəcəyik!

1942-ci ildə «Kommunist» qəzeti və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı ilk Azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı İsrafil Məmmədov haqqında xüsusi kitabça nəşr etmişlər. (161). Burada qəhrəman haqqında məqalə və şerlər, məktublar toplanmışdır.

Kitabça S.Vurğunun «Xalqımızın iftixarı» məqaləsi ilə açılır. Şairin Gəncədəki çıxışının ruhu bu məqalənin də əsasını təşkil edir. Məqalə həm də müəllifin «Ananın öyüdü» şeri ilə səsləşir. Şairin fikrincə, İsrafil Ana öyüdlərinə – Vətənin öyüdlərinə sadıq qalmışdır. Çünki qəhrəmanın anası Gülsüm xala şairə belə deyib: «Mən İsrafilı yola salan zaman, dedim ki, oğul, düşməyə heç vaxt arxanı çevirmə!..».(161, 87). S.Vurğun yazır: «Faşizm taunundan bəşəriyyəti xilas etmək bu gün üçün azadlıq və səadət uğrunda ən böyük yaxşılıq, ən böyük bir humanizmdir. İsrafil bu şərəfli işdə doğrudan da dastanlara düşəcək, nəğmələrdə səslənəcək bir hünər göstərdi».(161, 8).

Şair burada qəhrəmana həsr etdiyi «Azərbaycan balası» şerindən parçalar vermişdir ki, bu da məqaləni daha təsirli etmişdir.

S.Vurğun bu şerində də İsrafilin qəhrəmanlığını ulu kökə

bağlayır, onun aldığı tərbiyənin təsiri ilə əlaqələndirir. Qəhrəmanı dahi Nizaminin vətəni böyütmüşdür. Xaçbulaq, Qoşqar kimi dağların əzəməti, Kəpəzin, Göy gölün təmiz havası, «kəhriz başındakı çinar kölgəsi», çoban səsi, ellərin nəğmələri onun qismətinə düşmüşdür. O, qoç Koroğlunu aşıqların söylədiyi dastanlardan tanımış, Qırat, Misri qılınc İsrafilə doğmalaşmışdır.

Şair öz şerinə belə bir əhvalat daxil etmişdir: Kənddə şiş buynuzlu bir buğa adamları incidirmiş. Bir dəfə İsrafil onunla üz-üzə gəlmiş və bu əməlindən əl çəkməsini tələb etmişdir. Bu zaman buğa onu vurmaq istərkən İsrafil hirsələnmiş və buğanın buynuzunu dartıb çıxartmışdır...

Əlbəttə, bu, şairin özünün də qeyd etdiyi kimi, bir əfsanədir. Lakin S.Vurğun bununla İsrafilə yetirən Azərbaycan xalqının qəhrəman keçmişini xatırlatmış, Dədə Qorqud ərənlərini yada salmışdır.

S.Vurğun Taqanroq və Rostovun azad edilməsi münasibətilə yuxarıda qeyd etdiyimiz təbrikində yazırdı: «Bir neçə gün bundan qabaq mən «Krasnaya Zvezda» qəzetində oxudum ki, Azərbaycanın şanlı oğlu N alayının bayraqdarı Əcdərov azad olmuş Oryol şəhəri üzərində birinci olaraq bayraq sancmışdır. O, qumbara ilə onlarla faşist qəsbkarını məhv etmişdir. Mənim əməl qardaşlarım, azərbaycanlılar, sizə eşq olsun!»(135, 268).

Şairin bu fərəhi həmin təbrikdən bir gün sonra şerə çevrildi. «Azad olmuş Oryol şəhərinə ilk dəfə bayraq sancmış vətən oğlu Hüseyn Əcdərova» ithaf olunan «Bayraqdar» şerinin qəhrəmanı öz beynəlmiləl borcuna sadıq qalan ləyaqətli Azərbaycan oğludur. O öz geniş qəlbinə və saf niyyətinə görə dildən-dilə düşəcək, eldən-elə gəzəcəkdir:

Sən bir eşqin, məhəbbətin
Çiçək açmış baharısan!
Sən ağsaçlı bir millətin
Şöhrətişən, vüqarısan!..

Qoy var olsun o mərd əlin!
 O saf eşqin, saf əməlin
 Düşəcəkdir dildən-dilə,
 Gəzəcəkdir eldən-elə! (132, 146-147)

S.Vurğunun Belorusiya meşələrində başqa xalqların nümayəndələri ilə çiysin-çiyinə vuruşan «Partizan Babaş» şerinin qəhrəmanı da qeyrətli və yenilməz Azərbaycan döyüşçülərindəndir. Onun da qəlbində «Koroğlunun qanı vardır», silahı isə Mistri qılıncdır. O, ana yurdu qız-gəlininin xoşbəxt yaşaması naminə vuruşur. Partizanın Azərbaycan torpağına «Ayağa qalx!» müraciəti ana yurdu fərəhləndirir, şair qəlbini isə dağa döndərir...

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müharibə illərində S.Vurğun arxa cəbhədə də səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Onun burada müşahidə etdiyi bir sıra hadisələr müəyyən əsərlərin mövzusu olmuşdur. «Sovqat», «Uşaq bağçası», «Daşsalahlı yoldaşlara», «Qızxanımın hünəri», «Göz aydınlığı», «Təzə il sovqatı» şerlərində arxada hünər göstərən adamların əməyi, cəbhəyə yardım, uşaqlara qayğı, cəbhədəki uğurlardan doğan sevinc və s. tərənnüm olunur.

«Sovqat» nişanlı qızın dilindən yazılmışdır. Öz sevgilisinə qışqabağı bir corab, bir əlcək, bir isti köynək, bir də yun başlıq göndərən qızın tapşırığı budur:

Vətən məhəbbəti olan könüldə
 Mənim də eşqimi yaşadarsan sən. (132, 101)

«Qızxanımın hünəri» şerinin qəhrəmanı əri cəbhəyə getdikdən sonra ailəsini saxlayan, yeri gəldikcə öz imkanı daxilində orduya kömək edən hünərli və sədaqətli kənc Azərbaycan qadınıdır. Tank dəstəsinin təşkili üçün 2000 manat pul verən bu gənc qadının hərəkəti şairi fərəhləndirir. S.Vurğun onun şəninə qoşduğu şerin əvvəlində yazır: «O gənkdir. Həyat yoldaşı mühari-

bəyə gedəndən bəri Qızxanım ailə saxlayır. Lakin o yenə də hünərli və səxavətlidir. Mən Qızxanımdakı bu səxavəti kənd gənclərimizin çoxunda gördüm. Belə bir qənaətə gəldim ki, bizim yeni gənclik öz kökündən ayrılmamışdır. Gənclərimiz öz ata-babalarından qalan ən gözəl və xeyirxah adətləri öz qəlblərində yaşadırlar. Onlar bilirlər ki, hünər və səxavət Azərbaycan kəndlisinin ən nəcib xüsusiyyətlərindəndir. Öz nəcib ruhunu, insanpərvər adətlərini öz gəncliyində miras kimi yaşadan bir xalq bəxtiyardır. Onun daha böyük gələcəyi var». (132, 127)

Şərin əsasını da məhz bu hisslər təşkil edir:

Onun qəlbi saf yaranmış əzəldən,
Ağ alnına yazılmışdır etibar.
Hər diləyi, hər müşkülü düzəldən
Mələk ruhlu bir müqəddəs eşqi var. (132, 128)

Məlumdur ki, ölkənin müdafiəsində keçmiş SSRİ-nin bütün xalqları iştirak edirdilər. Bununla birlikdə müharibə əsasən Rusiya, Ukrayna və Belorusiya torpaqlarında getdiyindən əsas ağırlıq da bu respublikalarda yaşayan xalqların üzərinə düşmüşdü. Buna görə də bədii əsərlərdə «rus», «Rusiya» sözlərinin tez-tez işlədilməsi təbii bir hal hesab olunmalıdır. «Rus» sözü «Sovet» sözünün sinonimi olmuşdu.(217, 272). Bu əsərlərin adında da öz əksini tapırdı: «Rus döyüşçüləri» (A.Tolstoy), «Rus xalqı» (K.Simonov), «Biz ruslarıq» (V.Vişnevski), «Rusiyaya eşq olsun» (L.Leonov), «Rusiya» (A.Prokofyev) və s.

S.Vurğunun əsərlərində də bu xalqların müharibə dövrü həyatı və mübarizəsi, Azərbaycan xalqı ilə dostluq münasibətləri öz poetik əksini tapmışdır.

Müharibənin ilk aylarında Rusiyanın iki böyük şəhəri – Moskva və Leningrad təhlükə qarşısında idi. Belə bir vaxtda şair «Ədəbiyyat qəzeti»nin 31 avqust 1941-ci il tarixli sayında dərin inam hissi ilə faşist bandalarının Leningrad şəhərini görə bilmə-

yəcəklərini bəyan etdi.(135,190). 1941-ci ilin oktyabr ayında Moskvanın ağır anlarında Bakı zəhmətkeşləri moskvalılara məktub göndərmişdilər. Məktubda göstərilirdi ki, Moskvanı qoruyanlar sırasında azərbaycanlılar da vardır. Onlar öz borclarını şərəflə yerinə yetirəcəklər. Bakılılar yazırdılar: «Doğma Moskva! Sən bu gün təhlükədəsən. Lakin sən tək deyilsən. Bütün qüdrətli Vətən sənindir. Bakılılar da sənindir, bütün Azərbaycan xalqı sənindir. Bu gərgin günlərdə bizim dostluğumuz daha da sarsılmazdır. Bu dostluq qələbəmizin əsasıdır. Nə qədər ki, bu dostluq yaşayır, bizim üçün heç bir düşmən qorxulu deyil. Moskvanın qəhrəman müdafiəçiləri! Biz sizinləyik!..»(135, 190-191).

Məktub «Bakinski raboçi» qəzetinin 26 oktyabr 1941-ci il tarixli sayında dərc edilmişdir. «Kommunist» qəzetinin eyni tarixli sayında isə S.Vurğunun «Moskva» şeri çap olunmuşdur.* Bu şeri həmin məktubun poetik ifadəsi adlandırmaq olar.

Şair «Moskva» şerini şəhərin müdafiəsinə həsr etmişdir. Şəhərin qəlbində döyüntülər var. Bundan şair də narahatdır. Lakin bu hal anidir və nikbinlik notları ön plana keçir. Moskvanın başında min acı külək əssə də, onun ürəyi dayanmayacaq, düşmən bu şəhərə yaxın düşə bilməyəcəkdir. Tarixin sınaqlarından çıxmış bir qanun var:

Zülmət oynasa da bir an göylərdə,
Tutulmaz günəşin üzünə pərdə.
Kəmənd də atılmaz axar sulara,
Həqiqət çəkilməz boğazdan dara. (132, 102)

Şair Moskvanı doğma hesab edir. Moskva Puşkinin şeri ilə ucalmışdır. Bu gün faşizm əsarətindən qurtarmaq istəyən insanların nəzəri Moskvaya dikilmişdir.

* Şer «Bakinski raboçi» qəzetinin 30 oktyabr 1941-ci il tarixli sayında şair Abram Plavnikin tərcüməsində rus dilində də dərc edilmişdir.

Şair bir fikri də vurğulayır. O demək istəyir ki, Azərbaycan xalqı kəndiyi duz-çörəyə sadıqdır:

Sənsən ölkəmizin fikri, diləyi,
Ayırmaq olarmı çandan ürəyi?! (132, 103)

«Son misra məşhur «Azərbaycan» şerindəki «Ayrılmı könül candan» misrası ilə səsleşir ki, bu da iki müxtəlif obyektə eyni münasibətin, eyni hissin ifadəsidir».(119, 45-46).

Şer S.Vurğuna xas olan nikbinliklə tamamlanırdı: Moskvaya göz dikən «yalnız öz ömrünə qəbir qazacaq!» Tarix böyük şairin uzaqgörənliyini təsdiq etdi. Moskva ətrafında faşist qəsbkarlarının darmadağın edilməsi göstərdi ki, doğrudan da günəşin üzünü pərdə tuta bilməz, həqiqət dara çəkilməz.

S.Vurğun 1942-ci ilin əvvəllərində Moskvaya getdi. Şairin orada qələmə aldığı «Salam, Moskva» şeri qalib şəhərə həsr edilmişdir.

Moskvanın «başında tufanlar qopandan bəri» şair bu şəhəri görməmişdir. Lakin o, gənclik yaşından sevdii yeri bir an unutmamışdır. Şair yenə buradadır. Onun qəlbində yeni duyğular yaranmışdır. Şair Moskvanın küçələrindən keçir, dost-taşılarla görüşür, fərəhlənir.

O, Puşkinin abidəsi önündə xəyala dalır. Puşkin yenə vüqarlıdır. Tatyana isə öz romanını örtüb, əlinə silah götürmüşdür. İndi o, yalnız Vətənin taleyini düşünür. Şair onun hisslərini bu cür ifadə edir:

Küləklər döydükcə al yanağını,
Nədir gözlədiyin? – soruşuram mən,
Deyir: gözləyirəm eşqin bağını
Bu qopan çovğundan, əsən küləkdən!.. (132, 112)

S.Vurğun bu misralarla Vətəni quduz düşməndən qoruyan

xalqın sarsılmaz iradəsini ifadə etmişdir. Şerin hər misrasında Moskvaya səmimi məhəbbət hiss olunur. Yenə bu şəhər öz sinəsini «pəhləvan kimi» açır, yenə nəsillər onun küçə və meydanlarından karvan kimi keçir. Yenə insanlar qaynayır, «yenə də işdədir yaradan əllər». Qaşlar çatılmış, baxışlar sərtləşmişdir. Çünki «indi müsəlləhdir bütün nəslimiz». Bütün bunlar şairə aşağıdakıları söyləməyə haqq verir:

Sən ona diqqətlə bir də qulaq as!
Deyir bir qanunu xatirinə sal:
Odlar içində də yanıb qaralmaz,
Məhəbbət, sədaqət, həqiqət, kamal!.. (132, 113)

Akademik Məmməd Arif «Salam, Moskva» şerindəki nikbin ruhu bu cür səciyyələndirmişdir: «Həyata belə geniş baxış, belə geniş qəlbli və geniş mühakiməli düşüncə ancaq böyük insanpərvərlik duyğuları ilə yaşayan bir şairdə ola bilər». (110, 39).

S.Vurğun 1942-ci ildə Qroznı şəhəri ətrafında «Yanğın» şerini yazmışdır. Şair burada bilavasitə gördüyünü-dağlar qoynunda gözəl bir şəhərin düşmən bombardmanı nəticəsində yanıb külə dönməsini ürək ağrısı ilə qələmə almışdır. O bu mənzərədən dəhşətə gəlir, «ilk dəfə ayın, ulduzun alovlar içində boğulduğunu» müşahidə edir. Şairin kədəri sonsuzdur, bu şəhərin timsalında Vətənin bağı yanır. Bu şəhər yetkin bir əsərdir. Yetkin bir əsərin külə dönməsi, od içində min incə pərinin yanması şairi sarsıdır və o bu qənaətə gəlir ki, «dünyanı düşünən bir şair olmaq» xeyli ağır yüküdür.

Bəlkə də yetməmiş dünya kamala?
Bəlkə də görməyir bu dəhşətləri?.. (132, 120)

S.Vurğun bu şəhərin obrazı vasitəsilə ölkənin ağır günlər keçirdiyini göstərmiş, şəhərlərin mətəmə batmaması, göylərin

şəfəqdən don geyməsi naminə hamını qılınc qurşamağa çağırmışdır. Yüksək yurdsevərlik ruhu ilə aşılانmış bu şerdə dərin bir nikbinlik, xeyirin şər üzərində qələbəsinə qəti bir inam vardır:

Xeyr, yumulmamış zamanın gözü,
Xeyirxah yaranmış dövrünün əli.
Boğa bilməmişdir gecə gündüzü
İnsan yer üzünə şöhrət gələli. (132, 120)

Böyük Vətən müharibəsi illərində Ukrayna da çətin sınaq qarşısında idi. Həmin günlərdə Azərbaycan xalqı Ukrayna xalqına məktub göndərdi. Məktubu Azərbaycanın görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri imzalamışdılar. Ukrayna xalqının qəhrəmanlıq mübarizəsinə xalqımızın diqqəti bu sətirlərdə ifadə edilirdi: «Fəhlələr, neftçilər, pambıqçılar, Azərbaycanın ziyalıları Ukrayna xalqının qəhrəman mübarizəsini, sizin partizanların igidliyini böyük həyəcan hissi ilə izləyirlər». (74, 3-4).

Bu hissin poetik ifadəsinə isə S.Vurğunun 1942-ci ildə qələmə aldığı «Ukrayna partizanları» şerində rast gəlirik. Şerdə Ukrayna partizanları Vətəni ləyaqətlə müdafiə etmək, sədaqətli və mərd olmaq, qəhrəmanlıqlar göstərmək və s. xüsusiyyətləri ilə yadda qalırlar. Burada beynəlmiləl ruh daha güclüdür. Şair Ukrayna partizanlarına səmimiyyətlə müraciət edir, onları özünə «qardaş», «sirdaş» sayır. Partizanların Taras Şevçenkonun qəbrinin keşiyini çəkməsi, Ukraynanın milli qəhrəmanı Karmelyukla Koroğlunun bir yerdə xatırlanması şerin təsirliliyini daha da artırmışdır:

De, kimdir adına qardaş dediyim?
Qənimə, nəşəmə sirdaş dediyim?
De, kimdir vətəndaş, yoldaş dediyim?
Bizim Koroğlu tək pəhləvanlardır,
Bizim ukraynalı partizanlardır! (132, 107)

Altı bəndlik şerin son iki bəndində Ukrayna partizanlarının xalqımız üçün doğmalığı ifadə edilmişdir. Şair bu doğmalığı «bizim ukraynalı qəhrəmanlar», «qardaş», «sirdaş» kimi söz və ifadələrlə daha da dərinləşdirmişdir.

Şərdə Karmelyukla Koroğlunun adlarının çəkilməsi də maraq doğurur. Məlumdur ki, müharibə illərində yaradılan əsərlərdə tez-tez tarixi keçmişə müraciət edilir, bu yolla vətənpərvərlik duyğuları gücləndirilirdi. Akademik Bəkir Nəbiyev bu barədə yazmışdır: «İki qədim mübariz xalqın qəhrəmanlıq tarixindən məzmuncə bir-birilə səsleşən, biri digərinə yaxın olan səhifəni qaldırmaq, iki şöhrətli xalq qəhrəmanının adlarını yanaşı çəkməklə S.Vurğun daha böyük məqsəd izləmiş, bir tərəfdən xalqların tarixi talelərinin, azadlıq uğrunda mübarizəsinin bir-birinə yaxın olduğunu, digər tərəfdən də Böyük Vətən müharibəsində onların bütün mənəvi və maddi qüdrətini, habelə öz tarixlərini səfərbər edərək ümumi düşməinə qarşı mübarizə apardıqlarını göstərmək istəmişdir».(117, 56).

Qeyd etmək lazımdır ki, S. Vurğunun «Ukrayna partizanları» şeri Azərbaycan-Ukrayna ədəbi-mədəni əlaqələri tarixində diqqətəlayiq nümunədir. Ukraynanın görkəmli sənətkarı Maksim Rılski yazmışdır: «Mən Ukrayna şairi və vətəndaşı kimi Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan şairi və vətəndaşı Səməd Vurğunun Ukrayna partizanlarına alovlu məktubla müraciət etdiyini unuda bilmirəm».(183, 20). Görkəmli Ukrayna şairi Boris Oleynik isə bu fikri daha da genişləndirmişdir: «Müharibənin ən ağır günlərində faşist ordusu Ukrayna torpağını tapdalayanda S.Vurğun bizim elə ümid və qələbə mahnısı ilə gəlmişdir. 1942-ci ildə onun səsi Qafqaz dağlarından, səngərlərdən, minalanmış çöllərdən, döyüş meydanlarından keçərək bizə çatdı... Bax, bu heç vaxt unudulmaz. Sokrat demişkən: «dostlar gen gündə yalnız dəvət gözləməli, dar gündə isə çağırılmadan, özləri gəlməlidirlər». O vaxt, 1942-çi ildə Səməd Vurğun həqiqi dost kimi bizim elə çağırılmadan özü gəldi, ürəyinin səsinə qulaq asdı».(123).

«Ukrayna partizanları» şeri ilə hələ müharibə illərində partizan hərəkatının məşhur başçılarından S.A.Kovpak da tanış olmuş, şerdən razı qaldığını bildirmişdir.(41). Şerin rus dilinə tərcüməsi ayrı-ayrı vərəqələrdə düşmən arxasına – partizanalara da çatdırılmışdır.(184, 134-135).

S.Vurğunun «Göyərçin» şeri də müharibə dövrü Ukrayna həyatına həsr olunmuşdur. Bu şer «Ukrayna partizanları»ndan fərqli olaraq təənnüm yox, konkret bir hadisənin təsvirindən ibarətdir. «Göyərçin» 1943-cü ildə Melitopol yaxınlığında – S.Vurğunun döyüşən orduya növbəti səfərlərindən biri zamanı qələmə alınmışdır. Şerin təhlilinə keçməmişdən əvvəl həmin səfər zamanı şairi ön cəbhə xəttində müşayiət etmiş diviziya partiya komissiyasının məsul katibi M.Niftəliyevin cəbhə xatirələrinə nəzər salaq. Həmin xatirələrdən öyrənirik ki, S.Vurğun 1943-cü ilin noyabr ayında 416-cı diviziyada olmuşdur. Bu zaman Melitopol şəhəri yenidən azad edilmişdi və bu münasibətlə 416-cı Azərbaycan diviziyasına Qırmızı Bayraq verilmişdi.

Cəbhə xatirələrində oxuyuruq: «Biz (S.Vurğun və M.Niftəliyev – **A.B.**) alaqaranlıqda Semyonovka kəndinə daxil olduq. Faşistlər kəndi darmadağın etmişdilər. Yerli əhali faşistlərin əlindən yaxa qurtarmaq üçün kəndi tərk etmişdi. Kəndin şimal-şərqində yerləşən bir evə daxil olduq. Ev almanlar tərəfindən tamamilə qarət edilmişdi. S.Vurğun döşəmənin üzərinə düşən bir kağız parçasını götürdü. Bu, Volodya adlı bir uşağın 7-ci sinif şəhadətnaməsi idi. Dərin düşüncələrə dalmış şair qəzəb dolu gözlərini tapdalanmış şəhadətnaməyə dikərək dedi: «Kim bilir, bu məsum uşaq indi haradadır? Faşist gülləsi onun susdurmuşmu, ya da yaşayırmı? O, acdırmı, susuzdurmu, anasının yanındadırmı, yoxsa faşistlər onu məcburi əməyə cəlb etmişlər?».

S.Vurğun şəhadətnaməni müqəddəs bir xatirə təkl götürdü və «bu şəhadətnamə yazılmamış bir sənət əsərinin mövzusu olacaqdır» – dedi. Mən gözlərimi S.Vurğundan çəkmirdim. Şair isə xarabaya çevrilmiş evin qarşısında, qurumuş armud ağacının başına

qonmuş bir göyərçini seyrə dalmışdı. Sanki onunla danışırdı. Yetim uşaq kimi boynunu bükmüş göyərçin elə bil ki, kimsəsiz qalıb ağlayırdı. Ona dən, su verən, onu bəsləyib saxlayan, nəvazişini çəkən sahibini axtarırdı. Mən gözlərimi şairə dikmişdim. Onun nə deyəcəyini səbirsizliklə gözləyirdim. Ancaq hiss edirdim ki, şair öz ürəyində göyərçinlə danışır.

...Çox keçməmişdi ki, «Cəbhə xatirələrindən» qeydi ilə «Ədəbiyyat qəzeti»nin və «Kommunist» qəzetinin 1943-cü il 12 dekabr nömrələrində «Göyərçin» şerini oxudum».(122).

«Göyərçin» şerində qanlı-qadalı illərdə Ukrayna torpağında faşistlər tərəfindən törədilmiş fəlakətin poetik mənzərəsi verilmişdir. Şair göstərir ki, kiçik bir şəhər viran edilmişdir. Burada nə bir insan səsi var, nə bağ, nə bağça. Mal, qoyun mələşməsi də eşidilmir. «Sanki bütün dünya laldır...»

Şair müharibənin dəhşət və fəlakətlərini, ağır nəticələrini göyərçinin duruşunda, quşun gözləri ilə nəyi isə axtarmasında göstərmişdir.

Göyərçin «qərib qalmış ağacda» oturmuşdur. Çünki bütün evlər dağıdılmışdır. Quşun gözləri kiminsə intizarındadır. Lakin burada insan qalmamışdır.

Şair ukraynalı bir gözəlin portretini rəsm edir. Bu gözəl göyərçinin indi boylandığı, lakin boş qalmış eyvana çıxarmış. Şair qəlbli bu gözəl təbiəti sevmiş. Günəşin özü belə gözəldəki şəriyyəti salamlarmış. O, roman oxuyar, corab toxuyarmış.

İndi o gözəl yoxdur. Dəhşətli müharibənin odları arasında o gözəl də, roman da yanıb külə dönmüşlər. Bu faciədən «dilə gəlir göyərçin də»:

Yaman olur hicran dağı.
O daş altda, toz içində
Bir romanın son varağı
O gözəldən bir yadigardır! (132, 153)

Bütün bunlarla yanaşı, Vurğun nikbinliyi, qələbəyə inam hissi «Göyərçin» şerinin də əsasını təşkil edir:

Bu gün-sabah qurulacaq
 Bir ədalət məhkəməsi.
 Dəyişəcək o gün dövrən:
 Bu zillətlər, bu möhnətlər,
 Vaxtsız ölmüş məhəbbətlər
 Baş qaldırır torpaq altdan,
 Hayqıracaq qisas deyər,
 Hökm edəcək yerə, göyə. (132, 154)

S.Vurğunun müharibə dövrü yaradıcılığının özəyinə hopan nikbinlik, qələbəyə inam 1943-cü ildə yazdığı «Gələcəyin toy-bayramı» şerində də qabarıq verilmişdir. Şair göstərir ki, Ukraynanın gözəlləri yenə əlvan geyinəcək, Krım göylərinin ulduzları parlayacaq, Kuban çöllərinin ipək telli zəmiləri ləngər vuracaq, Qara dəniz gəmiləri qatar-qatar düzüləcək, bu gün yanmış xərəbələr bir cənnətə dönəcəkdir.

Bu qələbədə Azərbaycan oğullarının da əməyi olduğundan gələcəyin toy-bayramında Odlar ölkəsinin də öz yeri vardır:

Bizim Odlar ölkəsi də mahnısını deyər-deyər
 Öz şerinin nəfəsilə yaşayacaq o zamanda:
 Dədə Qorqud dediyimiz min bir yaşlı bir ozan da
 Qoca vaxtı öz sazını sinəsinə basacaqdır.
 Bütün xalqlar və tayfalar ona qulaq asacaqdır.
 O açacaq dəniz kimi tükənməyən ağılını,
 Söyləyəcək öz yurdunun qəhrəmanlıq nağılını.
 O, məclisə can verəcək ayın, günün cəmalilə.
 Azərbaycan torpağının dərya boyda kəmalilə. (132, 166)

Bu şerdə həmçinin bəşəri və milli hisslər birləşərək bir vəvdət halında meydana çıxmışdır ki, bu da şairin yaradıcılığına xas olan əsas xüsusiyyətlərdən biridir.

Görkəmli şəxsiyyətlər, elm və mədəniyyət xadimləri müharibənin

əleyhinə çıxmış, onun bəşəriyyətin inkişafı yolunda əngəl olduğunu, dünyanı eybəcərləşdirdiyini, insan ömürlərinə son qoyduğunu, neçə-neçə adamı həmişəlik şikəst etdiyini dönə-dönə xatırlatmışlar. Müharibə eyni zamanda insan şüuruna təsir edir, şəhərləri, kəndləri xarabalıqlara döndərən, mədəniyyət dəyərlərinə qənim kəsilən yırtıcılar yetirir. Bu baxımdan böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin fikirləri ibrətamızdır. O, 1915-ci ildə qələmə aldığı «Müharibə və ədəbiyyat» adlı məqaləsində Birinci Dünya Müharibəsi ilə bağlı təəssüratını ifadə etmişdir. O burada göstərir ki, müharibənin baş verməsi ilə əlaqədar bir sarsıntı, bir pərişanlıq vardır. Bütün ruhlar həyəcanda, gözlər intizardadır. Şair bu müharibənin dəhşətlərini belə təsvir edir: «Kürreyi-ərzin, bu canavar yatağının bir bucağı, bir nöqtəsi yox ki, duyğumuz saldırişlardan, eşitdiyimiz gurultulardan mütəəssir olmasın! Yanar dağlardan seçilməyən toplar, insanları deyil, səhraların vəhşilərini belə dəhşətlər içində buraxır. Dünyamız indiyə qədər hənuz böylə qorxunc bir bəlaya rast gəlməmiş, böylə müdhiş bir inqilab görməmiş».(75, 232).

Hüseyn Cavid bu müharibənin «misri bir bəla», «bir taun», «bir fəlakət» olduğunu bildirir və onun nəticələrinin daha ağır olacağını göstərir: «Bəli, bugünkü müharibənin hazırlamaqda olduğu zərbə, çox qorxunc, çox təhlükəlidir. Bu müdhiş inqilabdan heç bir qüvvət qurtulmayacaq. Bütün elmlər, fənlər unudulmaz dərəcədə sarsılacaq, dəyişəcək. Şübhəsiz ki, ədəbiyyat da bu axıntıya qatılacaq».(75, 237).

S.Vurğun müharibə illərində yazdığı əsərlərdə yalnız qəhrəmanlığın tərənnümü, dostluq və birliyə çağırış ideyaları ilə qapanıb qalmamışdı. Şair bəşəriyyətə fəlakət və göz yaşı gətirən müharibəyə fəlsəfi baxışlarını da bildirmişdir. O bu cür fəlakətlərə son qoymağın gərəkliliyini xüsusi qeyd edirdi. Buna görə də şair müharibə səhnələrinin geniş təsvirini verən əsərlər üzərində düşünməyə başladı.

1943-cü ildə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə onun «Hürmüz və Əhrimən»

əsrindən parça dərc edildi.(50). Şair bu əsəri «dramatik poema» adlandırmışdı. Poemanın süceti xeyirlə şərin mübarizəsi üzərində qurulmuşdur.

Şairin müharibə illərində bu mövzuya müraciəti təbii idi və olduqca müasir səslənirdi. Belə ki, müəllif şər allahı Əhrimənin simasında faşizmi göstərmişdi.

Xeyirlə şərin mübarizəsi ədəbiyyatımızın çox işlənmiş mövzularındandır. S.Vurğun da atəşpərəstliyin müqəddəs kitabı olan «Avesta»nın motivlərindən istifadə edərək «Ölən məhəbbət» poemasında, «Fərhəd və Şirin» pyesində, habelə müharibə illərində yazmağa başladığı «İnsan» pyesində bu mövzuya toxunmuşdur.

«Hürmüz və Əhrimən» poeması bütövlükdə xeyirlə şərin (xeyir allahı Hürmüzlə şər allahı Əhrimənin) mübarizəsinə həsr olunmalı idi. Lakin əlimizdə əsərin yalnız birinci səhnəsi olduğundan bu barədə geniş söhbət açmaq imkanı yoxdur.*

Şairin qardaşı M.Vəkilov yazır: «Səməd Vurğun yüksək bəşəri ideyalar, insana məxsus saflıq, təmizlik, mənəvi müqəddəslik tərənnüm edən, gələcək insanların qəlbinə və fikrinə nur saça biləcək bir əsər yaratmaq istəyirdi... Heyf ki, «Hürmüz və Əhrimən» kimi fəlsəfi dərinliklə yazılacaq əsərin ilk hissəsi çapdan çıxan kimi Səməd Vurğunu təqib edən mənəbpərəstlərin «ədəbi dəm tutanları», fəlsəfi və romantik düşüncədən məhrum olan, tariximizin, keçmişimizin, hətta «Avesta»nın mənəvi ətrini duya bilməyən... tənqidçilər tərəfindən hücumla məruz qaldı və «mücərrəd əsər» damğası vuruldu, tamamlanmadı. Səməd Vurğun sonralar çox təəssüf hissilə deyirdi ki, mən nəhaq yerə təsir altına düşüb əsəri bitməmiş qoydum, gərək onu yazıb qurtaraydım, axı gələcək nəsillər bizdən ağıllı olacaqlar».(173, 144).

Poemaya «mücərrəd əsər» damğası vuranlar 1953-cü ilin iyun ayında Moskvaya bir məktub göndərmişdilər. Burada S.Vurğunun bir sıra dəyərli əsərləri eyni tərzdə damğalanırdı. Məktubu

* «Hürmüz və Əhrimən» in başqa hissələri əldə olunmamışdır və bu hissələrin yazılıb-yazılmaması barədə hələlik məlumatımız yoxdur.

yazanlar «Hürmüz və Əhrimən» poemasında müəllifin dilindən deyilən «Bu gün matəm, sabah bayram, əzəldən böylədir aləm» misrasına görə şairi çox ağır ittiham edirdilər.(18).

Əsərdə cərəyan edən hadisələrin məkanı Azərbaycandır. «Əlbəttə, dünyəvi xarakter daşıyan «Hürmüz və Əhriman» probleminin «Odlar diyarı» çərçivəsində həlli S.Vurğuna hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın qədimliyini, «Avesta» kimi ilkin, həm də bəşəri bir fikir abidəsinin məhz bu torpaqda yaradılmasını bədii cəhətdən əsaslandırmağa görə lazım olmuşdur».(179, 134).

Poemanın proloq hissəsində şairin təsviri və Zərdüştün monoloqu məhz bu ideyanın açılmasına xidmət edir:

Azərbaycan, gözəl bir yaz... həyat bolluq, işıq çoxdur.
Qaranlıqdan, əsarətdən, xəyanətdən nişan yoxdur.
Baharın qəlbi gümrahdır, gülür hər şey səadətlə:
Ocaqlar yandırılmışdır, keçir dövrən ziyarətlə.
...Gələr Zərdüşt, deyər bəzən: - Mənim öz ehtişamım var.
Bəşər qəlbi müqəddəsdir, bu qüdsiyyətdə kamım var...
Ölüm iblisə layiqdir, həyatdır ən şirin nemət,
Qaranlıqdan uzaqlaş ki, işıqdır ən böyük ziynət... (133, 273)

Hürmüz xeyir və işığı, Əhrimən şər və qaranlığı təmsil edir. Burada xeyirin şər üzərində qələbəsinə dərin bir inam ifadə edilmişdir. Bu, Böyük Vətən müharibəsində xalqımızın qələbəsinə şairin inamının ifadəsi idi. Təəssüflə qeyd edirik ki, əsərin tamamlanmaması onun haqqında ətraflı fikir söyləməyə imkan vermir.*

1942-ci ildə S.Vurğunun «Fərhad və Şirin» pyesi Dövlət mükafatına layiq görüldü. O vaxtlar SSRİ Xalq Komissarları Soveti yanında İncəsənət işləri idarəsinin rəisi vəzifəsində işləyən M.B.Xrapçenko bu münasibətlə şairə göndərdiyi təbrik teleqramında yazırdı: «Dövlət mükafatı almağınız münasibətilə Sizi

* Biz şairin «Hürmüz və Əhrimən» poemasının əldə olan hissəsini əsas götürərək şairin «Fərhad və Şirin», «İnsan» pyeslərindən, habelə «Muğan» poemasından parçalar əlavə etməklə onu səhnələşdirmişik. Şairin başqa əsərlərindən parçalar əlavə olunması əsərin natamamlığını müəyyən qədər aradan qaldırmaq və müəllifin ifadə etmək istədiyi fikirləri dərinləşdirmək, tamaşanı canlandırmaq məqsədilə edilmişdir. S.Vurğun əsəri qələmə alarkən özünün bir sıra fikir və düşüncələrini Zərdüştün monoloqunda, Hürmüzün sözlərində, habelə nəzmlə yazdığı remarkalarda ifadə etmişdir. Buna görə də əsəri səhnə üçün uyğunlaşdırarkən şairi nəzərdə tutaraq Səs rəmzi obrazını da buraya əlavə etmişik. Səhnələşdirdiyimiz əsər Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən qəbul edilmişdir. (3 fevral 1993-cü il, inv.551).

ürəkdən təbrik edirəm. Sizdən, mövzusu Böyük Vətən müharibəsindən alınmış yeni pyes gözləyirik».(47).

S.Vurğun «mövzusu Böyük Vətən müharibəsindən alınmış pyes» yaratdı. Bu, «İnsan» pyesi idi. Bəzi mülahizələrə görə, şair «İnsan»ı məhz 1942-ci ildə yazmağa başlamış, müharibənin axırlarında yaxın tamamlamışdır. S.Vurğun həmin ildə «Kamal» adlı bir şer yazmış, sonra bu şer «İnsan» pyesinin rüşeymi olmuşdur.

Son vaxtlar əldə edilmiş bəzi materiallar əsərin yaranma tarixi ilə bağlı maraqlı mülahizələr söyləməyə imkan verir. Belə ki, şair belə bir əsər yazmağı elə müharibənin birinci ilində düşünməyə başlamışdır. 1941-ci ilin dekabrında «Fərhad və Şirin» pyesinin disputu keçirilmişdir. S.Vurğun disputdakı çıxışını bu sözlərlə qurtarmışdır: «... Bu gün Gəncəyə gedirəm. İsrail Məmmədov adlı xalq müəllimi birinci dəfə olaraq Böyük Vətən müharibəsi cəbhəsində Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almışdır. Əlbəttə, hamımız gözləyirik. Azərbaycan xalqının oğulları Böyük Vətən müharibəsində qəhrəman adını mütləq almalıdır. Çünki bu oğullar Babəklər, Koroğlular, Vaqiflərin balalarıdır. Oxucularımız, tamaşaçılarımız əmin ola bilər ki, Məmmədovun, Kamalın (Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanlarından – **A.B.**) göstərdiyi bu qəhrəmanlıqları mən təkidlə təqib edirəm. Onları yaxından öyrənirəm. Bununla yaşayıram. Bu gün də gedirəm onun ailəsi ilə tanış olam və ümidvaram ki, uzun zaman çəkməz ki, mənim indiki qəhrəmanlara həsr olunmuş dördüncü dram əsərimə səhnədə tamaşa edərsiniz».(104, 16).

Belə qənaətə gəlmək olar ki, S.Vurğun «Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanının əzəmətli obrazını» «İnsan» pyesində yaratmaq istəmiş, 1942-ci ildə üzünü ilk azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı İsrail Məmmədova tutub «İnan ki, aləmdə nə qədər sağam Sənin dastanını mən yazacağam» deyəndə də bu pyesi nəzərdə tutmuşdur.

Şair 1945-ci ilin aprelində mətbuatda belə yazmışdı: «Bu il

yazmış olduğum «İnsan» adlı mənzum dram haqqında nə deyim? Onu oxucu və tamaşaçılarımız gördüyü zaman mən yenə şad olacağam. Yalnız onu deyə bilərəm ki, «İnsan» əsərini mən çox sevirəm, orada insan taleyi faciələr içindən günəşli-gündüzlü bir səhərə, istiqbala, şüur və idrakın hakim olduğu bir dünyaya yol açır. O dünyanı yaradanlar siyahısında Azərbaycan xalqının da imzası var, şöhrəti var».

«Səməd Vurğunun «İnsan» dramı haqqında çox yazılmış və çox deyilmişdir. Bu məqalələrin əksəriyyətində «İnsan» pyesi tənqid edilmiş, müəyyən ziddiyyətli, bir-birini inkar edən mülahizələr söylənmişdir: həm də ziddiyyətli mülahizələri bəzən müxtəlif alim və tədqiqatçılar yox, eyni müəlliflər söyləmiş və beləliklə də onlar özləri özlərini inkar etmişlər».(7, 56).

Əsər 1945-ci ilin noyabrında Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Lakin elə həmin vaxtlar pyes və tamaşa haqqında, hətta başqa münasibətlə yazılmış məqalələrin əksəriyyətində, müxtəlif çıxışlarda o, «müərrəd bir əsər» kimi tənqid edilmiş, qeyri-obyektiv, ziddiyyətli, bir-birini inkar edən fikirlər söylənmişdi. Beləliklə də bu əsərin varlığı elə bil unudulmuşdu...

Pyesə qeyri-obyektiv münasibəti sonradan xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn bu cür etiraf etmişdir: «Vaxtilə bizim bəzimiz doqmatik təsəvvürlərin təsiri ilə bu əsəri («İnsan» pyesi nəzərdə tutulur – **A.B.**) çox birtərəfli və yanlış tənqid etmişdik, müəllifi müərrəd romantizmdə günahlandırmışdıq. Lakin bu nə dərəcədə ədalətli bir işdir?.. Yox, biz «İnsan» pyesi üzərinə yenidən qayıtmalıyıq və ədaləti bərpa etməliyik, xüsusən ona görə ki, bu gün S.Vurğunun nə qədər haqlı olduğunu daha aydın görürük!».(109, 291).

«İnsan»ı tənqid edənlərdən biri Mehdi Hüseyn idi...

«İnsan» pyesi ilk dəfə tamaşaya qoyulduğu zaman onun haqqında mətbuatda bir neçə tənqidi məqalə dərc edilmişdi. Etiraf etmək lazımdır ki, o zaman, şəxsiyyətə pərəstişin hökm sürdüyü bir dövrdə S.Vurğunun bu, nisbətən mürəkkəb əsərinə obyektiv qiymət vermək o qədər də asan deyildi. Ona görə də yazılan

məqalələrdə şairin romantikasını müxtəlif şəkillərdə şərh etmək, əsərə müxtəlif mövqelərdən yanaşmaq təşəbbüsləri olmuşdu».(111, 168). Bu sətiirləri akademik Məmməd Arif yazmışdı.

«İnsan»ı tənqid edənlərdən biri də Məmməd Arif idi...

«İnsan»ın ilk tamaşasından sonra Prokofyev familiarlı bir şəxs də əsərin rus dilinə sətri tərcüməsinə əsaslanaraq ittihamlarla dolu rəy yazmış və Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinə təqdim etmişdir. «Həmin rəyi oxuduqdan sonra Səməd Vurğun o zaman rəsmi dairələrin sorğusuna cavab olaraq müfəssəl bir məktub yazdı və Azərbaycan xalqının dilini, poeziyasını, bədii təfəkkür tərzini, ictimai və fəlsəfi fikir tarixini bilməyən Prokofyevin irəli sürdüyü tənqidi mülahizələrin əsassız olduğunu parlaq məntiqlə açıb göstərdi». * (173, 146).

M.Hüseyn də, Məmməd Arif də yuxarıda göstərdiyimiz sətiirləri 1964-cü ildə yazmışdılar, daha doğrusu, həmin il oxuculara çatdırmışdılar. «İnsan»ın ilk tamaşasından 19 il sonra! Lakin «ədalətin bərpa edilməsi üçün» daha 10 il gözləmək lazım gəldi...

1974-cü ilin əvvəllərində mətbuatda recissor Mehdi Məmmədovun «İnsan» pyesini tamaşaya hazırlaması barədə məlumat verildi. Görkəmli recissorun S.Vurğun irsinə müraciəti təsadüfi deyildi. O, həm recissor, həm də tədqiqatçı kimi S.Vurğunun dramaturgiyasına yaxşı bələd idi. Hələ Gəncə teatrında işləyərkən «Vaqif» pyesinə quruluş vermişdi, şairin dramaturgiyasına aid bir sıra məqalələr yazmışdı.

«İnsan» «geniş çərçivəli, ictimai miqyaslı, müasir ruhlu», «dünyanın indiki vəziyyəti ilə səsleşən» bir əsər kimi recissorun diqqətini cəlb etmişdi. M.Məmmədov tamaşanın hazırlanması prosesində verdiyi müsahibədə bildirmişdi ki, əsərin ilk quruluşu həqiqətən çətinliklərlə qarşılaşmışdı. Recissor bunun səbəbini kollektivlə iş prosesində əsərin səhnəyə kifayət qədər uyğunlaşdırılmamasında görürdü. O, akademik Məmməd Arifin son tədqiq-

* Müəllif burada şairin məktubunu geniş təhlil etmişdir.

qatındakı bu fikirlə razılaşırdı ki, pyes tamaşaya hazırlananda teatr müəlliflə ciddi işləməmişdir.(83).

M.Məmmədov «İnsan»ı mücərrəd əsər hesab edənlərə də qısa və aydın cavab vermişdi: «Əsərin mücərrədçilikdə tənqid edildiyinə gəlincə, deməliyəm ki, bu cür münasibəti birtərəflilik və subyektivizmi ilə, bəzi tənqidçilərin özünün mücərrədliyi ilə izah etmək lazımdır. Biz bu pyesdə mücərrədçilik yox, böyük ümumiləşdirmə, bəzən simvol dərəcəsinə çatan bədii mübaliğə meylli görürük».(83).

M.Məmmədov «İnsan» barədə müsbət mülahizələrinin sonrakı tədqiqatlarında daha da dərinləşdirmişdir.(113, 131-132).

Tamaşa böyük uğur qazandı, mətbuatda əsərə və tamaşaya yüksək qiymət verən məqalələr dərc olundu.(80; 99; 111; 119).

Şübhəsiz, «İnsan»nın uğuru «ədalətin bərpası» idi və bu, əsərin daxili mənası, təlqin etdiyi böyük bəşəri hisslər, düşüncələr, «faciələr içindən günəşli-gündüzlü bir səhərə, istiqbala, şüur və idrakın hakim olduğu bir dünyaya yol açması» (S. Vurğun), şairin yüksək sənətkarlığı, bir də recissorun fədakarlığı və zəhməti ilə bağlı idi. M.Vəkilov tamaşanın uğuru barədə öz fikrini belə ifadə etmişdir: «Mən bu nəcib işdə xalq artisti, professor Mehdi Məmmədovun xidmətini və fədakarlığını böyük minnətdarlıq hissilə qeyd edirəm».(173, 148).

Tamaşadan sonra tədqiqatçılar «İnsan» barədə cəsarətlə danışmağa, obyektiv fikirlər söyləməyə başladılar. Tamaşanın uğuru pyesə münasibətdə ədəbi tənqidin yönünü dəyişdi.

S.Vurğunun ev-muzeyində «İnsan» pyesinin makinada yazılmış bir nüsxəsi mühafizə edilir. Əsər mərhum ədəbiyyatşünas Hidayət Əfəndiyevin şəxsi arxivində saxlanılmışdır. Burada ədəbiyyatşünasın belə bir qeydi vardır: «S.Vurğunun «İnsan» dramının ilk makina variantı. Bütün düzəlişlər şairin öz dəsti-xəttilə edilmişdir».(157).

Mətdən görünür ki, şair əsər üzərində bir neçə dəfə işləmiş, müəyyən yerləri dəyişdirmiş, ixtisarlar aparmış, habelə əlavələr

etmişdir.* Bunların əsərin ümumi ideyasına, ayrı-ayrı obrazların daha obyektiv səciyyələndirilməsinə və müəllif qayəsinə (habelə vaxtilə əsər barədəki yanlış mülahizələrin təkzibinə) müəyyən təsiri olduğundan bəziləri haqqında danışmağı lazım bilirik.**

Haqqında danışdığımız nüsxədə ikinci şəklin əvvəlində əsərin qəhrəmanı Şahbaz haqqında müəllifin belə bir əlavəsi vardır:

«Xəyallar dünyasına daha çox mayıl, adi həyat qaydalarına çox da riayət etməyən gənc bir filosofdur. İdealizm dünyagörüşünün hələ də onda bir çox izləri vardır. Lakin o, insanlardan küsdüyü vaxtları belə yenə insanlara bağlıdır».(157).

Şahbaz obrazının daha obyektiv səciyyələndirilməsində, onun xarakterinin aydınlaşdırılmasında və nəhayət, həmin obraz ətrafında gedən mübahisələrin həllində bu əlavənin müəyyən əhəmiyyəti vardır.

Əsərin çap olunmuş variantında, beşinci şəkildə faşist təbliğat naziri Albertlə filosof Şahbazın toqquşması verilir. Albertin yazmış olduğu kitab barədə bu cür söhbət gedir:

Şahbaz

Oricinal deyildir yazdıqlarınız

Filosof Nitsşenin fikridir yalnız...

(Albert həyəcan keçirir)

Albert

Bəlkə Nitsşenin də sevməyirsiniz?..

Şahbaz

Bəlkə yox...başqadır fikirlərimiz

Albert

Kimi sevirsiniz bəs almanlardan?

Şahbaz

Birini sevərdim, o da bir zaman...

Albert

O kimdi?

* Şair əsər üzərində bənövşəyi və qara rəngli mürəkkəblərlə, habelə karandaşla, deməli, azı üç dəfə işləmişdir.

** Müqayisələr «İnsan»ın C.Cabbarlı adına Dövlət Teatr Muzeyində saxlanılan (inv. № 8470) və əsərin nəşri zamanı əsas götürülmüş nüsxəsi ilə aparılmışdır.

Şahbaz

Hete, Faustu yazan.

Albert

Bəs indi fikriniz dəyişmiş yoxsa?

Şahbaz

Bəli, Faustdakı gizli bir mənə
Gülür insanlığın arzularına.
Orda Mefistofel qələbə çalır,
İnsan qüdrətiysə kölgədə qalır. (134, 301).

Yenidən işlənmiş variantda həmin hissədə ixtisarlara aparılmış, Hete və Faust barədə fikirlər tamam çıxarılmış, həmin yer belə verilmişdir:

Şahbaz

Oricinal deyildir yazdıqlarınız-
Filosof Nitsşenin fikridir yalnız...
(Albert həyəcan keçirir)

Albert

Bəlkə Nitsşeni də sevməyirsiniz?..

Şahbaz

Bəlkə yox... Başqadır fikirlərimiz...
Çünki Nitsşedəki sönük bir mənə
Gülür insanlığın arzularına.
Fəlakət hər yerdə qələbə çalır.
İnsan qüdrətiyə kölgədə qalır...(157).

Nəşr olunmuş variantda, doqquzuncu şəkildə müharibədən sonrakı dövr təsvir olunur. Müharibənin alovları içərisindən qələbə ilə çıxmış general İslama belindəki qılıncı açmağı təklif edirlər. İslam belə cavab verir:

...Yox, qardaş, nə qədər almanlar varsa,
Qılıncı belimdən açma bilmərəm. (134, 345)

Göründüyü kimi, İslamın cavabı ümumi və həтта bir qədər mücərəddir. Şair özü də bunu vaxtında hiss etmiş və bu cür dəyişiklik aparmışdır:

Bir bayraq altına gəlməmiş aləm,
Qılıncı belimdən açə bilmərəm.(157).

Məhz bu fikir beynəlmiləlçi S.Vurğunun yaradıcılığına xasdır.

Əsərin ikinci şəklində Şahbaz, Səhər, Cəlal və İslamın söhbəti verilmişdir. İslam bəzi hallarla dostlarının fikri ilə razılaşmır. Bir sıra məsələlərdə onun öz qənaətləri vardır. Buna görə də Cəlal onu bu cür tənbeh edir:

Odur da... On beş il oxudun ancaq
Nə elm qazandın, nə də qanacaq...

İslam ona belə cavab verir:

Sən öl yox! Hamıdan ağıllıyam mən,
Gündə bir şey yazır hər gəlib gedən.
Nə başımız qaldı, nə də beynimiz,
Bir də, söz çuvalı deyilik ki, biz? (134, 250)

Demək lazımdır ki, bu altı misranın dostların söhbətinin əsas qayəsi ilə yaxın əlaqəsi yoxdur, həm də Cəlalın və ən çox da İslamın bütövlüyünə xələl gətirir. Görünür, elə buna görə də şair həmin parçanı ixtisar etmişdir.

S.Vurğun əsərin sonuna kiçik əlavələr etmişdir. Gənc Şahbazın «Nə adla çağırmaq biz bu növrəği?» sualına Cəlalın «canlı və mənalı bir səslə» dediyi «İnsan kamalının zəfər bayrağı!» cavabından sonra əsər bu cür tamamlanır: «Səhərin simfoniyası get-gedə canlanır, zəfər və əbədi bir səadət ifadə edir, yavaş-yavaş pərdə düşür».(157).

Əlbəttə, bu cür sonluq «İnsan»ın təsir gücünü xeyli artırır. Səhərin yaratdığı «Hicran nəğməsi»nin və deməli, ümumən əsərin

nikbin ruhunu ifadə etmiş olur.

«İnsan» pyesində hadisələr «Qardaşlıq şəhəri» adlanan bir yerdə başlanır. Bu şəhər müharibə zamanı tamamilə dağıdılmış, məhv edilmişdir. Bu torpağa müxtəlif millətlərdən olan igidlərin qanı çilənmişdir. Sonradan ayrı-ayrı millətlərin oğulları buranı dirçəltmiş, «Qardaşlıq şəhəri» adlandırmışlar. Şair remarkda yazır: «...Qara dəniz sahilində gözəl bir şəhər salınmışdır ki, adına «Qardaşlıq şəhəri» deyilir. Ön tərəfdə uca sərvlər, çiçəklik və güllük içində bir gəzinti və istirahət parkı. Orada «Qardaşlıq şəhəri» deyilən abidəlik nəzəri cəlb edir. Ortadakı bir heykəl bir filosof və qəhrəman surətini ifadə edir. Zaman və məkan əbədi bir səadət andırır. Şəhər yavaş-yavaş açılır. Dənizin lərzəsi eşidilir. Təbiət o qədər şairanə və müqəddəsdir ki, insan heyran qalır. Daş, torpaq, ağaclar, quşların səsi, səyyar buludlar romantika ilə qanadlanmışdır...

Şəhər gəzintisinə çıxanlar təsvir olunan abidəni seyr edir, bəziləri onun yazılarını oxuyur, müxtəlif qocalar, gənclər, müxtəlif qiyafətli millətlər görünür. Hindlilər, çinlilər, ərəblər də vardır».(134, 135).

«Bu remarkada şair gələcək müharibəsiz həyat barədə öz arzularını ifadə edir, müharibə dəhşətləri ilə bu arzular arasındakı təzadı konkret löhvədə verməyə çalışırdı».(179, 229) Əsərdə qoyulmuş bu problem bu gün də müasirdir, öz əhəmiyyətini indi də saxlayır. Şair istəyinə nail olmaq üçün əsər boyu müharibə və sülh barədə özünün fikirlərini söyləmişdir.

Remarkadan göründüyü kimi, xalqların qardaşlaşması, birliyi ideyası ön plana çəkilmişdir. Bununla birlikdə əsərdə müxtəlif millətlərə məxsus obrazların spesifik cəhətləri də açılmışdır.

«Qardaşlıq şəhəri»nə gəlmiş qoca hindli soruşur:
Əfv edin, əfv edin, bu şanlı məzar
Qoynunda nə qədər millət qanı var?

Ona belə cavab verirlər:

Çoxdur...Rus...Ukrayna...Özbək və tatar,
 ...Belorus...azərbaycanlı...
 Gürcülər...türkmənlər...kürdlər...qazaxlar—
 Hamısının məsləki, məqsədi şanlı,
 Hamısı bir məhəbbət yolçularıydı,
 Hamısının öz eşqi, qəlbi varıydı. (134, 237)

Valentinin söhbətindən məlum olur ki, 30 il qabaq müxtəlif millətlərin nümayəndələri burada faşist ordusu ilə ölüm-dirim mübarizəsinə girişmiş, bəşəriyyəti faşist taunundan xilas etmək naminə qan tökmüşlər. Həmin döyüşlərin iştirakçısı memar Valentinin yaratdığı abidə isə «o qanlı günlərdən bir yadigardır», şəhidlərin xatirəsinə gözəl hədiyyədir:

Yüz dildə, min dildə dastan deyilsə,
 Bu qardaş qəbrinin tarixi vardır. (134, 237)

Əsərdə ayrı-ayrı millətləri təmsil edən adamların mənəvi birliyi və bir-birinə səmimi münasibəti qabarıq verilmişdir. Məhz bu birliyin bəhrəsi kimi «Qardaşlıq şəhəri» meydana çıxmışdır.

Şahbazla Valentinin dostluğu od-alov içində, ağır sınaq günlərində yaranır. Onlar tanış olarkən filosof Şahbaz memar Valentinə belə deyir:

Gəlin, yoldaş deyil, bir qardaş olaq.
 Pis gündə, xoş gündə bir sirdaş olaq.

Bu sözlərlə Valentinin cavabı da səmimi təsir bağışlayır:

Göydən buz töksə də ömrün rüzgarı
 Sönməz cəbhələrdə yaranan ülfət
 Bu böyük dostluğa and içirəm mən. (134, 279)

Bu dostluq, məslək və əqidə eyniliyi ümumi düşməyə qarşı aparılan qanlı döyüşlərdə xalqların sarsılmaz birliyini əks etdirir. Ağır illərdə yaranan bu ülfət nəsil-dən-nəslə keçir, Kiçik Şahbazla Valentinin qızı Tatyana ailə qururlar. Bu talelərin birləşməsi dostluq, birlik ideyasını daha da dərinləşdirir.

Əsərin əsas məziyyətlərindən biri başqa xalqlara, o cümlədən rus xalqına səmimi münasibətin təsviridir. Faşist təbliğat naziri Albert Qafqaz xalqlarını ələ gətirmək üçün məlum üsuldan istifadə etməyə çağırır. O belə hesab edir ki, bu xalqların ruslarla köhnə ədavəti var. Məhz bu yolla hərbi əsirləri, o cümlədən filosof Şahbazi faşistlərin tərəfinə çəkmək olar. Lakin faşist generalı Fon Hols təəssüflə etiraf etməli olur:

Lakin...təəssüf ki, dəyişmiş onlar...
Onlarda duz-çörək, bir də etibar,
Yoldaşlıq hissi də çox möhkəm olur. (IV, 298)

S.Vurğun bu misralarda eyni zamanda Azərbaycan xalqının dostluğa, duz-çörəyə sədaqətini ifadə etmiş olur.

Alman zabiti Hans Albertə belə «məlumat verir»:
Əcəb, çox inadmış, inadmış ruslar,
Nə ölüm, nə aclıq, nə soyuq, nə qar
Qırmayır onların iradəsini. (134, 295)

Düşmən zabitinin bu etirafı rus xalqının qələbəyə inamını və iradəsini əks etdirir.

Valentinin anası, sadə rus qadını Mariya faşistlərin əsiri olsa da, əzablar və məhrumiyyətlər onun mənliliyini sındıra bilmir. Gəlini Nataşanın faşistlərə satılması, əxlaqsızlığı ona çox əzab verir. Onun Mariyanın hərəkətləri ilə əlaqədar dedikləri əsir və köməksiz bir qadının dilindən deyilsə də, əzəmətlə səslənir:

Böyük tanrım, yerdə qoyma bu zilləti,
Xar eləmə sən qocaman bir milləti! (134, 272)

Bu sözlərdə sadə rus qadınının vüqarını, öz xalqına məhəbbətini və inamını görürük.

Şair əsərdə maraqlı və rəngarəng obrazlar yaratmışdır. Şahbaz, Səhər, Valentin, Mariya, Dildar, İslam, Cəlal, Güloğlan, Kiçik Şahbaz, Tatyana obrazları humanist duyğularla aşılandığı kimi, Albert, Fon Hols, Amaliya, Hans və b. simasında faşistlərə və faşizmə məxsus cəhətlər göstərilmişdir.

Artıq şairin əlavəsindən gördüyümüz kimi, Şahbaz, «xəyallar dünyasına daha çox mayıl, adi həyat qaydalarına çox da riayət etməyən gənc bir filosofdur. İdealizm dünyagörüşünün hələ də onda bir çox izləri vardır. Lakin o, insanlardan küsdüyü vaxtları belə yenə insanlara bağlıdır». (157) «Əsgəri olduğu müharibə» isə onda yeni keyfiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. O, bütün dünyanı azad və xoşbəxt görmək istəyir, «...insanların səadəti haqqında düşünür, faşizmin irqçilik siyasətini ifşa edir, insanların xoşbəxt gələcəyinə inanır, hətta öləndə də «Yaşasın həyat!» - deyir». (111, 183)

Bütün bunlarla birlikdə o, «...təpədən dırnağa qədər azərbaycanlı idi, doğma Odlar diyarını təmsil edirdi. Həm də təklikdə, ayrılıqda yox, bütün ətrafdakılarla, ünsiyyətdə olduğu həmvətənlərilə birlikdə». (179, 230)

Şahbazın möhkəm xarakteri onun faşist təbliğat naziri, filosof Albertlə qarşılaşdığı səhnədə meydana çıxır.

Albert bildirir ki, o, kitab yazmışdır. Onun fikrincə, düzlük, dostluq və ülfət yalnız insanın zəifliyi nəticəsində baş verir. «Süngüsü və bombası çox» olanın vicdana ehtiyacı yoxdur.

Lakin öz əqidəsini hər şeydən üstün tutan Şahbaz Nitsşeni qəbul etmir. Faşizmin törətdiyi ağır cinayətlər, zorakılıq və vəhşiliklər Şahbazın həyatdan gələn doğru fikirlər söyləməsinə səbəb olmuşdur:

...başqadır fikirlərimiz...
 Çünki Nitsşedəki sönük bir mənə
 Gülür insanlığın arzularına.
 Fəlakət hər yerdə qələbə çalır,
 İnsan qüdrətiysə kölgədə qalır. (157)

Şahbaz xeyirlə şərin - Hürmüzlə Əhrimənin indi də vuruşduğunu xatırladır və deyir ki, «Əhrimən sevsə də yalnız zülməti, Hürmüzün eşqidir insan qüdrəti».

O, həyatı hər şeydən uca tutsa da faşist ideoloqu olub şərəfsiz yaşamağı qəbul etmir.

Tədqiqatçılar çox doğru olaraq Şahbazla Albertin qarşılaşdığı səhnəni Vaqifin Qacarla qarşılaşdığı səhnə ilə müqayisə edirlər. (170, 304; 179, 230) Doğrudan da vicdanın varlığı barədə burada da söhbət gedir. Qacar Vaqifin böyüklüyünü, şəxsiyyətini qəbul etdiyi kimi, Albert də Şahbazın kamil bir insan olduğunu etiraf etməli olur:

Qabaqda Şərq vardır... bunu bir təhər
 Tovlasaq, şübhəsiz, çox xeyri dəyər.
 Görürsən, kamildir. (134, 303)

Bir şey də qeyd olunmalıdır ki, Vaqif məhz Azərbaycan şairinin obrazı olduğu kimi, Şahbaz da məhz Azərbaycan filosofunun obrazıdır.

Şahbazı əhatə edən azərbaycanlılar da məhz azərbaycanlı kimi düşünür, azərbaycanlı kimi hərəkət edirlər.

Əsərin ən canlı obrazlarından biri də Səhərdir. O, hər şeydən əvvəl, sədaqətli ömür-gün yoldaşdır. Şahbazdan sonra 30 il ömür sürsə də həyat yoldaşının yoxluğuna alışa bilmir. Bu müddətdə mənən özünü ərinin yanında hiss edir, bəstələdiyi «Hicran nəğməsi» ilə nəfəs alır. Oğlu Şahbazın toyunda, «Hicran nəğməsi»nin sədaları altında dünyasını dəyişir.

Valentin əsərdə iki dəfə onun haqqında bu sözləri işlədir:

Qoca Şərq, qoca Şərq, qadın vəfası!..

Bu sözləri həyat yoldaşı faşistlərə satılmış bir şəxs, başqa xalqın nümayəndəsi deyir. Bununla da o, azərbaycanlı qadının xarakterindəki milli xüsusiyyəti, bu xalqa məxsus cəhəti etiraf edir.

Əsərdəki digər surətlər – İslam, Cəlal, Dildar, Güloğlan da öz milli xüsusiyyətləri ilə yadda qalırlar.

Şair Cəlal öz şerləri ilə döyüş dostlarını Vətəni ləyaqətlə qorumağa çağırır, bu zaman «toy duvağı açılmamış gəlinlərin naləsi», «dağ döşündə yaz çiçəyi», «son baharın laləsi» ifadələrini işlətməklə Azərbaycan mühiti yaradır. «Vətən» deyəndə həm də Azərbaycanı nəzərdə tutur. S.Vurğun bu adamların simasında Azərbaycanın və azərbaycanlıların faşizmə qarşı mübarizəsini göstərmişdir.

Şair yeri gəldikcə Azərbaycanın var-dövlətinə faşistlərin göz dikdiyini xatırlatmaqla vətənpərvərlik hisslərini coşdurur. Fon Holsun dediyi sözlərdə bu torpağın var-dövlətinə sahib olmaq ehtirası hakimdirsə, Azərbaycan tamaşaçısının gözündə doğma yurdun sərvətini, gözəl guşələrini canlandırır:

Dərbənd...Mahaçqala, Bakı, of, Bakı!
O böyük şəhərin qucağındakı
Tükənməz xəzinə... neft buruqları,
Muğan çöllərinin gözəl baharı... (134, 265)

«İnsan» bu günümüzlə səsleşən bir əsərdir, çünki ağılın qələbəsi məsələsi heç vaxt öz aktuallığını itirmir. Bu gün yenə hər şeyi zor gücünə həll etmək istəyənlər, başqasının torpağına göz dikənlər, xalqların azadlıq hərəkatını boğmağa cəhd etmək istəyənlər var. Vətənin müdafiəsi zamanı itirdiyi əzizinin xatirəsinə «Hicran nəğməsi» qoşanlar var...

1931-ci ildə «Biz hər b istəmirik, hər bə hazırıq», 1941-ci il iyunun 22-də «Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən» deyən S.Vurğun 1945-ci ildə mayın 9-da ümumxalq sevincini «Zəfər bayramı» şerində bu cür ifadə etdi:

Qoy çalıb-oynasın Vətən torpağı,
Göylər səcdə qılsın bu ülviyyətə.
Ölümün, zülmətin qara bayrağı
Bu gün təslim oldu bizim qüdrətə! (132, 199)

IV FƏSİL

**BƏDİİ OBRAZ YARADICILIĞINDA
MİLLİLİK VƏ ÜMUMBƏŞƏRİLİYİN
VƏHDƏTİ MƏSƏLƏSİ**

Problemə şairin elmi-nəzəri baxışı

Səməd Vurğun bütün həyatı boyu mənsub olduğu xalqın təəssübünü çəkmiş, onu hər hansı bir hücumdan cəsarətlə qorumuş, sözün həqiqi mənasında alovlu bir vətənpərvər olmuşdur. Şair özünün müxtəlif çıxış və məqalələrində, məruzələrində yurdsevərliyi təbliğ etmiş, öz soydaşlarını bu müqəddəs hissi yüksək tutmağa çağırmışdır. Onun fikrincə, vətənpərvərlik insan hissləri içərisində ən müqəddəs, əbədi, tərəqqi və inkişafa təkan verən amillərdən bəlkə də ən mühümüdür. Şair belə hesab edir ki, xalq eşqi, Vətən məhəbbəti insanın həyat nəfəsidir desək, biz ömrün məqsəd üçün yarandığını bir daha dərk edərik. «Öz arxasında xalqın, vətən torpağının qüdrətini, onun həyat və mübarizə qabiliyyətlərini dərk edən bir qəhrəman döyüş meydanında yorulmaz, odlar, alovlar içində yansa belə, vətən torpağının gələcəyi, şərəf və şöhrəti ona böyük təsəlli olar, o, həyatın da, ölümün də mənasından razı qalar». (135, 317)

S.Vurğun bu baxımdan sənət adamı qarşısında konkret vəzifələr olduğunu xatırladır, Vətən eşqindən ilham alan şairi bəxtiyar adlandırırdı. Şairə görə, Vətən torpağı, xalqımızın mənəvi həyatı tükənməz xəzinədir ki, onun bir çox inciləri hələ də kəşf edilməmişdir. Məhz buna görə də «hər hansı bir qələm sahibi

kim üçün yazıram? - deyə özünə sual verdiyi zaman qarşısında kamala yetmiş, öz tarixinin, öz varlığının qədrini bilən bir xalq gördükdə qartal qanadları ilə uçar, onun vətəndaşlıq vüqarı şer və sənət ilhamına yelkən taxar, içindən əbədi olaraq «Yarat! Yarat!» - deyə bir səs gələr». (135, 317)

Səməd Vurğun vətənpərvərlik deyərkən onun əsas ruhunu milli vüqar hissinin təşkil etdiyini xüsusi qeyd edirdi. Şairin fikrincə, mənsub olduğu xalqın varlığı ilə fəxr etməyən, onun eşqini müqəddəs bir məşəl kimi öz qəlbində yandırmayan bir insan, öz vətəndaşlıq haqqını dərk edə bilməz, ona vətənpərvər demək də gülünc olar. Danteni, Şekspiri yaradan xalqlar dünya mədəniyyəti bağçasında vüqarlı gəzdiyi kimi, Nizamini, Füzulini yaradan bir xalq da dünya mədəniyyəti xəzinəsinə verdiyi bu solmaz incilərlə, öz dühası və istedadı ilə fəxr etməyə haqlıdır. Buna görə də şair belə hesab edirdi ki, bizim tarix və ədəbiyyat dərslərimiz, bütün təlim və tərbiyəmiz xalqımızın varlığını sadəcə ardıcıl bir şəkildə keçmək deyil, onun mənəvi həyatını böyük vüqar və ictimaiyyət hissi ilə tərənnüm etməlidir. S.Vurğuna görə, bu o deməkdir ki, orta, yaxud ali təhsilli bir gənc Vaqifi böyük bir şair, Cavanşiri böyük bir qəhrəman kimi öyrəndiyi zaman onlarla bir azərbaycanlı kimi fəxr etməlidir. Şair gənclərimizə bu müqəddəs hissi, idrak və mərifəti aşılamaq işində müəlliflərimizin rolunu, təşəbbüs və qayğısını xüsusi qeyd edirdi.

S.Vurğun deyirdi ki, «Yaşasın azadlıq, yaşasın vətən, məhv olsun zalımlar və qəsbkarlar!» kimi şüarlarla uşaqlarımızda vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq hissləri yaratmaq olmaz, bu üsulla yazılmış əsərlər uşaq təbiətini zorlamış olar, ona vətəni və xalqı sevdirə bilməz. Şairin fikrincə, bunların əvəzində vətən torpağının gözəl səhnələrini, onun günəşli səhərlərini, ulduzlu axşamlarını, gözəl insanların həqiqi şer dili ilə təsvir etsək, uşaq vətənpərvərlik sözünü eşitməsə də, öz vətəninə məftun olacaqdır.

S.Vurğunun 1953-cü ildə o zamanlar «Mərkəzi mətbuat» adlandırılan Moskva mətbuatında «Böyük sənət məsələləri» (210,

141-143) və «Şairin hüquqları» (211) adlı iki məqaləsi dərc olunmuşdur. Burada şair ədəbiyyatın bir sıra məsələləri, o cümlədən millilik və ümumbəşəriyyət barədə öz fikir və mülahizələrini bildirmişdir. Onun fikirləri dövrü üçün bir növ yeni olduğundan birmənalı qarşılanmamış, müəyyən mübahisələrə, hətta münaqişəyə səbəb olmuşdur.

Şair «Böyük sənət məsələləri» adlı məqaləsində öz mülahizələrini ədəbiyyat və incəsənətin gələcək inkişafı üçün həyati əhəmiyyətə malik olan tipiklik probleminin şərhində qurmuşdur. İndiyədək tipiklik haqqında aydın bir anlayışın olmadığı, indiki ictimai hadisələrin mahiyyətini ifadə edən şeylərin deyil, çox yayılmış, məişətdə kök salmış şeylərin tipik sayıldığı S.Vurğunun razı salmırdı. Buna görə də o, tipiklik haqqında, obrazların və hadisələrin şüurlu surətdə şışirdilməsi haqqında söhbətin meydana çıxmasını bədii yaradıcılıq praktikasının irəli sürdüyünü tamamilə təbii bir hal hesab edirdi.

Şair obrazların şüurlu surətdə böyüdülməsini böyük incəsənətin mahiyyətini təşkil edən bir məsələ kimi səciyyələndirir və bunu çoxdan məlum olan, lakin az qala hamı tərəfindən unudulan belə bir həqiqətə doğru geri qayıtmaq sayırdı ki, böyük incəsənət heç bir zaman böyük bədii ümumiləşdirmələr olmadan, yüksək bədii idealsız yaşaya bilməz. S.Vurğun dünya ədəbiyyatı tarixinə istinad edərək göstərirdi ki, bəzən tam bir dövrün və ya bütün bir xalqın ruhu və qəlbi hər hansı bir şairin yüksək fikir və hisslərində öz ifadəsini tapmışdır. O bu baxımdan XVIII əsrdə yaşamış böyük Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin, XX əsrin əvvəllərində yaşamış dahi satirik M.Ə.Sabirin yaradıcılığını nümunə hesab edirdi.

Şair bu məqalədə bədii surətləri yaradarkən münasib təsvir vasitələrinin, o cümlədən münasib bədii dilin tapılmasını bir tələb kimi qarşıya qoyurdu. Onun fikrincə, bu təsvirin sənətkarın parlaq boyalarına, yüksək poetik bədii dilinə ehtiyacı vardır. S. Vurğun yazıçı öz qəhrəmanının dili ilə yüksək və alovlu sözlər

deyəndə, yüksək fikirləri və arzuları ifadə edəndə bəzi tənqidçilərin müəllifi qeyri-təbiilikdə, sünilikdə, bəzən isə mücərrədlikdə təqsirləndirməsi ilə heç cür razılaşırdı. O, belə hesab edirdi ki, bu cür tənqidçilər yazıçının təsvir etdiyi adamların dilini onların gündəlik və adi məişət dili ilə məhdudlaşdırır, böyük mənəvi aləmin dilini, yüksək fikirlərin, arzuların, nurlu hisslərin və duyğuların dilini inkar edirlər. Şair yazırdı: «Əgər biz böyük və güclü insan obrazları yaratmaq istəyiriksə, gərək həmin insanlar üçün ifadəli, həmin adamların həyatını və mübarizəsini, onların mürəkkəb daxili aləmini açıb göstərməyi bacaran zəngin bədii dil də yaradaq». (136, 250)

S.Vurğun «Böyük sənət məsələləri»ndə tipiklik məsələsi ilə əlaqədar olaraq milli xarakter probleminin də yeni bir şəkildə meydana çıxdığını xüsusi qeyd etmiş, bu barədə öz mülahizələrini söyləmişdir. O vaxtlar bir sıra tədqiqatçılar təsdiq edirdilər ki, SSRİ-də yaşayan bütün xalqlar bir-birindən dildən başqa heç bir şeylə fərqlənə bilməzlər.

Filologiya elmləri doktoru, şair Qasım Qasımsadə göstərir ki, bu barədə aparılan müzakirə və mübahisələrdə bir vaxt milli xarakteri inkar halları epidemik hal almışdı. Yeni tarixi mərhələdə ərazi, iqtisadi və dil birliyi şəraitində millətin mövcudluğu marksist təlim əsasında təsdiq edilsə də, mübahisə «mədəniyyət ümumiliyində özünü göstərən ruhi («mənəvi») xüsusiyyət ümumiliyi» müddəası üzərində gedirdi. «Bu anlayışı «milli xarakter»dən ayırmaq, yaxud bütün insanlar üçün süni surətdə eyniləşdirmək tərəfdarları meydana gəldi. Deyənlər oldu ki, «söhbət hər hansı» «milli xarakterin» «mənəvi xüsusiyyət ümumiliyindən yox, milləti təşkil edən ayrı-ayrı adamlar qrupunun (sinfi və peşə, etnoqrafik və b.) tarixən meydana gələn bəzi mənəvi (ruhi) xüsusiyyətlərindən getməlidir». (103, 113) Bütün bunlar isə milli xüsusiyyətləri inkar etməkdən başqa bir şey deyildi.

S.Vurğun hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərinin yalnız milli dillər arasındakı fərqlərlə məhdudlaşdırılmasını heç cür qəbul etmir

və bu fikri qətiyyətlə rədd edirdi. O, «formaca milli, məzmunca sosialist» mədəniyyətində formanın yalnız dillə məhdudlaşdırılmasının əleyhinə idi. S.Vurğun xatırladırdı ki, dünyada eyni bir dildə danışan, lakin müxtəlif milli xarakterlərə malik xalqlar yaşayırlar. Şair yazırdı: «Hər bir xalqın özünün xüsusiyyətləri: öz məişəti, öz ənənələri və zövqü, adətləri və vərdişləri vardır ki, bütün bunlar da əsrlər boyunca yaranıb inkişaf etmişdir, hər bir xalqın öz təfəkkür tərzı və dünyanı dərk etmək tərzı vardır». (136, 251)

S.Vurğun müxtəlif milli mədəniyyətlərin bir-birindən keçilməz sədlərlə ayrılmadığını, onların arasında hətta forma cəhətdən bir çox ümumi cəhətlərin olduğunu da istisna etmirdi. O, sənətkarın vəzifəsini onda görürdü ki, həm xalqları birləşdirən, onları bir-birinə yaxınlaşdıran, bir-birini anlamağa vasitə olan cəhətləri, həm də dünya mədəniyyətini zənginləşdirən və ümumiləşdirən milli xüsusiyyətləri görüb duya bilsin.

Şair insandakı milli xüsusiyyətləri düzgün və bütün rəngarəngliyi ilə təsvir etməyi böyük və parlaq xarakterlər yaratmaq üçün zəruri şərt sayırdı.

S.Vurğun bu barədə fikir və mülahizələrini «Şairin hüquqları» məqaləsində daha da dərinləşdirmiş və genişləndirmişdir.

Əlbəttə, S.Vurğun sosializm realizmini özünün mənsub olduğu ədəbiyyatın əsas yaradıcılıq metodu kimi qəbul edirdi. Bununla yanaşı, şairin fikrincə, bu metod müxtəlif millətlərdən olan yazıçıları heç də məcbur etmir ki, onlar həyatın bütün proseslərini və hadisələrini yalnız müəyyən bir çərçivə daxilində, bütün milli ədəbiyyatlar üçün yeganə olan bir formada açıb göstərsinlər və ümumiləşdirdsinlər. Sosializm realizmi metodunun mahiyyətini belə başa düşmək - onu ehkam halında, məhdud şəkildə başa düşmək və həyat həqiqəti ilə ziddiyyətə girmək deməkdir. Həyat özü müxtəlif şəkillərdə təzahür edir, bu isə incəsənətdə formaların, o cümlədən milli formanın rəngarəng və müxtəlif olmasını şərtləndirir. Şair «Böyük sənət məsələləri»ində söylədiyi

fikri təkrar edir ki, hər millətin öz tarixi inkişaf yolu, məişət tərz, əsrlər boyunca yaranıb təkmilləşmiş ənənələri, dili, adətləri, vərdisləri, düşüncə tərz və ruhi aləmi vardır. Bunlar isə hər bir millətin təkraredilməz və xüsusi keyfiyyətini təşkil edir. S.Vurğunun fikrincə, azərbaycanlı Süleyman Rüstəm və belarus Arkadi Kuleşov, rus Mixail İsakovski və gürcü Georgi Leonidze kimi bir-birinə oxşamayan şairlərin istedadları yalnız milli zəmində inkişaf edib ərsəyə çatmışdır.

Şair bu məqalədə milli formalar arasındakı fərqləri yalnız dil fərqləri ilə məhdudlaşdıran ədəbiyyatşünas və tənqidçilərə qarşı daha kəskin mövqe tutmuşdur. Milli formanın dildən başqa bütün ünsürlərini inkar edən tənqidçilər mahiyyət etibarı ilə əslində hər bir millətin özünəməxsus orijinallığını, milli xarakterini, zəngin xüsusiyyətlərini inkar edirdilər. Həmin «nəzəriyyənin» tərəfdarları təsdiq edirdilər ki, bir halda ki, SSRİ-də yaşayan bütün xalqlar kommunizm qurucularıdır, kommunist ideyalarını təcəssüm etdirirlər, bütün ölkə üçün ümumi olan fikir və arzularla yaşayırlar, həmin xalqların arasında müəyyən fərqin olması haqqında danışmağa əsas yoxdur. Azərbaycanlı da sovet adamıdır, ukraynalı da. Guya, onlar yalnız dillərində görə bir-birindən fərqlənirlər.

Əlbəttə, təpədən dırnağadək milli ruhda köklənmiş S.Vurğun kimi yaradıcı şəxsiyyət bu fikirlə razılaşmazdı. Məhz buna görə də o yazırdı: «...bu doğrudur: biz hamımız kommunizm qururuq. Lakin kommunizm ideyalarından ruhlanan hər hansı bir rus məgər öz rusluğundan çıxırmı?.. Gələcəyin yolu millətlərin, milli dillərin və milli mədəniyyətlərin çiçəklənməsi yoludur». (136, 262)

Bununla birlikdə Səməd Vurğun onu da qeyd edirdi ki, bu günkü milli forma öz dünənki şəklində deyildir. Milli forma arasıkməz dialektik inkişafdadır; milli formaya dəyişməyən, donmuş, həmişəlik və əbədi kateqoriya kimi baxmaq olmaz. Onun müəyyən keyfiyyətləri ölüb aradan çıxır, müəyyən yeni

keyfiyyətləri isə yaranır; beləliklə, milli formanın bütün keyfiyyətləri arasıkəsilməz bir halda, xüsusilə indi daha çoxğun zənginləşmə prosesi keçirir.

Şairin fikrincə, milli formaların zənginləşməsinin mənbəyi həyatın özündədir, müxtəlif xalqların ədəbiyyatları arasındakı sıx və möhkəm qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqəsində və təsirindədir. S.Vurğun ədəbiyyatlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəzərə almamağı açıq-aşkar olan faktlara göz yummaq kimi qiymətləndirirdi. Eyni zamanda o, belə hesab edirdi ki, hər hansı bir milli ədəbiyyatın ənənələrinin başqa bir milli ədəbiyyatda özünəməxsus şəkildə inikası haqqında sükut edənlər də, ədəbiyyatlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni və təsiri əsas götürərək, milli formaların özünəməxsus bütün xüsusiyyətlərini və zənginliyini inkar etməyə təşəbbüs göstərlər də səhvə yol verirlər. Şair yazırdı: «Sosializm realizmi metodu bizim üçün vahid metoddur, lakin sosializm realizminin dünyada hər şeyi əhatə edən, hamı üçün vahid və məcburi olan yeganə «formasını» yoxdur». (136, 264)

Qeyd etdiyimiz kimi, S. Vurğunun hər iki məqalədə irəli sürdüyü fikir və mülahizələr bir çoxlarının xoşuna gəlməmiş, şairin söylədiklərinə qarşı çıxan, hətta onu ittiham edən məqalələr yazılmışdır.

S.Vurğunun 1953-cü ildə «Oktyabr» curnalının 2-ci sayında dərc olunmuş üç səhifəlik «Böyük sənət məsələləri» adlı məqaləsinə qarşı Y.Qorbunovanın on iki səhifədən ibarət «Sosializm realizminin bəzi nəzəri məsələləri haqqında» adlı məqaləsi elə həmin curnalın 4-cü sayında dərc edilmişdir.

Y.Qorbunova yazının əvvəlində etiraf etmişdir ki, S.Vurğunun məqaləsində bir sıra düzgün fikir və mülahizələr vardır. Şairin zəif, «xaltura»lı əsərlərə qarşı çıxması, müasirlərimizin parlaq obrazlarının yaradılması, dərin və çoxcəhətli ümmiləşdirmələrin aparılması barədə fikirləri də təqdir olunur. Bununla yanaşı, Y.Qorbunova S.Vurğunun müsbət qəhrəman problemi ilə bağlı fikirləri ilə razılaşmır, şairin mülahizələrini sosializm realizmi

metodundan uzaqlaşmaq kimi izah edirdi.

Tənqidçinin fikrincə, şair ədəbiyyatda müsbət qəhrəman obrazını yaratmaq üçün adi adamlara, adi görünən hadisələrə deyil, sənətdə yalnız müstəsna sücət və motivlərə, qüvvətli, ehtiraslı təbiətlərə müraciət etməyi təbliğ edir. Beləliklə də Y.Qorbanovanın dediklərindən belə çıxırdı ki, S.Vurğun sosializm metodunun mahiyyətini düzgün dərk etməmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, S.Vurğun sosializm realizmini inkar etmirdi. Lakin şair bu realizmə bir ehkam, donuq bir metod kimi baxmır, onu daim inkişafda və geniş planda başa düşür, bu metodun ehkam halında qəbul edilməsini həyat həqiqəti ilə ziddiyyətə girmək hesab edirdi. O, fikrini belə əsaslandırırırdı ki, həyat özü müxtəlif şəkillərdə təzahür edir, bu isə incəsənətdə formaların, o cümlədən milli formanın rəngarəng və müxtəlif olmasını şərtləndirir. Həmin dövrdə isə bu cür mülahizələr əslində qəbul edilmir, «qeyri marksist-leninçi təlim» kimi qiymətləndirilirdi. Məhz məsələyə dövrün tələblərinə uyğun yanaşan Y.Qorbunova şairin digər mülahizələri ilə də razılaşırdı.

Müəllif S.Vurğunun milli xarakter problemi ilə bağlı mülahizələrinə də öz münasibətini bildirmişdir. O göstərir ki, S.Vurğun ədəbiyyatda xəlqilik problemini milli xarakter problemi ilə əlaqələndirdiyi zaman düzgün hərəkət edir, çünki tipik bədii obraz milli olmaya bilməz. O, mənsub olduğu xalqın bir milləti digərindən ayıran milli xüsusiyyətlərini, xarakterinin özünəməxsusluğunu əks etdirməlidir. Bu, bədii obrazın həqiqi mənada tipik və eyni zamanda fərdi olmasına səbəb olur. S.Vurğunun bu mülahizələri söyləyərkən haqlı olduğunu bildirən Y.Qorbunova bununla yanaşı onu da qeyd edir ki, bu zaman şairin gətirdiyi dəlillər anlaşılmaz və birtərəflidir. Tənqidçi yazır: «Böyük sənət məsələləri» məqaləsinin müəllifi belə hesab edir ki, bizim ədəbiyyatımızda milli xarakter problemi tipiklik məsələsi ilə əlaqədar olaraq yeni şəkildə qoyulmalıdır. S.Vurğun məsələnin mövcud marksist həllinin onu nə üçün qane etmədiyini lazımi şəkildə izah etmir».

(192, 174) Tənqidçinin fikrincə, şairin gətirdiyi bütün dəlillər daha çox millətlər arasında fərqli cəhətlərin əsaslandırılmasına xidmət edir, millətlərin kommunizm quruculuğu prosesində bir-birinə yaxınlaşması isə göstərilir.

S.Vurğunun «Hər bir xalqın özünün xüsusiyyətləri: öz məişəti, öz ənənələri və zövqü, adətləri və vərdisləri vardır ki, bütün bunlar da əsrlər boyunca yaranıb inkişaf etmişdir. Hər bir xalqın öz təfəkkür tərzı və dünyanı dərk etmək tərzı vardır» – fikri barədə Y.Qorbunovanın mülahizələri də özünün qeyri-adiliyi ilə məhz dövrünün tələblərinə uyğundur. O, şairin qeyd etdiyimiz sözlərini sitat gətirir və onun ardınca belə yazır: «Bu, əlbəttə, ümumən belədir. Lakin sovet xalqları üçün hər halda əsas deyil». (192, 174) Deməli, ədəbiyyatşünas hər bir xalqın özünəməxsus milli xüsusiyyətlərinin mövcudluğunu qəbul edir, lakin bu xüsusiyyətləri ikinci dərəcəli sayır. Onun fikrincə, milli özünəməxsusluq sovet xalqları üçün əsas amil ola bilməz. Tənqidçi S.Vurğunun milli özünəməxsusluq barədə fikirlərinə münasibətini bu cür bildirmişdir: «Əgər biz onu düzgün başa düşürüksə, Səməd Vurğun burada iki səhvə yol vermişdir. O, «öz təfəkkür tərzı və dünyanı dərk etmə tərzı» olan «milli xarakterin» mahiyyətini səhv başa düşür. Onun bu fikri milli xarakter barədə marksist anlayışına uyğun gəlmir. Bundan başqa, o, «millət» və «milli xarakter» anlayışlarının dəyişən olduğunu nəzərə almır. Zaman dəyişdikcə, millətlər də dəyişir. SSRİ xalqları ailəsini təşkil edən sosialist millətləri Rusiya imperiyasına daxil olan millətlərdən köklü surətdə fərqlənirlər». (192, 174)

Bu sözlər bu gün deyil, heç yazıldığı 1953-cü ildə də təbii səslənə bilməzdi. Axı, sosializm quruluşunun özü də ayrı-ayrı millətlərin inkişafını inkar etmirdi. Çünki S.Vurğunun qeyd etdiyi kimi, «bir rus kommunist olmuşsa, bu halda öz rusluğundan çıxmırdı».

S.Vurğunun milli özünəməxsusluq barədə fikirlərinə qarşı çıxanlardan biri də görkəmli tacik şairi Mirzo Tursunzadə olmuşdur. O da şairin işlətdiyi məlum ifadələrə iradını bildirərkən belə

yazmışdır: «Səməd Vurğun hər bir sosialist millətinin xarakterində hansı xüsusi təfəkkür və dünyanı dərkətmə» tərzini görür? Axı, ölkəmizin bütün xalqları vahid dünyagörüşündə birləşmişdir. Sosialist birgəyaşayış tərzini, əlbir mübarizə illəri sovet adamları və sovet xalqlarında ümumi, vahid vərdişlər, ümumi təfəkkür və dünyagörüşü sistemi yaratmışdır». (103, 29) M.Tursunzadənin bu fikrinə münasibətini bildirən Qasım Qasımzadə yazır ki, burada S.Vurğunun işlətdiyi «dünyanı dərkətmə» («mirovospriyatiye») ilə M.Tursunzadənin işlətdiyi «dünyagörüşü» («mirovozrenie») sözlərinin mənası tam eyniyyət təşkil etmir. Dünyagörüşü insanı əhatə edən mühit haqqında baxış, anlayış və təsəvvür sistemidir. «...S.Vurğun hər bir xalqın özünəməxsus dünyagörüşündən deyil, «xüsusi təfəkkür və dünyanı dərkətmə tərzindən» söhbət açmışdır». (103, 29)

S.Vurğunun şəxsi arxivində onun «Mənim Qorbunovaya cavabım» adlı məqaləsinin əlyazması mühafizə olunur. (214) Şair belə bir cavabı yazsa da, dərc etdirməmişdir.

Həmin cavabdan görünür ki, S.Vurğun Y.Qorbunovanın məqaləsi ilə çox diqqətlə tanış olduqdan sonra öz fikir və mülahizələrini bir daha şərh etməli olmuşdur. Şair belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Qorbunova onun fikirlərini ya düzgün başa düşməmiş, yaxud da təhrif etmişdir. S.Vurğunun fikrincə, Qorbunova sənətdə milli formanı inkar etmir və bununla yanaşı belə düşünür ki, dillərin müxtəlifliyi xalqların birləşməsinə deyil, ayrılmasına aparır. S.Vurğun tənqidçinin bu fikrini qeyri-elmi, tamamilə səhv və zərərli hesab edir. Şair göstərir ki, mədəniyyət konkret milli formada doğulur və inkişaf edir; mədəniyyətin hamı üçün hazır və standart forması yoxdur. Canlı insan konkret tarixi və milli şəraitdə doğulduğu kimi, mədəniyyət də ilk dəfə müxtəlif formalarda meydana gəlir.

S.Vurğun Y.Qorbunovanın fikir və mülahizələrinin kökündən əsassız və yanlış olduğunu öz dövrünün dialektik təliminə uyğun əsaslandırmışdır.

Y.Qorbunovanın məqaləsi ilə təxminən eyni vaxtda «Literaturnaya qazeta»da dərc olunmuş «Şairin hüquqları» adlı məqaləsində S.Vurğun bir sıra məsələlərlə yanaşı, milli özünəməxsusluq barədə fikirlərini daha dərinlən əsaslandırmağa səy göstərmişdir. Qeyd edək ki, şairin bu məqaləsinə qarşı çıxışlar da «dərinləşdirilmiş» və artıq müəllifi ittiham etmək səviyyəsinə çatmışdır. Bu baxımdan «Literaturnaya qazeta» da dərc olunmaq üçün hazırlanmış «Sovet şairinin borcu» sərlövhəli məqalə xarakterikdir.

Azərbaycan şairlərindən R.Rza, S.Rüstəm və M.Rahimin imzaladığı bu yazının müəlliflərinin fikrincə, yazılışında bəzi fərqlərə baxmayaraq hər iki məqalə - həm «Böyük sənət məsələləri», həm də «Şairin hüquqları» eyni dərəcədə səhvdir və S.Vurğunun vaxtilə Azərbaycanın partiya mətbuatı və ədəbi ictimaiyyəti tərəfindən haqlı tənqid olunmuş ideya-bədii nöqsanlarına haqq qazandırmamağa xidmət edir. Müəlliflər «Böyük sənət məsələləri»nin Y.Qorbunova tərəfindən geniş təhlil edildiyinə əsaslanaraq «Şairin hüquqları» üzərində dayanmışlar.

Müəlliflərin fikrincə, S.Vurğun «milli xarakter» barədə düzgün olmayan, qeyri-marksist mülahizə yürütmüşdür. Şairin «hər bir millətin öz tarixi inkişaf yolu, öz məişət tərz, əsrlər boyunca yaranıb təkmilləşmiş öz ənənələri vardır, öz dili, öz adətləri, vərdisləri, öz düşüncə tərz və ruhi aləmi vardır» yazması həmin müəllifləri də razı salmır və onlar şairi günahlandırırlar ki, S.Vurğun bu mülahizələrini təkidlə irəli sürərkən cəmiyyətdə sosialist millətlərinin birliyi barədə bir kəlmə də söyləməmişdir. Müəlliflər ona əsaslanırlar ki, «əsrlər boyunca yaranıb təkmilləşmiş» bu ənənələr, adətlər və vərdislər içərisində elələri də vardır ki, onlar feodal-patriarxal həyatı və dünyagörüşünün qalıqlarıdır, bu gün bizim xalqın mənəviyyətinə yaddır. Şairin öz vaxtını ötmüş adət-ənənələri tənqid etməməsini müəlliflər S.Vurğunun «Azərbaycan xalqının mənəvi dünyasını ölkəmizin (SSRİ nəzərdə tutulur - **A.B.**) digər xalqları üçün anlaşıqlı və doğma edən xüsusiyyətləri» müdafiə etməməsi kimi başa düşmüşlər. Onlar

yazırlar: «Səməd Vurğun «milli xarakter» termini altında əsasən öz xalqının xarakterik cəhətlərini deyil, keçici, təsadüfi, bəzi hallarda vaxtı ötmüş cəhətlərini başa düşür». (207)

Əlbəttə, opponentlərin bu iradları ilə razılaşmaq olmaz. Axı, S.Vurğun birmənalı şəkildə qəbul edirdi ki, bu günkü milli forma öz dünənki şəklində deyildir. Şair yazırdı: «Milli forma arasıkəsilməz dialektik inkişafdadır; milli formaya dəyişməyən, donmuş, həmişəlik və əbədi bir kateqoriya kimi baxmaq olmaz. Onun müəyyən keyfiyyətləri ölüb aradan çıxır, müəyyən yeni keyfiyyətləri isə yaranır; beləliklə, milli formanın bütün keyfiyyətləri arasıkəsilməz bir halda, xüsusilə indi daha çoxğun şəkildə zənginləşmə prosesi keçirir». (136, 262) S.Vurğunun opponentləri Y.Qorbunovanın belə bir fikri ilə yekdildirlər ki, şair hər iki məqalədə «milli xarakter» barədə fikir söyləyərkən ədəbiyyatda konkret faktlara müraciət etməmişdir. Onlar S.Vurğuna «xatırladırdılar» ki, bizim bir sıra əsərlərimizin əsas çatışmazlığı qəhrəmanların «milli xarakterinin» unudulmasında yox (hərçənd ki, belə əsərlərin olduğunu da opponentlər qəbul edirlər), kommunizm quran müasir sovet adamının obrazının, onun zəngin mənəvi aləminin və səciyyəvi xüsusiyyətlərinin tam göstərilməməsindədir. (214)

Şübhəsiz ki, S.Vurğun «Şairin hüquqları»nı (həm də «Böyük sənət məsələləri»ni) qələmə alarkən bu və ya digər xüsusiyyətin, hansı xalqın ədəbiyyatında, hansı yazıçının əsərində zəif, yaxud güclü verildiyini göstərməyi öz qarşısına bir məqsəd kimi qoymamışdı. O, çox doğru olaraq deyirdi ki, yazıçı yeni bədii vasitələrin gücü ilə öz xalqının başqa xalqlarla birliyindəki çoxğunluğu əks etdirməsə öz vəzifəsini yerinə yetirə bilməz. «Yazıçı əgər öz xalqının həyatına möhkəm daxil olmuş yeniliyin təzahür etdiyi xüsusi formaları nəzərdən qaçırırsa, o, yenə də müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacaqdır. Əgər yazıçı nə isə universal, həmişə və hər şey üçün ümumi ola biləcək mücərrəd formalar axtarmaqla məşğul olsa, yenə də səhv edəcəkdir». (136, 263)

S.Vurğunun Azərbaycan, Gürcüstan və Belorusiyanın bir sıra görkəmli şairlərinin istedadının «yalnız milli zəmində inkişaf edib ərsəyə çata bilməsi barədə mülahizələri də «Sovet şairinin borcu» məqaləsinin müəllifləri üçün «qəribə səslənir».* (136, 261).

Onlar yazırlar: «S.Vurğun burada da öz əqidəsinə sadıq qalaraq unudur ki, müxtəlif millətləri təmsil edən bu şairlər yalnız «milli zəmində» ayrıldıqlarına və bununla məhdudlaşdırıldıqlarına, «milli formanın özünəməxsus cəhətlərinə» bağlı olduqlarına görə deyil, öz xalqının ədəbiyyatını digər sovet xalqları ədəbiyyatları ilə qarşılıqlı təsir və əlaqədə zənginləşdirdiklərinə görə yetişib ərsəyə çatmışlar». (214)

Deməli, opponentlər sənətkarın uğurlarında milli zəminin əhəmiyyətini qəbul etməmiş, S.Vurğunun «Şairin hüquqları»nda yazdığı bu sözləri ilə «görməmişlər»: «Milli formaların zənginləşməsinin mənbəyi həyatın özündədir, müxtəlif xalqların ədəbiyyatları arasındakı sıx və möhkəm qarşılıqlı əlaqəsində və təsirdədir». (136, 263)

Məqalənin müəllifləri S.Vurğunun «Şairin hüquqları»ndakı «səhv fikirlərini» onun sosialist realizmi ilə razılaşmadığı, realizm yaradıcılıq metoduna inamsızlığı ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, son on ildə S.Vurğunun yaradıcılığında özünü göstərən bir sıra «ideya-bədii səhvlər» də məhz bununla bağlıdır. «S.Vurğun məhz sənətdə realizm metodu ilə razılaşmadığına görə bizim ədəbiyyatımızda elə əsərləri pisləyir ki, orada həyatın fonunda ruhlar və alleqorik fiqurlar əvəzinə real adamlar-dülgərlər, kolxozçular, mühəndislər, partiya işçiləri iştirak edirlər». (214)

S.Vurğunun sosialist realizmi barədə bu fikri təkzib edən mülahizələrini yuxarıda şərh etdiyimizdən təkrara ehtiyac duymuruq.

Məqalədə S.Vurğunun romantik poeziya və şerin dili barədə fikir və mülahizələri də kəskin tənqid edilmişdir.

Məqalə müəllifləri belə bir hökm vermişlər ki, S.Vurğunun ədəbiyyata baxışındakı səhvlər onun həm nəzəri mülahizələri,

* S.Vurğun burada S.Rüstəmin də adını çəkmişdi.

həm də bədii yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Elə burada şairin «Hürmüz və Əhrimən» dramatik poeması, «İnsan» pyesi, bir sıra şerləri kəskin hücumlara məruz qalmışdır.

«Hürmüz və Əhrimən» dramatik poemasında Xeyirlə Şərin mübarizəsini Hürmüzlə Əhrimənin mübarizəsi fonunda ümumiləşdirilməsi, obrazların rəmzlərlə verilməsi və onların adları (Zülmət, Dağlar Sultanı, Küskün və s.) opponentləri razı salmamış, əsərdə müəllifin dilindən verilmiş «bu gün matəm, sabah bayram, əzəldən böylədir aləm...» misrasında isə onlar orta əsrlər sxolastikasını, habelə subyektiv idealizmi görmüşlər. «İnsan» pyesi isə «mücərrəd əsər» kimi bir daha damğalanmışdır. Məqalənin ilk variantında şairin «Aslan qayası» poeması da «nəzərdən keçirilmiş» və yəqin ki, «tarixi təhrif edən zərərli bir əsər» kimi yenidən yada düşmüşdür.

«Sovet şairinin borcu» məqaləsində irəli sürülən ittihamlar göstərir ki, bu yazı S.Vurğuna qarşı xüsusi tapşırıqla hazırlanmış növbəti aksiya olmuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin 28 may 1953-cü il tarixli iclasında məqalənin müzakirəsi olmuşdur. İclasda məqalənin müəlliflərindən biri - S.Rüstəm iştirak etməmişdir.

Müzakirədə çıxış edənlər məqalənin tonunun yumşaldılmasını, bir sıra sərt söz və ifadələrin dəyişdirilməsini, Mirzə İbrahimov və Süleyman Rəhimov isə «Aslan qayası» poeması ilə bağlı hissənin oradan çıxarılmasını təklif etmişlər. Müəlliflərdən biri – Məmməd Rahim isə «Aslan qayası»na aid hissənin saxlanılmasını israrla tələb etmişdir. (190)

İclasda məqalə müəyyən dəyişiklik və əlavələr nəzərə alınmaqla təsdiq olunmuş və «Literaturnaya qazeta»nın redaksiyasına göndərilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. (190)

Məqalə M.İbrahimovun imzaladığı müşayiətedici məktubla redaksiyaya göndərilmiş, lakin orada birmənalı qarşılanmamış, hətta etiraz doğurmuş, yazıdakı qərəzçilik ruhunu, məqsədi bəzi əməkdaşlar, habelə qəzetin baş redaktoru K.Simonov hiss etmişlər.

«Literaturnaya qazeta»nın tənqid şöbəsinin əməkdaşı, tənqidçi Yuri Karasyov şairə göndərdiyi 2 iyul 1953-cü il tarixli məktubunda redaksiyanın mövqeyi barədə məlumat vermişdir. (142, 334-336) Tənqidçi həmçinin məqalədə qaldırılan bir sıra məsələlərə öz münasibətini bildirmişdir. Y.Karasyov şairə yazmışdır: «Məsələ yalnız Sizə edilən hücumlarda deyil. Məktubda* milli məsələ sahəsində ciddi səhvlər vardır. Rəqibləriniz deyil, məhz Siz haqlısınız. İndi, yerli dillərin inkişafına, milli özünüdərkini meydana gəlməsinə xüsusi diqqət yetirildiyi bir vaxtda Sizin rəqibləriniz birdən-birə milli özünəməxsusluğu inkar etmək fikrinə düşmüşlər. Bu, yas yerində meyxana deməyə bənzəyir... Onların məktubunu həтта polemik məqalə də saymaq olmaz». (42, 335)

Sonradan məlum olmuşdur ki, həmin məqalə respublikanın o vaxtkı rəhbərliyinin tapşırığı ilə yazılmış və üç nəfər şairin imzası qoyulmuşdur. Bu üç nəfər isə bir qədər sonra ayrı-ayrılıqda «Literaturnaya qazeta»nın baş redaktoru K.Simonova teleqram göndərərək öz imzalarından imtina etdiklərini bildirmişlər. (120)

«Böyük sənət məsələləri» və «Şairin hüquqları» məqalələrində söylədiklərinin, o cümlədən millilik barədə dediklərinin doğruluğuna əmin olan S.Vurğun 1954-cü ildə Yazıçıların İkinci Ümumittifaq qurultayında etdiyi məruzədə bir daha bu mülahizələrinə qayıtmış, onları əsaslandırırmışdır. O, yenidən «hər bir millətin öz tarixi, inkişaf yolu, öz məişət tərz, əsrlər boyunca yaranmış öz ənənələri, öz dili, öz adətləri və vərdişləri, öz təfəkkür tərz və mənəvi aləmi vardır» (136, 370) deməklə «gələcəyə gedən yolun – millətlərin çiçəklənməsi yolu» olmasına inamını ifadə etmişdir.

S.Vurğun incəsənətin müxtəlif növlərində, ayrı-ayrı sənət xadimlərinin yaradıcılığında yeri gəldikcə millilik və ümumbəşəriyyət məsələlərini də şərh etmiş, bu barədə öz çıxış və məqalələrində əsaslandırılmış mülahizələr söyləmişdir. Şairin Nizami Gəncəvi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, X.B.Natəvan, N.

* «Долг советского поэта» nəzərdə tutulur.

Vəzirov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, C.Cabbarlı, habelə bir çox müasirlərinin yaradıcılığı barədə fikir və mülahizələri səriştəli ədəbiyyatşünas – alim sözü olmaqla öz əhəmiyyətini bu gün də saxlayır.

S.Vurğun 1947-ci ildə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi münasibətilə yazdığı «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı və Nizami» adlı məqaləsində özünün dediyi kimi, Nizamini yüksək milli şüuru olan bir şair və insan kimi xarakterizə etmiş, bununla yanaşı onun başqa bir xüsusiyyətini – digər xalqlara humanist münasibətini də xüsusi vurğulamışdır. Nizaminin və onun bir çox müasirlərinin məcburən fars dilində yazıb-yaratmalarını ürək ağrısı ilə faciə adlandırmışdır. Şair bununla yanaşı xüsusi olaraq onu da qeyd etmişdir ki, bu müdhiş faciə Nizaminin varlığından əsas xüsusiyyəti – onun böyük azərbaycanlı qəlbini qopara bilməmişdir.

Məlumdur ki, Nizami «Leyli və Məcnun» poemasını hökmdar Axsitanın tələbi ilə fars dilində yazmışdır. Nizami bu tapşırığa məcburən əməl etsə də, öz etirazını da bildirmişdir.

S.Vurğun bu misralara istinadən belə bir fikir söyləyir ki, «Leyli və Məcnun» poemasını Nizami əvvəlcə Azərbaycan dilində yazmışdır. Şair bununla yanaşı həmin misraların başqa cəhətinə də xüsusi diqqət yetirir: «Nizaminin böyük milli qürur hissini aydın göstərən onlarca belə misal gətirmək olardı; milli qürur hissi olmadan, sənətkarın yaşadığı dövrdən asılı olmayaraq, heç bir yaradıcılığı ağla gətirmək belə mümkün deyildi...» (136, 29)

1954-cü ilin yanvarında S.Vurğunun yaxın dostlarından biri, görkəmli rus yazıçısı Aleksandr Fadeyev öz dostuna belə yazmışdı: «Əziz Səməd...Mən bu gün «Pravda»da Mingəçevirin birinci növbəsinin işə salınmasına həsr olunmuş məqaləni oxudum. Mingəçevirdə işlər yenicə başladığı zaman orada olduğumuzu xatırladım... Azərbaycanın rəngarəng, məlahətli təbiətini xatırladım...bir dost kimi dünyada hər şeydən danışdığımızı, Axundovun kiçik evi önündə, eyni ilə Belinskinin Çembarıdakı evi kimi,

qalın tədqiqat əsərindən daha mənalı olan kiçik evinin önündə şəkil çəkdirdiyimizi də xatırladım... » (97, 5)

Əlbəttə, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundovun «qalın tədqiqat əsərindən daha mənalı olan kiçik evinin» ziyarət edilməsi təsadüfi deyildi. Bu, S.Vurğunun böyük sələflərinə məhəbbətini ifadə edirdi və şair bu məhəbbəti öz müasirlərinə də aşılayırdı.

Həmin səfərin başqa bir iştirakçısı, şairin dostu Nikolay Tixonovun xatirələrində oxuyuruq: «Biz Nuxada (Şəkiddə – **A.B.**) özümüzü çox yaxşı hiss edirik. S.Vurğun dedi:

- Qardaşlar, unutmayın ki, Mirzə Fətəli Axundov bu şəhərdə anadan olmuşdur.

Fadəyev dedi:

- Hə, yeri gəlmişkən deyim ki, Axundovu yaxından tanıyan Bestucevlə Lermontovu yaxşı tanıdığımız kimi, indi artıq, allaha şükür, Axundova da yaxşı bələd olmuşuq. Ancaq, dostum Səməd, nə üçün indiyədək Azərbaycan ədəbiyyatında Axundov haqqında roman yazılmamışdır? Bilirsən bu qeyri-adi azərbaycanlının həyatından necə yazmaq olar?

Səməd Vurğun cavab verdi ki, belə bir böyük dövrü əhatə etmək üçün diqqətləliq tarixçi olmaq lazımdır, dövrün lövhələrini yenidən canlandırmadan tez-tələsik yazmaq olmaz». (114, 64)

Şair belə bir roman yazmasa da, M.F.Axundov barədə fikir və mülahizələrini başqa vasitələrdə bildirmişdir. O öz məqalə və çıxışlarında, ayrı-ayrı qeydlərində M.F.Axundovu «yeni və realist Azərbaycan ədəbiyyatının banisi», «xalqlar tarixində nadir yetişən fəvqəladə bir istedad, başdan-ayağa hünər və mənəvi qəhrəmanlıq timsalı olan sarsılmaz bir iradə, böyük ideyalar uğrunda tarixin qara qüvvələri olan ömrü boyu çarpışan qəhrəman bir şəxsiyyət» kimi qiymətləndirmiş, onun ədəbi və ictimai fəaliyyətini işıqlandırmışdır.

S.Vurğunun Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının M.F.Axundovun anadan olmasının 125 illiyinə həsr edilmiş təntənəli plenu

mundakı (1939) nitqi diqqəti cəlb edir. Şair həmin çıxışında onu V.Şekspir, Ş.Rustaveli, A.S.Puşkin, T.Şevçenko kimi «epoxa yaradan, tarix yaradan» yazıçılar sırasına daxil etmiş, «Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq və talant simvolu» kimi səciyyələndirmişdir. S.Vurğun filosof M.F.Axundovun bu istiqamətdə fəaliyyətini «o zamankı Şərq ölkələri tarixində böyük bir inqilab yaratmaq» hesab etmişdir. Şair onun fəlsəfi məsələlərin şərhində insan qüvvəsinə inamını, insanı mübarizəyə çağırmasını da xüsusi qeyd etmişdir. Şairin M.F.Axundovu rus çarizminin tərəfdarı kimi qələmə vermək istəyənlərə qarşı cavabı da birmənalıdır: «...Axundov o medallı və paqonlu mundirin içində böyük bir ürək gəzdirdirdi. Bu ürək Azərbaycan xalqının azadlıq və səadət axtaran ürəyi idi». (135, 91)

S.Vurğun xüsusi olaraq onu da qeyd etmişdir ki, M.F.Axundov eyni zamanda böyük bir beynəlmiləlçi olmuşdur, o, bütün dil və milli ayrılıqlara baxmayaraq insanı sevmişdir, bütün bəşəriyyətin taleyi ilə məşğul olmuşdur.

Şair xalqımızın həyatını, onun özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirən sənətkarlara yüksək qiymət verir, onların yaradıcılığını örnək hesab edirdi. S.Vurğun böyük Azərbaycan şairi M.Ə.Sabirin yaradıcılığını bu baxımdan yüksək qiymətləndirirdi. Şair göstərirdi ki, M.Ə.Sabir mənsub olduğu xalqın bütün xüsusiyyətlərini, onun tələblərini gözəl bilirdi və həmin tələblərə, həmin xüsusiyyətlərə görə də yaradırdı. S.Vurğun yazırdı: «...Sabir elə sənətkar olmuşdur ki, onunla xalqımız əsrlər boyu fəxr edəcəkdir. Onun xüsusiyyətlərilə bizim xalq dərinə-dərinə bağlıdır. Sabirin yaradıcılığında xalqımızın ruhu, həyatı vardır. Buna görə də xalqımızın ruhunda yaşayır». (135, 49)

S.Vurğun böyük dramaturqumuz C.Cabbarlının yaradıcılığını da ürəkdən sevmiş və yüksək qiymətləndirmişdir. O, C.Cabbarlı sənəti barədə maraqlı fikir və mülahizələr söyləmiş, xüsusi məqalələr yazmışdır. Şair ədəbiyyatımızın bu günündən danışanda da, dramaturgiyamızın problemlərini araşdıranda da, söz sənətimizin

dünya şöhrətindən söhbət açanda da, onun gələcək vəzifələrini müəyyənləşdirəndə də Cabbarlı sənətini yada salmış, dönə-dönə bu sənətə istinad etmişdir. Onun «C.Cabbarlı böyük bir sənətkar kimi», «Solğun çiçəklər» haqqında», «Ədəbiyyatımızın fəxri» məqalələri, «Sevil» opera-tamaşası barədə rəyi yüksək elmi səviyyədə yazılmışdır və öz elmi əhəmiyyətini bu gün də saxlayır.

C.Cabbarlının vəfatının 10 illiyinə həsr olunmuş xatirə gecəsindəki çıxışında və bu çıxış əsasında yazdığı məqaləsində şair özünün «Cabbarlı kimdir?», «Onun Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu mövqe nədən ibarətdir?» suallarına cavab olaraq göstərmişdir ki, bu suallara cavab vermək üçün Cabbarlının bizə irs qoyub getdiyi ədəbi xidməti uzun illər boyu axtarmaq, onun bizə hələ məlum olmayan kamal və sənət incilərini kəşf etmək, bu barədə kitablar yazmaq lazımdır.

Milli mədəniyyətə bağlılıq, dramaturqun qidalandığı qaynaqlar, müasirlik, yaradıcılıq xüsusiyyətləri barədə şairin fikirləri bu gün də faydalıdır. O yazırdı: «Milli mədəniyyət zəminəsi ilə yaşamayan, mənsub olduğu xalqın mənəvi həyatı, onun mütərəqqi ideyaları, əməl və arzuları ilə silahlanmayan insanların heç bir siması olmadığı kimi, heç bir yazıçı siması da ola bilməz. Cabbarlı bu böyük həqiqətlə yaşayıb yaradan bir sənətkar idi». (135, 303)

S.Vurğun tarixə istinad edərək onu da göstərirdi ki, öz xalqını doğrudan da sevən, onun taleyi və gələcəyi ilə məşğul olan, həm də bir sənətkar kimi böyük istedadla malik şəxslər öz milli mədəniyyəti çərçivəsində qalmamış, eyni zamanda ümumbəşəri ideyaların və əməllərin də tərənnümçüsü olmuşlar. Şair böyük sənətkarlara xas olan bu məziyyəti Cabbarlı yaradıcılığında da görürdü. S.Vurğun qeyd edirdi ki, Cabbarlı yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının gözəl ənənələrinə deyil, Avropa və Şərq mədəniyyəti abidələrinə də hörmətlə yanaşmış, bir sənətkar olaraq onlardan məharətlə istifadə etmişdir. O, Cabbarlı sənətinin geniş şöhrət qazanmasının bir səbəbini də məhz bunda görürdü. Şairə görə,

Cabbarlı yaradıcılığı hər şeydən əvvəl, həyat və mühit həqiqətlərinin bədii sənətdəki təzahürüdür. C.Cabbarlının yaratdığı istər müsbət, istərsə mənfi obrazlar, yaxud hadisələr, «həyatın soyuq bir şüurla dərk edilmiş fotoqrafiyası deyil, sənətkar qəlbini və idrakını, ilham dediyimiz böyük bir qüdrətin günəşi ilə isinmiş, duyulub yaşanılmış, həm də səciyyəvi hadisələr, həqiqətlərdən bəhs edən bir sənətdir». (135, 305)

S.Vurğun dramaturqun yaratdığı obrazları seyr edərkən müxtəlif qiyafələr, müxtəlif xasiyyət və dünyagörüşləri, ehtiraslar-bütün bunları ifadə edən canlı və tərəvətli dillər, hərəkətlər görür. Burada danışan ağız və dodaqlar deyil, ürəklərdir. «Ürək danışmayan bir yerdə həyat olmadığı kimi, sənət də ola bilməz». Şair C.Cabbarlı sənətinin qüdrətini elə bunda görürdü.

«Müasir dramaturgiyamızda Cabbarlı sənətinin böyük nəfəsi hakimdir». S.Vurğun bunu söyləyərkən Cabbarlı sənətinin mənə gözəlliyinin milli dramaturgiyamızda, o cümlədən şairin özünün yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə ifadə olunduğuna əsaslanırdı. Şair belə hesab edirdi ki, C.Cabbarlının "Od gəlini", "1905-ci ildə" pyesləri sonradan "Vaqif", "Fərhad və Şirin", "Nizami", "Qaçaq Nəbi" kimi səhnə əsərlərinin yaranmasına ciddi təsir göstərmiş, «Almaz», «Yaşar», «Sevil» əsərləri isə «Həyat», «Məhəbbət», «Toy», «Vəfa», «Bahar suları» kimi pyeslərin yaranmasına təkan vermişdir. S.Vurğun bununla demək istəyirdi ki, C.Cabbarlı dramaturgiya sahəsində böyük bir ədəbi nəslin sənət müəllimi olmuşdur.

Şair C.Cabbarlının sənət uğurlarının əsas səbəblərindən birini dramaturqun mənsub olduğu xalqa, torpağa bağlılığında görürdü. O yazırdı: «Ədibin (C.Cabbarlının – **A.B.**) Vətən eşqi çox böyük idi. Buna görə də onun ədəbi dili də milyonların dili oldu, onun bütün əsərlərini xalq öz ürək çırpıntısı, öz nəfəsi kimi qəbul etdi. Bu, sənətkar üçün ən böyük səadətdir». (136, 184)

Azərbaycan incəsənətinin daha geniş inkişaf yollarına çıxması, yeni əsərlər hesabına zənginləşməsi də S.Vurğunu ömrü

boyu məşğul etmiş, şair bu istiqamətdə də əməli fəaliyyət göstərmişdir. O, teatr, musiqi, təsviri sənət, memarlıq və sənətin digər növləri barədə maraqlı fikirlər söyləmiş, ayrı-ayrı sənət xadimlərinin fəaliyyətini işıqlandırmışdır.

S.Vurğunun musiqi ilə təması hələ kiçik yaşlarında başlamışdır. Uşqlıq illərində atasının sazda çaldığı yanıqlı el mahnılarını, aşiq havalarını eşitmişdir. Mehdixan Vəkilov yazmışdır: «Atam yaxşı saz çalırdı, Səməd də saz çalmağı lap kiçik yaşlarından ondan öyrənmişdir. O, sazı sinəsinə basıb dilləndirəndə elə bilirdin ki, hardasa quşların xoş nəğmələri eşidilir. Atam onu dinləyərkən deyərdi: «Baxarsınız, bu qara baladan bir oğul olsun ki, bütün Qazaxda barmaqla göstərsinlər». (131, 24)

Şairin musiqiyə meyli Qazax müəllimlər seminariyasında oxuduğu illərdə daha da artmış, xeyli cilalanmışdır. Onun gözəl şerlər oxuması ilə yanaşı məlahətli səsi, incə hiss və ehtirasla skripka çalması, seminariya səhnəsində Məcnun rolunu «Məcnun kimi» oynaması hamının diqqətini cəlb etmişdi.

Sənətkarın musiqiyə məhəbbəti, poeziyaya məhəbbəti ilə ekiz doğulmuş, bu məhəbbət isə bütün ömrü boyu davam etmiş, şairi poeziyamızla birlikdə musiqimizin də alovlu təbliğatçılarından birinə çevirmişdir. Görkəmli bəstəkarımız Əfrasiyab Bədəlbəyli hələ şairin sağlığında yazmışdır: «Səməd Vurğun saz çalmaqda xalq aşıqlarının bir çoxundan geri qalmaz, kefi gələndə hərdən tarını sinəsi üstə alıb, sarı simi mizrab ilə səslədən, gah da pəsdən zümzümə edər. O, Azərbaycan muğamatını bir professional musiqiçi qədər mükəmməl bilir. O, kamil eşitmə qabiliyyətinə malik olduğu üçün və həm də musiqiyə aid öz incə zövqü ilə hər bir musiqi əsərinin dəyərini çox düzgün təyin edir». (33)

Aşiq sənətinə xüsusi məhəbbət bəsləyən şair həm də bu sənətin inkişafına qayğı göstərmiş, onu təbliğ etmişdir. Azərbaycanın xalq şairi Hüseyn Arif öz xatirələrində belə yazmışdır: «Bir dəfə aşıqlar gecəsi idi. Səməd Vurğunla yanaşı oturmuşdum. Aşiq Hüseyn Cavan «Qaraçı» havasında oxudu. Bu hava Səməd Vurğunun

xoşuna gəldi. O, – heyf, bu sazı, sözü hələ lazımınca duyanlar çox azdır, - dedi». (97, 198)

S.Vurğunun 1943-cü il yanvar ayının 18-də Azərbaycan radiosunun musiqi verilişləri redaksiyasının fəaliyyətinə həsr olunmuş Ümumbakı konfransında çıxışı da bu baxımdan əhəmiyyətliyə. Şair konfransda əsasən muğam ifaçılığı və aşiq musiqisi məsələləri barədə danışmışdır. O, ayrı-ayrı ifaçıların sənətkarlığını təhlil etmiş, onların uğurlu və qüsurlu cəhətlərini obyektivcəsinə göstərmişdir. S.Vurğun muğamata nisbətən aşiq sənətinə radioda az yer verildiyini bildirmiş, bu sahədə radionun fəaliyyətini tənqid etmişdir. Şair bir vətəndaş kimi tələb etmişdir ki, aşiq sənəti və aşiq musiqisi radio dalğalarında ləyaqətlə təmsil olunsun. (19)

S.Vurğunun professional Azərbaycan musiqisinin banisi, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovla yaradıcılıq və dostluq əlaqələri mədəniyyət tariximizə maraqlı səhifələr yazmışdır.

1937-ci ildə mədəniyyət tariximizdə şanlı hadisə baş vermişdir. Ü.Hacıbəyovun yaratdığı «Koroğlu» operası böyük uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. Bu zaman S.Vurğun öz sevincini belə ifadə etmişdir: «Koroğlu» operası məni çox fərəhləndirir. Bu opera xalqımızın qəhrəmanlıq eposunu bizim nəslə bədii şəkildə təqdim edir». (135, 74)

Aradan beş il keçdikdən sonra, 1942-ci ilin sentyabr ayında şair muğamat və xalq mahnılarının ifasına həsr olunmuş müşavirədəki çıxışında bu hadisəni bir daha qeyd etmiş, operanın ilk tamaşası zamanı keçirdiyi hiss və həyəcan haqqında danışmışdır. Şair demişdir: «1943-cü ildə mən «Şah Sənəm» operasından yarımçıq çıxdım. Axıra qədər baxa bilmədim. Hərçəndi orada müəllif bəzi muğam hissələrindən istifadə etmişdir... İkinci təsadüf: Mən «Koroğlu»nun prosmotrunda şəxsən ağladım. Tamaşada bir yer vardı: Qırat gedən zaman çalınan musiqi adamı ağladır. Lakin mənim ağlamağım bədbinlik ifadəsi deyil. Mən öz-özümə dedim ki, buradakı musiqi həqiqi musiqidir». (147)

Əlbəttə, şairin sevincinin səbəbi Üzeyir bəyin parlaq musiqisi

və bir də xalq qəhrəmanlığından doğan qanuni iftixar hissi idi. Bu baxımdan onun 1943-cü ildə Bakıda, M.Füzuli adına Ziyalılar evində keçirilən Ü.Hacıbəyovun yaradıcılıq gecəsindəki çıxışı da diqqəti cəlb edir. Şair öz çıxışında bəstəkarı musiqi tariximizə yenilik və oricinallıq gətirən, xalq yaradıcılığının ən yaxşı xüsusiyyətlərindən əsərlərində bacarıqla istifadə edən, onları özünün zəngin fantaziya süzgəcindən keçirərək daha da gözəlləşdirən bir sənətkar kimi qiymətləndirmişdir. Şairin fikrincə, Ü.Hacıbəyov musiqiyə fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən yanaşır və onu sənətin ən yüksək zirvəsinə çatdırır. «Koroğlu» operasını bunun parlaq sübutu hesab edən S.Vurğun demişdir ki, bu opera hər şeydən əvvəl, fəlsəfi bir əsərdir. «Biz bu nadir operanın musiqisini dinlərkən özümüzü sanki sehrli bir aləmdə hiss edirik, adi sözlərlə ifadə edilə bilməyəcək böyük bir zövq duyuruq».* (50).

1945-ci ilin sentyabr ayında Ü.Hacıbəyovun anadan olmasının 60, yaradıcılıq fəaliyyətinin 40 illiyi münasibətilə keçirilmiş yığıncaqda S.Vurğunun çıxışı unudulmaz təsir bağışlamışdır. Bu belə də olmalı idi. Axı, şair sevincli və kədərli dəqiqələrində həmişə bir yerdə olduğu, həyat yollarında yanaşı addımladığı, yaradıcılığına böyük məhəbbət bəslədiyi ürək dostu haqqında danışdı. S.Vurğun «Azərbaycan xalqının doğma oğlu», «tam 40 il gecəli-gündüzlü, yorulmaq bilmədən, ilhamla yaşayan və yaradan... qəhrəman xalqımızın mənəvi varlığını, onun müqədəs amal və arzularını, sevinc və iztirablarını, həyat və mübarizə eşqini böyük bir məharət və məhəbbətlə tərənnüm etmiş» Ü.Hacıbəyov haqqında ən xoş sözlər söyləmiş, ona həsr etdiyi şerini oxumuşdur.

Şairin həmin çıxışı əsasında yazdığı «Böyük bəstəkar», habelə «İnsan qəlbinin tərənnümçüsü» adlı məqalələri Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığına həsr edilmiş dəyərli tədqiqat işləridir.

S.Vurğun öz müəllifinə əbədi şöhrət gətirmiş «Leyli və Məcnun»

* S.Vurğunun çıxışının xülasəsi «Ədəbiyyat qəzetində» dərc olunmuşdur.

operası haqqında danışarkən göstərir ki, XII əsrdə Nizami, XVI əsrdə Füzuli qələminin qüdrəti ilə bütün dünyada şöhrət qazanmış bu qədim ərəb əfsanəsi XX əsrdə Ü.Hacıbəyovun musiqi dühası ilə bir daha şöhrətləndi, bütün Qafqaz və Şərq xalqlarının dillərində dastan oldu, Füzuli şerinin əzəmət və romantikası musiqi qanadlarında bir daha uçaldı, əngin üfüqlər açdı. Şair yazır: «İstər Məcnunun, istərsə də Leylinin ürəkyaxıcı ariyalarını dinlədiyimiz zaman biz onların əynində gördüyümüz ərəb qiyafələrini unutduğumuz kimi, hadisənin ən qədim ərəb mənşəyini də unuduruq, çünki onların ağzından eşitdiyimiz doğma səslər, doğma avazlar, heyratılar, şikəstələr və bayatılar Leyli və Məcnunu bizə Azərbaycan oğlu və Azərbaycan qızı kimi təqdim edir». (136, 108-109) Məhz buna görə də S.Vurğun «Leyli və Məcnun» dastanının istər bədii söz mətnini, istərsə də musiqisini tam mənası ilə Azərbaycan xalqının oricinal mədəni məhsulu, onun milli şer və musiqi mədəniyyətinin gözəl bir incisi hesab edir. Şairə görə, «Leyli və Məcnun» artıq sadə bir ərəb əfsanəsi deyil, Füzuli şerinin və Üzeyir Hacıbəyovun musiqi dilinin yaratdığı Azərbaycan xalqının fikir və ürək məhsuludur.

S.Vurğun bəstəkarın «O olmasın, bu olsun» və «Arşın mal alan» musiqili komediyalarını, habelə «Koroğlu» operasını təhlil etmişdir. Şair Ü.Hacıbəyovun komediyalarının C.B.Molyer və M.F.Axundov komediyaları ilə səsləşdiyini söyləmişdir. O, «Koroğlu» barədə danışarkən qeyd edir ki, operanın mürəkkəb və zəngin simfonik quruluşu, milli musiqi alətlərimizin Avropa musiqi alətləri ilə həmahəng bir dildə danışması, vokal musiqi sənətinin inkişafı üçün yazılmış klassik ariyalar, kütləvi və qəhrəmanlıq səhnələrini ifadə edən mürəkkəb və həyəcanlı musiqi nömrələri, iki-üç səslə xor sənətinin gözəl nümunələri, bütün bunların vahid bir ahəngi Üzeyir sənətinin yüksək mədəniyyətini göstərir. Şair opera haqqında fikrini belə tamamlayır: «Koroğlu» operası musiqi və opera sənətimizin mükəmməl bir abidəsidir ki, o, nəsillər boyu yaşayacaqdır». (136, 111)

Məlumdur ki, Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığı çox zəngin və hərtərəflidir. Onun müxtəlif canrlarda yaradılmış musiqi əsərləri əvəzsiz sənət inciləridir. S.Vurğun bəstəkarın əsərlərini təhlil etmiş, onların təsir qüvvəsini araşdırmışdır. O göstərir ki, Ü.Hacıbəyov ilk dəfə milli musiqi alətlərimizin notlu orkestrini yaratmış, nəzəri və əməli olaraq tar-kamança, tütək, yastı balaban, qoşa zurna vasitəsilə simfonik əsərlərin ifa olunmasını sübut etmişdir.

Şair Ü.Hacıbəyov musiqisinin daxili mənə gözəlliyi barədə danışmış və qeyd etmişdir ki, Üzeyir sənəti soyuq bir şüurun, formal bir texnikanın məhsulu deyil, hadisələri yaşamış, insan taleyini duyub-düşünmüş, sevinc və iztirablar keçirmiş bir ürəyin məhsuludur. O yazır: «Üzeyir musiqisini dinlədiyimiz zaman biz bəzən qaşlarımızı çatıb loğman kimi düşünürük, bəzən həyat və insan eşqinə odlardan, alovlardan keçən qəhrəman oluruq. Bəzən ürəyimiz ümman kimi təlatümə gəlir, bəzən də sakit və nurlu bir yaz səhəri kimi açılırıq, özümüzdə dağlarda külünglər çalan Fərhadlar qüdrəti hiss edirik, xəyalımız göylərə uçduqca, yaşadığımız ana torpağı, onun yaratdığı insan adlı böyük neməti daha çox sevirik, öz varlığımız və tariximizlə fəxr edirik». (136, 111)

Şair əbədiyyət qazanmış Hacıbəyov sənətini bu sözlərlə səciyyələndirir: «Üzeyir sənəti kamala yetmiş bir sənətdir. Lakin insan kamalının hüdudu olmadığı kimi, sənət və yaradıcılığın da hüdudu yoxdur». (136, 111)

S.Vurğun müxtəlif çıxışlarında da Ü.Hacıbəyov yaradıcılığına toxunmuş, onun həmişəcavan və parlaq sənətini təqdir etmiş, ondan öyrənməyə çağırmışdır. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaradılmasının 10 illiyi münasibətilə keçirilmiş elmi sessiyada şair respublikada ictimai elmlərin inkişafı haqqında məruzə etmişdir. Azərbaycan musiqisinin müasir vəziyyətini təhlil edən məruzəçi bəstəkarın yaradıcılığını bir daha araşdırmış, gənc bəstəkarlara bu zəngin irsdən daha çox öyrənməyi tövsiyə etmişdir.

Şairin Ü.Hacıbəyova həsr olunmuş şeirləri dəyərli sənət inciləridir. Onun «Böyük bəstəkar» şeirində yalnız S.Vurğunun

sənət xadiminə sonsuz məhəbbətinin ifadəsini deyil, eyni zamanda milli mədəniyyətimizin çiçəklənməsindən doğan iftixar, qürur hissini görürük. Müəllif Üzeyir musiqisində doğma Azərbaycanı hiss edir. Şairə görə, Üzeyir sənətinin böyüklüyü onun milli ruhunda, dərin mənasında, dərya ləngəri qədər təsirli olmasında, ecazkar bir dillə xalq mənəviyyatını, xalq ruhunu, ən incə duyğuları, müqəddəs diləkləri ifadə etməsindədir. Bu fikir müəllifin «Bəstəkar» şerində daha qabarıq verilmişdir. Şerdən çıxan nəticə budur ki, Üzeyir sənəti dərin köklərlə xalq mənəviyyatına bağlıdır və yad təsirlərdən uzaqdır. S.Vurğun bu sənətin qüdrətini onun milli ruhla bağlılığında, xalq həyatının, adət-ənənələrinin, psixologiyasının tərcümanı olmasında görür. Şair Üzeyir sənətini belə görür, ona bu baxımdan yanaşır. S.Vurğuna görə, Üzeyir sənəti əbədidir, örnekdir, bu sənət daha böyük zirvələr kəşf edəcək:

Çal, çal! Rübabından süzülən mənə
Dağların, daşların bağrını yarsın.
Sazında dil açan bu yeni dünya
Zəfərdən zəfərə bizi aparsın. (132, 227)

1948-ci ilin noyabr ayında dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun Vətən və xalq üçün döyünən qəlbi əbədi olaraq dayandı. Bu ağır itkidən doğan ümumxalq kədəri S.Vurğunun misralarında da öz əksini tapdı. Şair öz bəstəkar dostunun cənazəsi önündə ürək ağrısı ilə deyirdi ki, qocaman qartal bir daha qıy vurub dağlardan keçməyəcək. Vətən dağlarının suyundun içməyəcək, bir daha gözlərini açıb aləmi görməyəcək, dostları ilə üz-üzə gəlməyəcək, yeni-yeni nəğmələr qoşmayacaq. Lakin şer Vurğun poeziyasına məxsus bir nikbinliklə, Üzeyir sənətinin əbədiliyinə inamdan doğan bir nikbinliklə tamamlanır:

Ölüm sevinməsin qoy... Ömrünü vermir bada
El qədrini canından daha əziz bilənlər.

Şirin bir xatirətək qalacaqdır dünyada
Sevərək yaşayanlar, sevilərək ölənlər... (132, 231)

Mədəniyyətimizin yorulmaz təbliğatçılarından olan S.Vurğun musiqimizi yüksək qiymətləndirmiş, onun böyük təsir qüvvəsini dönə-dönə qeyd etmişdir. Şairin fikrincə, hər bir musiqi əsərinin varlığı onun dinləyiciyə emosional təsiri ilə ölçülür. O yazırdı: «Musiqi insanların şüurundan çox qəlblərinə, duyğularına təsir bağışladığından musiqi lisanından, hər şeydən əvvəl, təbiilik və ürək çırpıntıları tələb olunur». (135, 363)

S.Vurğun bəstəkar və musiqiçilərimizin yaradıcılığına diqqət yetirmiş, bu barədə öz fikirlərini söyləmişdir. Qara Qarayevin «Leyli və Məcnun», Fikrət Əmirovun «Kürd ovşarı», Niyazinin «Rast», Soltan Hacıbəyovun «Gülşən», Cahangir Cahangirovun «Arazın o tayında» əsərlərinin, Səid Rüstəmovun mahnılarının uğurları şairi sevindirirdi. Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı Fikrət Əmirov öz xatirələrində yazır: «1954-cü ilin yazı idi. Azərbaycan Dövlət Opera Teatrında tamaşalardan birinə ictimai baxış keçirilirdi. Səmər Vurğun yazıçı Mehdi Hüseynlə foyedə gəzişirdi. Məni görüb ayaq saxladı, yanına çağırırdı, özünə məxsus səmimiyyətlə dedi:

- Dünən sənin simfonik süitanı radioda eşitdim. Lap Kəpəzin başına çıxmışdın.

Şair «Azərbaycan» simfonik süitasına qulaq asmışdı. Yəqin ki o, süitanın «Çoban bayatısı» adlanan ikinci hissəsindən aldığı təsiri özünəməxsus obrazlı dillə «Kəpəzin başı» adlandırırdı. O vaxt utandım, ürəyimdə olan bir sözü şairə deyə bilmədim ki, bu süitanı Sizə həsr etmişəm, onu Sizin «Azərbaycan» şerinizin təsiri ilə yazmışam». (97, 153-154)

S.Vurğun eyni zamanda, bəzi musiqi əsərlərində Azərbaycan musiqisinin əsl xəlqi ənənələrindən və milli xüsusiyyətlərindən uzaqlaşma hallarını kəskin tənqid edirdi. Şair musiqişünasları bitkin obrazlar, realist xarakterlər yaratmaq, musiqi sənətimizi

dolğun ahəngdarlıq, dərin emosionallıq, təsirlilik və xəlqiliklə zənginləşdirmək işində bəstəkarlara kömək etməyə çağırırdı. O yazırdı: «Azərbaycan musiqisinin təbiiliyi və saflığı uğrunda mübarizə bütün elmi-musiqi ictimaiyyətimizin diqqət mərkəzində durmalıdır. Ancaq buna istinad etmək, milli musiqimizin ən yaxşı xəlqi ənənələrindən ayrılmamaq və onları yaradıcı şəkildə inkişaf etdirməklə dünya musiqi mədəniyyətinin ən yaxşı nailiyyətlərinə qovuşmaq olar və lazımdır». (136, 463)

S.Vurğun öz bədii əsərlərində də musiqini, onun böyük təsir qüvvəsini və mənə gözəlliyini vəsf etmiş, şair, rəsam, filosof obrazları yaratdığı kimi, bəstəkar, aşiq, xanəndə surətləri də yaratmışdır.

Vətənpərvərlik poeziyası millilik və ümumbəşərlik kontekstində

Sənətkarın doğulduğu, boya-başa çatdığı yerlərdən məhəbbətlə danışması, öz əsərlərində doğma yurdu xatırlaması çox təbiidir. Mənsub olduğu xalqın tarixinə, dilinə, mədəniyyətinə, tanınmış şəxsiyyətlərinə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşan qələm sahibinin gözünü ilk dəfə açanda gördüyü yerlərə, eşitdiyi laylalara, doğma adamlara məhəbbəti də qanunauyğun bir haldır.

Səməd Vurğun üçün «Vətən» Kür qırağından, Qarayazı meşəsindən, «dolaylarında bahar çağı gəzdii» dağlardan, «göylərə baş çəkən Göyəzən»dən, nakam anası Məhbub xanımın tapşırıldığı torpaqdan, atası Yusif ağanın yanıqlı-yanıqlı saz çaldığı evdən başlayır. Şairin öz «Kiçik Vətən»inə məhəbbəti bütün ömrü boyu davam etmiş, o, yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində doğma yerləri anmışdır.

Mehdixan Vəkilov öz qardaşı haqqında belə yazmışdır: «Səməd hələ uşaqlıqdan təbiətin gözəlliklərinə aludə idi. O, Kür qırağının seyrangahını dolaşmış, balıq tutmuş, üzə-üzə Kürün bir sahilindən o birisinə keçmişdir. Gündüzləri Qarayazı meşəsinin iydəliklərində keçirmək, gecələri isə Keşiş dağında yanan işığa

baxa-baxa anadil quşlarının bir-birini çağırmasını, onların qəmli səsinə dinləmək kiçik Səmədin adəti idi. Atasının telli sazından qopan anəngdar səslər də belə füsunkar gecələrin şairənə mənasını tamamlayırdı». (131, 35)

Bu da təbiidir ki, şair öz «kiçik Vətən»ini məhz ondan ayrı olduğu vaxtlarda, respublikanın başqa rayonlarında işlədiyi, yaxud Moskvada təhsil aldığı və Bakıda yaşadığı illərdə xatırlamış və bu hisslər öz poetik ifadəsini tapmışdır.

Səməd Vurğunun 1927-ci ildə Bakı şəhərində qələmə aldığı «El ayrılığı» şeri bu baxımdan xarakterikdir. Şair kiçik həcmli bu şerində doğma yerlər üçün darıxdığını, ürəyinin məhz o yerlərlə çırpındığını, şəhərdə qala bilmədiyini etiraf etmişdir:

Mən o yaşıl bağların,
Bu yarpızlı dağların
Bəslədiyi bir canam.
Hisslərim, həyəcanım
Hər onlarla çırpınar.
Ruhum boylu bir çinar
Kimi sevər etilə...
Of...bu şəhər bir bəla,
Ruha bir zəhərli su...
Ey elimin yolçusu
Sən nə dersən bu hala?
Müntəzirəm vüsala. (131, 19)

Şairin 1927-ci ildə Qubada müəllim işləyərkən yazdığı «Səyahət» şeri də bu qəbildəndir. Şer müəllifin yaxın yerlərə səyahətinin təəssüratı ilə yazılmışdır. Bu səyahət şairin könlünü müəyyən qədər açsa da yenə o, «kiçik Vətən» üçün darıxır:

Açılsın və gülən baharım olsun,
Lalə tək qızaran bir yarım olsun.

Sonunda ömrümün məzarım olsun
Gəlinli çeşmələr, sünbüllü çöllər. (131, 18)

Şairin «Ellər dünyası» şerində bu hisslər daha qabarıq verilir və hətta bir qədər tündləşdirilir. S.Vurğun bu şeri təxminən 1929-1930-cu illərdə Qazaxda yaşayan Qurban Abdulla oğluna yazdığı məktuba əlavə etmişdir. Şair öz həmyerlisinə müraciətlə yazır: «Bizim ilk görüşümüz altı il bundan əvvəl Qazaxbəyli kəndindən Qazağa gələrkən oldu. O zaman mən bir kənd müəllimi, sən də bir kəndli idin. Biz çox zarafat etdik, gülüşdük və yoldaşlıq etdik. Mən o zaman gördüm ki, sən sədaqətli insansan. Ona görə də sənə xətrini çox istəyirəm. Bu gün mən və Osman (şair Osman Sarıvəlli – **A.B.**) birlikdə çalışırıq... Sən Osmanın qardaşı olduğun kimi, mənim də qardaşımsan. Odur ki, bu məktubu Osmanla göndərirəm. Sizə yadigar olaraq aşağıdakı şeri yazıram...». (42, 226)

Şair «al-yaşıl geyinmiş uca dağların qartallı qoynundan uzaqlaşdığı», «könül bulandıran, xəyal küsdürən tozlu bir diyarla qucaqlaşdığı» üçün darıxır. Burada, yəni şəhərdə hər tərəf insanı yaxıb-yandırır, suların xoş təranəsi eşidilmir, ildırım çaxmır. Dilcan dərəsi yada düşəndə şairin başından «dumanlar, tüstülər qalxır». Buna görə də o, bir vaxtlar «gəzdirdi yerləri», öz «kiçik Vətən»ini soraqlayır. İndi o yerlər əbədi olaraq şairin yaddaşına hopmuşdur:

Gecələr ay gülməz, buludlar qara,
Boğulur varlığım hər bir addımda.
Mən çox dırmaşmışam qarlı dağlara,
O ellər dünyası yaşar yadımda... (131, 80)

Səməd Vurğun bəzən öz «kiçik Vətən»indən kənar yerləri (məsələn, Bakını) qürbət hesab edir, bu yerlərin onun ruhuna uyğunlaşmadığını bildirirdi:

Ah, bu qürbət məni dağıtdı, sökdü,
 Fələklər başıma soyuq kül tökdü.
 Yollarda gözümə qaranlıq çökdü.
 Yanıram odlana-odlana, dağlar. (131, 20)
 Of... bu yerlər yazıq ruhuma dar
 Kəsilmiş yollarım dumandır, qardır
 Vaxta ki, bu hüdud, bu sərhəd vardır,
 Ömür dedikləri rüyaya bənzər. (131, 21)

Filologiya elmləri doktoru, şair Atif Zeynallı şairin yaradıcılığının ilk dövrlərinə xas olan bu cəhətlər barədə belə yazmışdır: «Azərbaycan sovet poeziyasının bütün sonrakı inkişaf təcrübəsi baxımından bu motivin ciddi ədəbi-tarixi davamı müşahidə oluna bilər. Kənddən ayrılıb şəhər mühitinə, qaynar və inqilabi Bakıya düşən Səməd Vurğun bir kəndli balası kimi şəhəri özünə yad hiss edir və bunu «qürbət» obrazı ilə verirdi. Bu baxımdan böyük şair müəyyən mənada, xüsusilə 60-cı illərdə qüvvətlənən kənd həsrəti motivlərinin ilk nümunələrini bir növ 20-ci illərdə yaratmışdır».

Biz belə hesab edirik ki, Səməd Vurğunun bu mövzuda şeirləri şəhərin kəndlə qarşılaşdırılması, sonuncuya üstünlük verilməsi deyil. Şairin «kənd həsrəti», doğma yerlərə məhəbbəti onun ümumən Azərbaycana məhəbbətinin tərkib hissəsidir. Bunu həmin şeirlərin hər bir misrasında görmək mümkündür. Bu baxımdan şairin 1929-cu ildə Moskvada qələmə aldığı «Vətən həsrəti», «İnqilab yurdu» və «Konsert axşamı» şeirləri maraq doğurur.

«Vətən həsrəti»^{*} şeirində həsrət motivləri ön plandadır. Şairin fikrincə, «elindən-günündən ayrılan könül» hərdənbir ağlamağa məhkumdur. Vətən məhəbbəti hər şeydən ucadır. Şeirdə,

^{*} Şəri professor Cəlal Abdullayev şairin şəxsi arxivindən üzə çıxarmış və «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində (57) dərc etdirmişdir. Şer sonradan S. Vurğunun dörd cildlik «Seçilmiş əsərləri»nin I cildinə salınmışdır. (141, 41.)

hətta bədbinlik notları da vardır. Lakin bu da Vətən məhəbbəti ilə bağlıdır:

Bir şikəstə neyəm, bir qırıq kaman,
Görmədim bir bəla-həsrətdən yaman.
Vurğun ellər deyib ağlar hər zaman
Onun qaydasıdır ağlasın gərək...

«İnqilab yurdu» şerinin sərlövhəsində «Anam üçün» qeydindən məlum olur ki, şer şairin anasına müraciətlə qələmə alınmışdır. Şerdə qaynar şəhər həyatı təsvir olunur:

Bu yerdə nə hicran, nə qayğı, nə qəm,
Nə Sənan eşqi var, nə də intizar.
Böyük fikirlərlə məşğuldur aləm,
Bəşərin ölməyən dühaları var. (131, 72)

Bununla belə, bu qaynar həyat, hər cür hicran və qəmdən azad olub böyük fikirlərlə məşğul olan bu aləm şair üçün müvəqqətidir. Onu doğma yurd daha çox özünə çəkir. Şair təhsilini başa vurub bu torpağa qayıdacaqdır:

İndi mən ömrümün bahar çağları
Bilmədiklərimi bilirəm burda;
Könlüm çox axtarır uca dağları,
Bir gün dönəcəyəm çıxdığım yurda. (131, 72)

«Konsert axşamı» şerində moskvalıların işdən sonra toplaşdıqları konsert təsvir olunur. Şairin həmin konsert zamanı tanış olduğu qızla mükəlliməsi maraqlıdır. Qızın suallarına şairin cavabları yurd sevgisi ilə aşılammışdır. Bu yerlərdə günəş də, dəniz də, göy də gülür, ilk baharı Sarı bülbül qarşılayır, quşlar nəğmə oxuyur. Bu torpaq zəngin təbiətə malikdir, onun axşamı da, səhəri də gözəldir, bu gözəllik isə könülləri ilhamlandırır. Təbii ki, şair orada

keçirdiyi günləri yada salır və həmin yerlərin həsrətini çəkir.

Şərdə doğma yurdun səfalı təbiəti, yaylaqları şəfa mənbəyi kimi təqdim edilir:

Üç ay yayı keçirərək göy yaylaqlar başında,
Yurd salırq o yerlərin torpağında, daşında.
Şahinlərin qıy vurması, buludların axması,
Uzaq-yaxın üfüqlərdə şimşəklərin çaxması
Ürəklərə nəşə səpər, könül səadət izlər;
O yerlərdə cana gələr sarı, solğun bənizlər... (131, 74)

Şer etnoqrafik lövhə yaradılması baxımından da diqqəti cəlb edir. Burada maldarlıqla məşğul olan adamların məşguliyyəti canlandırılır. Bu yerin sakinləri biçin işlərini başa çatdırdıqdan sonra arabaları qoşub, köç yoluna düzülür, göy yaylaqlara qalxırlar. Onlar burada müvəqqəti yurd salır, yay fəslini yaylaqda keçirirlər...

Şairin öz doğma yurdundan ayrılıb bu yerlərə gəlməsindən məqsədi «bu torpaqdan qüvvət alıb» geri qayıtmaqdır. Səhnədən bir gəncin söylədiyi də şairin arzuları ilə həmahəngdir:

Həyat dedikləri hərəkətdədir,
Bu ölməyən qanun təbiətdədir.
Fikirlər, duyğular, əməllər hər an
Dönər, təzələnər, çünki hər insan,
Dünyada hər könül yüksəliş arar,
Varlığın nə ilki, nə axırı var. (131, 75)

«İnqilab yurdu» və «Konsert axşamı» şerlərindən məlum olur ki, Səməd Vurğun şəhəri kəndə qarşı qoymur, əksinə, qurub-yaratmağı öyrənmək üçün şəhər həyatının əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir.

Şairin Vətən məənəbbətindən doğan həsrəti onun «Həsrət»

şerinin də əsasını təşkil edir. «Həsərət»in bəzi məqamları müəllifin «İnqilab yurdu» şeri ilə səsləşir. Burada da şair böyük bir məftunluqla kəndi, yəni doğma yurdu xatırlayır.

Şairin ayrıldığı obanın şəhli səhərləri, qərib axşamları, axar suları, ətirli iydə ağacları, sarı sünbüllü çölləri, bahar mücdəli gül-çiçəkləri, hətta kənd gecəsinin sarvanı – ulduz və ay, anasının örtüyü kəlağay, cənuba sarı uçan durna qatarı, qara buludlar, ocağı tüstülü yurd yerləri, ağac taxt, divardan asılmış saz əbədi olaraq onun yaddaşına köçmüşdür.

Şair bu yerlərə tükənməz məhəbbətini bildirməklə kifayətlənmir. O, hazırda özünün qonaq olduğunu hiss edir və qəti əmindir ki, nə vaxtsa doğulub böyüdüüyü ana yurda dönəcəkdir. Elə buna görə də o, «dünyaya dəyən sadə bir istəyini» öz doğmalarına yetirir:

Anama sadə bir sözüm var ancaq:
Bir ağac altında bir parça torpaq
Ayır ki, yurd salım kölgəsində mən,
Əyləşim, söz açaq doğma səhərdən...
Çəkək kölgəliyə yazı masamı,
Yazıb pozduğumu oxusun hamı... (131, 213)

S.Vurğunun məhz yaradıcılığının ilk dövrlərində qələmə aldığı «Şəki», «Çiçək», «Dilcan dərəsi», «Bizim dağların», «Kür çayı», «Yadıma düşdü», «Çinarın şikayəti» və bir çox başqa şerlərində də yurd sevgisi, onun təbiətinə və ayrı-ayrı guşələrinə məhəbbət əsas yer tutur.

«Şəki» şeri 1927-ci ildə elə Şəkinin özündə yazılmışdır. Şair burada təbii gözəlliklərdən həyəcanlanmış, öz heyranlığını ifadə etmişdir:

Bu yerin dağları hər gün bəzənər
Bəzənər, sanki xəyalımla tanış.
Nə qədər fitri, gözəl bir yaranış
Ki, dəyişməm onu heç bir gözələ. (131, 10)

Şairin yenə 1927-ci ildə qələmə aldığı «Dilcan dərəsi» şerini bütün tədqiqatçılar xalqlar dostluğunu tərənnüm edən bir əsər kimi təqdim etmişlər. Doğrudur, burada «Daşlar boyanmışdı bir gül qanından, Xəyalıma qara dövrənlər gəlir» misralarında məlum erməni-Azərbaycan münaqişəsini (daha doğrusu, ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı apardıqları qanlı qırğınları) yada salır, lakin şer bütünlükdə ana yurdun dilbər guşələrindən birinin (!) – Dilcan dərəsinin tərənnümünə həsr olunmuşdur.

Dilcan tarixən Qazax mahalının yaylaq yeri olmuş, elat camaatı yay fəslini bu yerlərdə keçirmişdir. Əlbəttə, S.Vurğun da uşaqlıq illərində dəfələrlə burada olmuş, bu yerləri bir uşaq marağı ilə dolaşmışdır. Şair Dilcan dərəsini yenidən gördükdə isə həmin illəri xatırlamış, nəticədə bu şer yaranmışdır:

Yenə gördüm səni Dilcan dərəsi,
Yadıma çox köhnə zamanlar gəlir.
Ömür dedikləri bir karvan yolu,
Nə canlar gedərək nə canlar gəlir. (131, 22)

Şairin təsvirində bu yerlərin təbiəti də, adamları da gözəldir, səmimidir:

Fələklər yaratmış bu yeri cənnət –
Desəm çox münasib həqqindir əlbət.
Səndə var doğruluq, var səmimiyyət,
O ibrət bağına loğmanlar gəlir. (131, 22)

«Kür çayı (1929) şerində tərənnüm obyektı uğurlu qədəmi ilə gül-çiçək bitirən, ellərə sevinc və bolluq, firavanlıq bəxş edən çayın özüdür. Kür çayı qorxunc qayaları yel tək enir, günəşdən rəng alıb ayla bəzənir. Coşqun dalğalı Kür çayı çoxlarını heyran etmiş, özünə çəkmişdir. Neçə-neçə igid ondan ilham almışdır. Bununla yanaşı şerdə Kür çayı Azərbaycan və gürcü xalqlarının

dostluq rəmzi kimi təqdim olunmuşdur:

Tiflisin arxası, Qazağın beli
Hər ikisi sənin, sənə dost eli...
Boşalır qoynuna dağların seli,
Körpə budaqlardır ortağın sənin. (131, 57)

Şair burada «arxa» və «bel» sinonim sözlərini işlətməklə Kür çayının Azərbaycan və gürcü xalqları üçün eyni əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirmiş, «suyu bir olan» iki xalqın tarixi bağlılığını göstərmişdir.

S.Vurğunun «Şuşa» (1937) şeri də ana yurda məhəbbət mövzusunda. Azərbaycanın səfalı guşələrindən olan Şuşanın təmiz havası, gözəl təbiəti, şəfalı suyu, hər cür xəstəliyi dəf edən yaylaqları, dumanlı dağları şairi özünə çəkir. Şair hamının bu səfalı yerlərin mehmanı olmasını arzulayır:

Dağlarından qopar havalı yellər,
Ah, o sərin yellər, səfalı yellər;
Dağıdıb huşumu divanə eylər,
Vüsalın hər kəsə səadət, Şuşa! (131, 110)

Səməd Vurğunun yaradıcılığının ilk dövrlərində qələmə aldığı bu şerlərin bəziləri elə həmin vaxt ədəbi tənqid tərəfindən birmənalı qarşılanmamış, mətbuatda bir sıra kəskin məqalələr dərc edilmiş, şairə qarşı hücumlar olmuşdur.

Zəngili təxəllüslü tənqidçi şairin «İnqilab yurdu», «Konsert axşamı» və «Kür çayı» şerlərini kəskin tənqid etmiş, hətta müəllifi ittiham etməkdən çəkinməmişdir. S.Vurğunun 1931-ci ildə nəşr olunmuş «Şairin andı» kitabı haqqında tənqidçinin eyni adlı məqaləsi daha çox şairi ittiham etməyə yönəlmişdir. (180)

Tənqidçinin fikrincə, «İnqilab yurdu»ndan «hicran və bədbinlik qoxusu gəlir», Səməd Vurğun özünün xırda burjua psixo-

logiyasından uzaqlaşmamışdır, «qanlı yaşlar axıdaraq» keçən günləri arzulayır. Zəngilini hiddətləndirən odur ki, şair «Qızıl Moskvanı görərkən «Sənan eşqini» xatırlayır. Tənqidçi bütün bunları S.Vurğunun «qolçomaq xülyaları», özünün daxili xırda burcua varlığı ilə «əlaqələndirir».

Zəngili şairin «Kür çayı» və «Konsert axşamı» şeirlərini də «kəndi idealizə edən», «bu gün üçün heç bir əhəmiyyəti olmayan» əsərlər kimi təqdim etmişdir. Tənqidçinin fikrincə, S.Vurğun Sanılının (şair Haçı Kərim Sanılı nəzərdə tutulur – **A.B.**) təsiri altına düşmüşdür və «Sanılı mahnılarını çalır». Zəngili yazır: «Konsert axşamı» da Sanılının bir çox əsərləri kimi şəhərdən qorxaraq əski kəndə qaçmaq məfkurəsinin aydın bir ifadəsidir. S.Vurğun ən qüvvətli şeirlərində hələ Sanılı kibi əski kəndi idealizə edir». (180, 46)

Əlbəttə, ədəbi təsirin mövcudluğu faktdır və hər hansı bir sənətkarın başqasına təsiri təbiidir. S.Vurğunun «Kür çayı» şerinin H.K.Sanılıya ithaf edilməsi də bu təsirin olmasını təsdiq edir. Bununla yanaşı, biz belə hesab edirik ki, hər iki sənətkarın yaradıcılığına məhz Azərbaycan təbiəti təsir etmişdir. Həm H.K.Sanılı, həm də S.Vurğun ana yurdun təbiətindən ilham almış və onu məftunluqla tərənnüm etmişlər.

Həmin illərdə şairin haqsız hücumlara məruz qalmış əsərlərindən biri də «Həsərət» şeridir. M.K.Ələkbərli bütövlükdə bu şerin tənqidinə həsr olunmuş «Səmədin «Həsərət»i adlı məqalə yazmışdır. (64) Burada da şair «kəndi şəhərə qarşı qoymaqda» təqsirləndirilir. Tənqidçi bu zaman, hətta bayağı ifadələr işlətməkdən belə çəkinməmişdir: «Səməd nəhaq yerə anasının örtüyü kəlağayını arzu edir. Kəndli analarının indi şlyapa aradıqlarından, görünür ki, xəbərsizdir...». (64) Tənqidçi göstərir ki, Səməd kəndə yalnız aeroplan uçuşu nöqtələrindən baxır, onun gördüyü yalnız dağlar, dərələr, meşələr, bir də aylı kecəldir.

M.K.Ələkbərlinin fikrincə, şairin həsrətini çəkdiyi kənd məkansızdır. «Bu kənd zaman və məkandan xaric, «ümumiyyətlə»

bir kənddir. Oxucunu şaşdıran və nəzərini mənfiləşdirən də burasıdır». (64)

«Həsərət» şerini artıq təhlil etdiyimizi nəzərə alaraq tənqidçinin bu fikrinə öz münasibətimizi bildiririk. Doğrudan da «Həsərət» şerində şairin bir vaxtlar qayıdacağı kəndin konkret adı çəkilmir. Heç buna ehtiyac da yoxdur. Axı, şair «Salam, böyüdüyüm o ana yurda» misrasını işlətməklə bu ünvanı dəqiqləşdirmişdir. Bununla birlikdə şairin tərənnüm etdiyi kənd Azərbaycan kəndidir. Şair də bu kəndə «aeroplan uçuşu nöqtələrindən» baxmamışdır. O bu kəndin füsunkar təbiətinə bələd olduğu kimi, «hər bir boyadan, ləkədən uzaq, varlığı, vicdanı günəş kimi ağ» olan sabahkı insanların da yaxşı tanıyır...

Əlbəttə, bu cür haqsız hücumlar Səməd Vurğunun yaradıcılığına öz təsirini göstərə bilmişdir. O, ilk tənqidlərdən sonra «Ölən şerlərim» adlı şerini yazmış və yaradıcılığının ilk dövrlərində qələmə aldıqlarından sanki imtina etmişdir:

Sizi mən ölən
günlərin heçliyinə
öz əlimlə göndərdim.
«Dürrənin səsi»,
«Dilcan dərəsi»,
«Gözəllərim»,
«Qəzəllərim»,
...lərim..., lərim...
və nələrim
Artıq gözlərimdən uzaqlaşdınız;
Ölən bir cahanla siz
gülüşsüz qucaqlaşdınız... (131, 116)

Şair şeri bu misralarla bitirir:

Sınıflar döyüşündən törənən bir əsgər kimi,

Şerlərimi şüarlara döndərirəm,
Onları son döyüşün ilk çəbhəsinə göndərirəm. (131, 117)

Filologiya elmləri doktoru, şair Atif Zeynallı bu misraları şərh edərək yazır: «Bu bir müddət belə də oldu. Onun misraları günün rüporuna çevrilib deklomasiya kimi səslənməyə başladı. Tribunçuluq və şüarçılıq onu poetik kəşflərdən uzaqlaşdırdı, quru fikirlər ön plana keçdi və əsl yüksək poetik hissləri buxovladı. Belə bir hal ən çox şairin siyasi-ictimai və eləcə də əmək mövzusunda qələmə aldığı şerlərdə özünü göstərdi». (179, 32) Tədqiqatçı şair dediklərinə S.Vurğunun «Pambıqçılar» (1931), «Bizim bayraq» (1933), «Dəniz gəzintisi» (1934), «Sənət eşqi» (1935) şerlərini nümunə göstərir.

Əlbəttə, mərhum Atif Zeynallı öz mülahizələrində bir qədər ifrata varmışdır. Doğrudur, S.Vurğun bu illərdə müxtəlif mövzularda, o cümlədən siyasi və əmək mövzularında da şerlər yazmışdır. Lakin bunlar şairin öz yolundan dönməsi deyil, onun çoxçəhətli yaradıcılığı ilə izah olunmalıdır. Axı, S.Vurğun məhz həmin illərdə böyük poeziya nümunələri yaratmışdır. Deməli, şairə edilən haqsız hücumlar ona müəyyən qədər təsir göstərsə də, yaradıcılığında ciddi dönüş əmələ gətirə bilməmişdir.

Bu cür təsirlərdən biri də M.K.Ələkbərlinin tənqidindən sonra şairin «Həsərət» şerini «itirməsi», müəyyən mənada unutməsi olmuşdur. Bu barədə xalq şairi Məmməd Rahimin xatirələrində oxuyuruq: «Səmədin «İstiqbal təranəsi» adlı seçilmiş əsərlər kitabını redaktə eləyirdim. Vaxtilə mənə «Dağlar» adlı şer oxumuşdu. Kitaba daxil etmək üçün həmin şeri ondan istədim. Tərəddüd elədi. Bu söhbətimizdən iki gün sonra evinə getdim. Bir az söhbət eləmişdik ki, mən yenə təkidlə «Dağlar»ı istədim. Bir qədər fikirləşdi, sonra «Evimə gəlmisən, nə edə bilərəm» deyib ağ kağız götürüb şeri yazdı, mənə verdi... Sonra «əldə olanı almaq çətin deyil, sən bacarırsan «Həsərət»i tap, onu çap elə, onda deyim, hə,

bu oldu iş, «Həsərət» məndə yoxdur». Onu əmin etdim ki, taparam. Mən ədəbi qəzeti və jurnalları saxlayıram. Evə gələndən sonra, bütün günü və sabahı günü «Həsərət»i axtardım. Nəhayət, tapdım. Yazıçılar İttifaqına apardım. Elə bil Səməd heç onu görməmişdi. Elə bil bu əsəri yazmamışdı. Dalğın-dalğın ona çox baxdı, bəzi yerlərini oxudu. Hiss olunurdu ki, «Həsərət»i çox sevir. Birdən: «Rahim, – dedi, – yenə bildirirəm, bir gün mən kəndə gedəcəyəm, mənim yerim oradadır, mən təbiət oğluyam...» «Həsərət»i tapdığım üçün mənə razılıq etdi. «Özüm, əlbəttə, – dedi – onu tapa bilməyəcəkdim». Mən o gün hiss etdim ki, «Həsərət» Səməddə dərin həsrət hissi oyatdı. Kənd həsrəti, təbiət həsrəti». (114, 26)

Şairin «kənd həsrəti», «təbiət həsrəti», yəni ümumən Azərbaycana məhəbbətinin tərkib hissəsi olan doğma yerlərə, onun təbiətinə məhəbbəti yaradıcılığı boyu davam etmiş, müxtəlif əsərlərində öz əksini tapmışdır. «Muğan» poemasında doğma yerlərin xatırlanması şairin ana təbiətə, onun nemətlərinə məhəbbətindən doğur. Bu xatırlamada bir narahatlıq vardır. Bu yerləri kələcəkdə qələm sahiblərinin xatırlayıb-xatırlamayacağından doğan narahatlıq:

Kür qırağı, Qarayazı, göy çəmən,
Qoşa palıd... Tüstülənən od-ocaq...
Saç ağardı, unutmadım sizi mən
Hansı şair sizi bir də yazacaq! (133, 381)

Burada «tüstülənən od-ocaq» ifadəsi Vətənin rəmzi kimi verilmişdir. Eyni hisslər poemanın başqa misralarında da ifadə edilmişdir:

Əlimdə bir əsa, gözümdə çeşmək,
Loğman tək kəzirəm vətən mülkünü.
Yüz illər keçsə də unutmaz ürək
Vətənin ilkini, eşqin ilkini. (133, 421)

S.Vurğunun öz «kiçik Vətən»i ilə mənəvi bağlılığı ona bütün Azərbaycanı tanımağa, Azərbaycan xalqının həyatını başa düşməyə imkan verdi, şair böyük Vətənin ürək döyüntülərini eşitdi. «Kiçik Vətən»in hər bir daşına, ağacına, dağına, aranına, sərin sulu bulaqlarına, bərəkətli çöllərinə məhəbbət isə «Azərbaycan» şerinin yazılmasına zəmin yaratdı.

Yuxarıda qeyd etdik ki, S.Vurğun bu şeri «Şairin türküsü» adı ilə «Azərbaycan» epopeyasının proloqu kimi vermişdi. «Şairin türküsü» 9 bənddən ibarətdir. Şerin ilk bəndi 10-cu bəndi kimi təkrar olunur. Sonradan şair bir neçə dəfə şerin üzərində işləmiş, əlavə bəndlər yazmış, bəzi ixtisarlar aparmışdır.

«Həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, əhatə dairəsi, hərtərəfliliyi, bədii qüdrəti ilə bir dastan təsiri bağışlayan «Azərbaycan» şerində». (171, 56) Vətən və xalq bağlılığı, yurdun təbiətinə, ulu keçmişinə, adət-ənənələrinə məhəbbət ifadə edilmişdir. Bu şerdə həm şairin «kiçik Vətən»i, həm də bütöv Azərbaycan vardır. Buradakı təbiət təsvirləri şairin yaradıcılığının ilk illərində təbiətə həsr etdiyi şerlərlə səsleşir:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam məskənimсэн,
Anam, doğma vətənimсэн!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan! (131, 220)

Misralardan göründüyü kimi, burada iki obraz vardır: şairin «mən»i və Vətən. «Mən» Azərbaycan xalqı, «Vətən» isə Azərbaycan Respublikasıdır. Azərbaycan xalqı ilə Azərbaycanın əbədi bağlılığı isə «Ayrılarımı könül candan?» misrasında ifadə edilmişdir.

«Azərbaycan» şeri əsasən təbiətlə əlaqələndirilsə də şair bu diyarla bağlı düşüncələrini, fikir və duyğularını da oxucuya çatdırır:

Dağlarının başı qardır,
 Ağ örpəyin buludlardır,
 Böyük bir keçmişin vardır;
 Bilinməyir yaşın sənin,
 Nələr çəkmiş başın sənini! (131, 220-221)

Son misralar Azərbaycanın qədim bir tarixə malik olduğuna və tarixin müxtəlif vaxtlarında baş vermiş hadisələrə (qanlı münaribələr, azadlıq uğrunda çarpışmalar, yadellilərin talançılığı və s.) işarədir.

Şərin hər bir misrasında Azərbaycan ruhu və Azərbaycanın özü vardır. Burada Azərbaycan həm özünün «durna gözlü bulaqları», «sakit axan arazları», «başı qarlı dağları», «ala gözlü gündüzləri», «sıra dağları, gen dərələri», «ürək açan mənzərələri», sarı sünbül, pambığı, neft buruqları, Xəzəri, Kəpəzi, Göy gölü, Bakısı, Qazağı, Qarabağı, həm də «Qarabağ şikəstəsi», «yaşılbaş sonaları», «xalı-xalçaları», dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi böyük sənətkarları ilə canlandırılır.

Şairin sözlə yaratdığı mənzərələrdə Azərbaycanın təbiəti əbədiləşir, rəssam tablosuna hopur, sanki dil açıb danışır:

Min Qazaxda köhlən ata,
 Yalmanına yata-yata,
 At qan-tərə bata-bata,
 Göy yaylaqlar belinə qalx
 Kəpəz dağdan Göy gölə bax... (131, 226)

«Azərbaycan» şeri Vətən və xalq, təbiət və insan bağlılığı baxımından da dəyərli sənət nümunəsidir. Bu şer şairin özünün də çox sevdiyi və yüksək qiymətləndirdiyi bir əsərdir. S.Vurğun özü bu barədə belə demişdir: «Mənim «Partizan Babaş» kimi şerlərim yüzlərcədir. «Azərbaycan» şeri isə mənim həyatıma, bütün həyat proqramıma uyğundur. Mən nə qədər yaşayıb-

yaratsam, 1933-cü ildə yazdığım bu kiçik şerə aşıladığım motivləri bütün əsərlərimdə oxuyacaq, duyacaqsınız». (135, 273)

Bu da təbiidir. Axı, Səməd Vurğun bu şeri «Azərbaycan» epopeyasının proloqu kimi düşünmüşdü...

Şair bütün əsərlərində Azərbaycan xalqının oğludur, o, dünənə də, bu günə də, sabaha da bir azərbaycanlı kimi baxır, doğma diyarı da məhz azərbaycanlı kimi görürdü. Azərbaycanın özü də, sakinləri də, dağı da, aranı da, ən kiçik ağacı, daşı, kolu da onun üçün əzizdir, doğmadır. Bu baxımdan «Çinarın şikayəti» (1936) şeri xüsusi maraq doğurur.

Şerin yazılması konkret bir hadisə ilə bağlıdır. 1936-cı ildən Gəncədə işləmiş və burada Səməd Vurğunla dəfələrlə görüşmüş curnalist Ənvər Qasimov öz xatirələrində yazır: «Növbəti gəzintilərimizin birində şairə (S.Vurğuna – **A.B.**) Gəncə çinarlarının qorunmamasından, hətta bu köhlənlərin baxımsız qaldığından şikayətləndim. Şair sözümlə dil yetirdi:

– ...Çinarlar qədim Gəncənin şöhrətidir. Hər ağacın dibində bir manqal tüstülənir, ağacların əlçatmaz budaqları dəhrələnir.

Həmin bağdan bir küçə aralı, o zamankı sənaye texnikumunun qabağında bir cüt çinarın kəsilmək qorxusu altında olduğunu dedikdə, Səməd Vurğun pərt oldu. Bir neçə dəqiqədən sonra şair həmin qoşa çinarın görüşünə getdi... Gövdəsi əl-ələ vermiş beş igidin qulac qollarına çatan həmin çinarları gördükdə Səməd lal-kar durub xeyli baxdı. Onun çöhrəsində heyranlıqla qəzəb bir-birinə qarışdı. Mən hiss etdim ki, şairi əsəbiləşdirmişəm, suçumu yüngüllətmək üçün gühahkar halda dedim:

- Bu küçədən düz vağzala qədər tramvay yolu çəkirlər, deyəsən çinarlar relslərin düz salınmağına mane olaçaq...

Səməd Vurğun şəhər sovetinin sədri Həmid Sultanovun, şəhər partiya komitəsinin birinci katibi İbrahim Tağıyevin yanına getdi, şəhərdə mədəniyyət işlərinin inkişafı, təbiətin mühafizəsi barədə onlarla nə danışdı, nə məsləhətləşdisə, həmin çinarları kəsmədilər... Ancaq şair Bakıya qayıdandan sonra «Çinarın şikay-

əti» şerini yazdı, həmin şer gərək ki, 1936-cı ilin axırlarında «Kommunist» qəzetinin səhifələrində çap edildi». (114, 250-251)

Şer ilk dəfə müəllifin belə bir qeydi ilə çap olunmuşdur: «Bəzi şəhərlərimizdə «ağıllı» mühəndislərin quruluş proyektinə görə çinarlar yıxılmalı imiş. Vətənimizin gözəl təbiətinə qarşı bu kimi qaba rəftarın qarşısını almaq üçün şair öz səsini ucaltmalıdır».

«Çinarın şikayəti» ağacın dilindən yazılmışdır. Bu qoca dünyanın şahidi olan çinar dil açıb şairə şikayətlənir. O deyir ki, hər gəlib gedən onun kölgəsində dincəlir, yaş torpağında bağçalar gül açır, hər yarpağında quşların adı var, budaqları isə hava səngəridir. Bu çinarın başına karvanlar dolaşmış, çahangirlər bəğrini doğramışdır. Lakin qocaman çinar Vətən torpağı üzərində həmişə vüqarla dayanmış, öz əzəmətini itirməmişdir:

Başımda oynamış yüz boranlı qış...
 Sanma ki, qüdrətim, gücüm qalmamış.
 Bax, ayrılmamışam öz kötüyümdən!..
 Qəhrəman bir elin timsalıyam mən... (131, 247)

Göründüyü kimi, Səməd Vurğun çinarı həm təbiətin nadir neməti, təmiz havanın və suyun, münbitliyin mənbəyi, həm də ulu tariximizin şahidi kimi qoruyur, gələcək nəsillərə çatdırılmasını istəyir. Şairin təsvirində bu qocaman çinar yurdun rəmzidir. Məhz buna görə də onu ana torpaqdan ayırmağa heç kəsə haqqı yoxdur.

Çinar şairin başqa bir şerində də Vətənin rəmzi kimi verilmişdir. Maraqlı doğuran bir cəhət də vardır ki, Səməd Vurğun «Mənim arzum» adlandırdığı bu şeri həmin dövrün kənc şairlərindən birinin şerindən ilhamlanaraq qələmə almışdır. Həmin gənc şair – dövrünün ədəbi gəncliyinin istedadlı nümayəndəsi Adil Babayev sonradan öz xatirələrində bu barədə belə yazmışdır: «1945-ci ilin payız günləri idi. Mən Tbilisidən Bakıya yenidən gəlmişdim. Başqa gənc qələm yoldaşlarımla birlikdə şerlər yazırdım...

Mən o zaman «Çinar» adlı bir şer yazmışdım. Uzun müşahidənin və coşqun gənclik hisslərinin məhsulu olan həmin şerdə doğma vətənindən didərgin salınmış, ömrü sürgünlərdə, zindanlarda keçmiş, nəhayət... Azərbaycana, öz doğma kəndinə qayıtmış bir azərbaycanlının taleyi təsvir edilirdi. Şer «Qocanın söhbəti» adı ilə «Kommunist» qəzetində dərc olundu. O, pis qarşılanmadı. Mən şerin dərc olunmasına və oxucuların razılığına sevindim. Lakin bir neçə gündən sonra baş verən hadisə mənim fərəhimi, sevincimi qat-qat artırdı. Noyabr ayının 10-da «Kommunist» qəzetində «Mənim arzum» adlı bir şer oxudum. Unudulmaz Səməd Vurğunumuzun bu şeri mənə ithaf olunmuş və şerin:

Daddımsa aləmin hər nemətini,
Dilbər guşələrdə ötdüsə ömrüm,
Dünyanın ən böyük səadətini,
Bu boylu çinarın altında gördüm.

bəndi epiqraf qoyulmuşdu». (97, 87-88)

Şer gənc şairə xitabən yazılmışdır. Gənc şairin yüksək vətənpərvərliyi, «dünyanın ən böyük səadətini» ana yurdun torpağında bitmiş çinarın kölgəsində görməsi Vurğunu fərəhləndirirdi:

Şair, nə incədir rübabın sənini!
Uçurdu ruhumu çaldığın bu saz!
Vətən torpağında bitən gülşənin
Yarpağı saralıb, çiçəyi solmaz.
O səcdə qıldığın çinar kölgəsi
Mənim də şerimin qibləgahıdır. (132, 203)

Səməd Vurğun öz gənc həmkarını ana torpağı qarış-qarış gəzməyə, hər daşın altında bir gövhər axtarmağa, yuvasından tərlanı səsləməyə, qartal qanadı ilə fəzaları aşmağa çağırır. Onun gənc şairə tövsiyəsi budur: «Mən keçən yolları sən də keç, qardaş!»

S.Vurğun bu gəncin daxili aləmini duyur, istedadını qiymətləndirir, onu yazıb-yaratmağa, ana yurdu tərənnüm etməyə, hər otun, çiçəyin öz adını yazmağa, torpağı danışdırmağa, daşa, torpağa qanad verməyə ruhlandırır:

Vaxtdır! Bu eşq ilə bir dastan başla,
Min ürək dil açsın hər varlığında.
Babalar yurdunu sən də alqışla
Bizim Vaqif kimi Kür qırağında. (132, 203-204)

«Mənim arzum» Səməd Vurğunun yüksək vətənpərvərlik hissləri ilə birlikdə həm də onun öz dövrünün gənc ədəbi qüvvələrinə diqqət və qayğısını, inamını əks etdirir.

Vətən torpağına əbədi bağlılıq, torpağa övlad məhəbbəti «Mənim rübabım» (1946) şerinin də mövzudur. Şairin tərlən təbi havalanıb uçsa da, şimşək kimi buludları keçsə də yenə torpağa, doğma yurda bağlıdır, «Vətən» adlı öz yuvası var onun!

Həm də şair və Vətən məhəbbəti qarşılıqlıdır, ananın övlada, övladın anaya məhəbbəti kimi:

Odlar yurdu, əhdimiz var əzəldən,
Bu ilqardan nə mən döndüm, nə də sən.
Ana qəlbin bir ümmandır, ey vətən,
Vurğun kimi bir qəvvası var onun! (132, 207)

Vətən və xalq məhəbbəti, ulu kökə bağlılıq Səməd Vurğunun bütün əsərlərində qırmızı bir xətlə keçir. Şair mənsub olduğu xalqın keçmişi və bu günü ilə fəxr edir, onun qəlbində Azərbaycan məhəbbəti çağlayır. «Bu mənada onun bütün əsərlərindən Azərbaycan ətri gəlir, Azərbaycan torpağının, mədəniyyətinin, tarixinin, dilinin, adət və ənənələrinin bir vəhdət təşkil edən bədii mənzərəsi görünürdü». (9, 112)

Şairin «Alqış» şeri təlim keçən əsgərlərə həsr olunmuşdur.

Əsgərlər «Budyonni marşı» oxuyurlar. Lakin burada da Azərbaycan ön plandadır. Şair əsgərlərə müraciətini bu sözlərlə bitirir:

Gəlir sorağınız manevralardan,
Alqış ananıza – Azərbaycana! (132, 192)

Səməd Vurğunun poeziyasında «Vətən» anlayışı müqəddəsləşdirilir, «ana», «namus», «vicdan», «qeyrət» anlayışları ilə birləşdirilir, öz balalarına süd verən ananın timsalında təqdim olunur. Bu yüksək vətənpərvərlik hissləri, vətəndaş mövqeyi konkret olaraq şairin mənsub olduğu xalqa, el-obaya məhəbbətinə çevrilir. Bu baxımdan müəllifin «Dörd söz» (1944), «Sözün şöhrəti» (1944), «İyirmi beş bahar» (1945), «Qərinədən qərinəyə» (1945) şeirləri diqqəti xüsusi cəlb edir.

«Dörd söz» şeirində şair sözlər məclisinin qonağıdır. O, dil adlanan bu möhtəşəm kitabdan dörd sözü seçib onların barəsində mülahizələrini söyləyir. Şairin seçdiyi sözlər bunlardır: «Məhəbbət», «Səadət», «Vətən», «Zəfər». Əlbəttə, bu anlayışların hər biri insanla bağlıdır. Məhz insan məhəbbətlə yaşayır, öz səadətinə can atır, zəfər yolunda mübarizə aparır. Lakin bütün bunlardan əvvəl:

Bir də dilimizdə - «Vətən» sözü var,
Ana qucağıdır bu ilahi söz...
Onun nəfəsidir böyük arzular,
Nə könül doymuşdur ondan, nə də göz. (132, 168)

Bəli, çox şeydən doymaq olar, Vətəndən başqa. Vətən həm də həyatın mövcudluğu üçün zəruri şərtidir.

Vətən doğma ana kimi öz övladlarına süd əmizdirir, qəhrəman oğullarına xeyir-dua verir. Lazım olanda şəhid balalarını bağrına basıb matəm saxlayır. Bütün bunlarla birlikdə Vətənin öz övladlarına tövsiyəsi budur: «Şərəflə, vicdanla yaşayın ancaq!»

Şair «Sözün şöhrəti» şerində sözlərin siyahısını bir qədər genişləndirmişdir. Onun poetik yozumu belədir:

Ədalət! İxtiyarın var can alsan haqqa hörmətlə!
 Həqiqət! İncədir qəlbin, fəqət dönməz iradən var!
 Kamal! Sən bir günəşsən ki, camalından şəfəq parlar!
 Məhəbbət! Ömrü sevdasız yaşamaq bir cinayətdir!
 Güzəllik! Canlı bir sənət, əzəldən ömrə zinətdir!
 Səadət! Sirrlər yurdu, müqəddəs bir pərisən sən!
 Vətən! Namus da, vicdan da yaranmış şanlı hüsnündən! (132, 179)

Şairə görə, Vətənə öz namusu və vicdanı kimi baxmayanlar məsləksiz adamlardır. Vətən özü isə mənalı bahar, güllü-çiçəkli lələzar qoynunda arzular, əməllər bəslənən gülşəndir. İnsan dünyasını dəyişəndən sonra da onun Vətən eşqi Vətən mülkündə qalır:

Yaz ey Vurğun ki, hər şerin, sözün bir yadigar olsun!
 Mən ölsəm də, vətən eşqim vətən mülkündə var olsun! (132, 179)

«İyirmi beş bahar» şerində şair Vətən obrazı yaratmışdır. Bu Vətən adı çəkilməsə də şerin hər misrasından aydın olur ki, məhz Azərbaycandır. Dağın döşündə atın kişnəməsi, kənd evində yanan çıraq, aşığın qəlbində çalınan saz, su kənarındakı çiçəklik, xınalı kəklik, baharın mücdəçisi bənövşə, ceyranlı düzlər, buludlara dəyən dağlar məhz Azərbaycanı canlandırır. Mərd oğulların xatırlanması həm də milli xarakter üçün seçiyyəvi xüsusiyyətləri üzə çıxarır. Vətən torpağı öz sakinləri ilə gözəldir, əzəmətlidir. Şair üzünü bir daha Vətənə tutur:

Bu Vətən mülkünü – bu laləzarı
 Bağrına basırsan öz anam deyə.
 Ah, vətən torpağı, insan nəfəsi!
 Ömrümdə bu qədər sevməmişəm mən.
 Hələ dil açmamış bir cocuq səsi
 Mənə xəbər verir qərinələrdən!.. (132, 194)

«Qərinədən qərinəyə» şerində gələcəkdən gəlmiş nurani bir insanın obrazı yaradılmışdır. Bu İxtiyar obrazı Vətənin taleyi, Vətənin rəmzi, həm də Vətən övladıdır:

Mən Vətən oğluyam! Hər axşam-səhər
 Gəzib dolaşdıqca Azərbaycanı,
 Açıq qollarını mənə üfüqlər,
 Hər daşda oxunur hünər dastanı. (132, 197)

Bu da şairi öz keçmişinə boylanmağa vadar edir:

Baxıb şəhidlərin məzarına mən
 Deyirəm: qəhrəman babalarım var!
 Əbədi səs gəlir o türbələrdən:
 «Var olsun azadlıq! Var olsun bahar!» (132, 197)

Şairin müharibənin son illərində qələmə alınmış «Dörd söz», «Sözün şöhrəti», «İyirmi beş bahar», «Qərinədən qərinəyə», habelə onlarla eyni vaxtda yazılmış «Həyat fəlsəfəsi», «Ürək», «İstiqbal təranəsi» şerləri ilk əvvəllər ədəbi tənqidin hücumlarına məruz qalmış, müəllif mücərrəd fəlsəfəçilikdə təqsirləndirilmiş, bu şerlər isə mücərrədçiliyin səciyyəvi nümunələri hesab olunmuşdur. Yalnız 1970-ci illərdə aparılmış tədqiqatlarda bu əsərlərə daha obyektiv qiymət verildi. Bu sahədə akademik Bəkir Nəbiyev və professor Cəlal Abdullayevin mülahizələri diqqətəlayiqdir. (119, 86-93; 3, 61-67)

Səməd Vurğunun vətənpərvərliyindən danışarkən onun yaradıcılığındakı bir cəhət də qeyd olunmalıdır. Bu, şairin Vətəni əslində olduğundan böyük, gözəl görmək xüsusiyyətidir.

Şairin «Yadıma düşdü» qoşmasında belə bir misra vardır: «Göylərə baş çəkir Göyüzən dağı...» Əslində Göyüzən dağı S.Vurğunun doğulduğu Qazax rayonu ərazisində kiçik bir təpədir. Bu barədə Azərbaycanın xalq yazıçısı Mirzə İbranimovun şairlə bağlı xatirələri maraqlıdır. Onun 1985-ci il mayın 27-də S.Vurğunun ev-muzeyində lentə alınmış xatirələrindən biri belədir: Onlar (S.Vurğun və M.İbrahimov – **A.B.**) Daş Salahlı kəndində gecələyib səhər tezdən ova çıxırlar. «Birdən Səməd həyəcanla dedi:

- Ayə, bir oraya bax, Göyüzən dağına...

Baxdım ki, orada bir təpə var. Dedim:

- Ay Səməd, sən deyəndə «Göylərə baş çəkir Göyüzən dağı», mən elə bilirdim ki, bu Elbrusdu, ya hansı dağdır?

Səməd cavab verdi:

- Mənim «veliçiyem» (bunu rusca dedi) ondadır ki, mən təpəni dağ kimi təsvir edirəm. Sən qorx o adamlardan ki, dağı təpə kimi təsvir eləsinlər...» (156)

«Muğan» poemasından götürdüyümüz bu misralar da şairin yüksək vətənpərvərliyinin bədii ifadəsidir:

Kiçicik bir sudur yer üzündə Kür,
Baxsan bu dünyanın xəritəsinə.
Bəs niyə qəlbimdə ümman döyünür,
Mən qulaq asdıqca Kürün səsinə?! (133, 391)

Azərbaycanın hər bir guşəsi şair üçün əziz və doğma olmuşdur.

S.Vurğunun ev-muzeyində təsadüf etdiyimiz bir məktub bu baxımdan diqqətimizi çəkdi. Şair məktubu 1955-ci ilin iyulunda İstisudan həyat yoldaşı Xavər xanıma yazmışdır. Bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan təbiətinin gözəlliklərini, onun təbii sərvətlərini milli qürur hissilə tərənnüm etmiş Səməd Vurğunun məktubu da bu ruh-

dadır. O yazır: «Əzizim Xavər! İstisu mənə çox kömək eləyir. Bütün ömrümdə bu qədər təsirli su, təmiz hava görməmişəm...».* (31)

Əlbəttə, S.Vurğun dünyanın bir çox yerlərində olmuşdu, dünyanın bir çox yerləri barədə məlumatı vardı. Lakin vətənpərvər şairin fikrincə, min bir dərindən dərmanı, həyatın mənbəyi məhz doğma yurddadır, onun təbiətindədir:

Qayaları baş-başadır,
Güneyləri tamaşadır.
Gödək ömrü çox yaşadır
Canım dağlar, gözüüm dağlar. («Dağlar», 131, 125)

S.Vurğun 1955-ci ilin noyabrında Vyetnama səfəri zamanı xəstələnib Pekin xəstəxanasında yatarkən belə yazmışdı:

Vaxtsız əcəl, məndən uzaq dayan, dur,
Qürbət eldə can vermərəm ölümə.
Qılınıcı məndən uzaq dolandır,
Onu bil ki, qələm aldım əlimə,
Qürbət eldə can vermərəm ölümə! (132, 296)

Şairin Vətənə məhəbbəti öz xalqının tarixinə, mədəniyyətinə, dilinə, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinə, adət-ənənələrinə münasibətində də öz əksini tapmışdır.

Səməd Vurğun Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrinin qoruyucusu və tərənnümçüsü olmuşdur. Azərbaycanın təbiəti kimi qədim tapıntılar, mədəniyyət abidələri də onu ilhamlandırmışdır. Şair 1948-ci ildə çıxışlarının birində demişdir: «Azərbaycanın qədim, nadir tapıntıları bizim üçün böyük qiymətə malikdir. Bu günlərdə mən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının işçiləri ilə birlikdə Mingəçevir rayonunda oldum, orada qazıntı zamanı Azərbaycanın qədim mədəniyyətini əks etdirən çoxlu əşyalar tapılmışdı.

* Biz S. Vurğunun bu məktubunu «Mədəniyyət» qəzetində dərc etdirmişik.

Bunlar çox da böyük olmayan tapıntılar idi. Ancaq onlar məni ilhama gətirdi. Mən «Muğan» poemasını yazdım və bu nadir tapıntılardan ilhamlanaraq poemanın bütöv bir fəslini Pompey qoşunlarına və başqa işğalçılara qarşı igidliklə vuruşan Azərbaycan xalqının keçmişinə həsr etdim». (59)

Şair qazıntı zamanı tapılmış hər hansı bir əşyanın, kiçik parçanın belə tariximizin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmişdir:

Kim bilir, neçədir dünyanın yaşı
Tarixin nə qədər yazısı vardır.
Hər saxsı parçası, hər məzar daşı
Nəsildən-nəsilə bir yadigardır. (132, 28)

S.Vurğun bu cür tapıntıların qan yaddaşımıza çevrildiyini, özündə ulu tariximizi və kökümüzü yaşatdığını «Bakının dastanı» poemasında da işıqlandırmışdır. Şair Azərbaycan elminin mərkəzləşdiyi Elmlər Akademiyasını oxucuya təqdim edərkən ilk növbədə buradakı əlyazmaları, qədim tapıntıları yada salır. Min illərdən qalmış dəri üzərindəki əlyazmaları bizə ulu babalarımızdan yadigardır. Bu yazılar həm tariximiz, həm də babalarımızın müqəddəs sənəti kimi əhəmiyyətlidir. Onları hər bir vətəndaşımız görməli, mənasını duymalıdır:

...Akademiya!.. Nələr vardır burda bilsən!
Min illərdən qalmış o əlyazmaları
Xəbər verir yurdumuzun keçmişindən,
Hər vətəndaş bircə dəfə görsün barı!
O dərilər üstündəki gözəl xətlər
Babaların müqəddəs bir sənətidir.
O toz basmış, zaman görmüş hər bir əsər
Nəsillərin bir-birilə söhbətidir. (132, 311)

Poemanın Şirvanşahlar sarayı ilə bağlı misraları bu abidəyə şairin məhəbbətini əks etdirir. Beş yüz il bundan əvvəl Şirvanşah Xəlillullahın tikdirdiyi saray bu gün həm nadir sənət incisi, tarixi abidə, həm də Azərbaycan dövlətçiliyinin rəmzidir. Burada xalqımız yadellilərin basqınlarını dəf etmiş, öz paytaxtını yaratmış və qorumuşdur:

Bakı adlı, dünya görmüş bir limanda
O hökmüdar qurdu Şirvan paytaxtını.
Qəsbkarlar axışdığı bir zamanda
Dönə-dönə o sınağı öz baxtını... (133, 319)

S.Vurğun burada toplanmış tapıntıları da unutmur. Onların hər birinin tariximiz üçün mühüm əhəmiyyətini qeyd edir. Daşlar üzərində yonulmuş at, qoç, öküz surətləri xalqımızın igidliyini və məşğuliyyətini, bir də sənətkarlığını əks etdirir.

Müəllifin diqqəti burada mühafizə olunan saxsı qablardan da yayınmır. Arxeoloci qazıntılar zamanı tapılmış bu əşyalar həm tariximizin, həm də incəsənətimizin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Bu qabları ulu babalarımız hazırlamış, istifadə etmişlər. Saxsı qablarda əcdadlarımızın əl izləri yaşayır. Qablar üzərindəki müxtəlif lövhələr, pələng, ceyran, qırqovul surətləri bu əşyaları sənət əsəri kimi də təqdim edir. Belə zəngin sərvətin sahibi öyünməkdə haqlıdır:

Hələ qablar, saraydakı saxsı qablar
Tufan görüb dəyişməmiş öz rəngini...
O qablarda nə lövhələr, surətlər var!
Əzəl seyr et bizim dağlar pələngini. (133, 320-321)

«Muğan» poemasının on üçüncü nəğməsini şair Mingəçevir qazıntıları zamanı üzə çıxarılmış tapıntılara həsr etmişdir. Qoca alimlə Sarvan söhbət edirlər. Sarvanın «Axtardığınız şeylər nədir?» sualına alim belə cavab verir:

Üstünü toz-torpaq almış
 Bu pas tutmuş qılınca bax!
 Neçə min il bundan qabaq
 At belində qılinc çalmış
 Sənin şanlı babaların.
 Öz ellərin, obaların
 Bu torpaqda şəhər salmış. (133, 400-401)

Alim bu tapıntılara istinadən deyir ki, qəhrəmanlar bir vaxtlar bu yerlərdə qurşaq tutub at oynatmış, ox atmışlar. Nizələr, qalxanlar, şeypurlar əfsanə deyil, qəhrəman babalarımızın yadigarlarıdır. Babalarımız məhz bu torpaqda Pompey ordusuna sinə gərmişdir...

Bu əşyaları-tarixin yaddaşlarını böyük zəhmətlə üzə çıxaran, inadkarlıqla öyrənən mütəxəssislər-arxeoloqlar şairin sevdiyi, hörmət etdiyi adamlardır. S.Vurğun öz əsərlərində şair, bəstəkar, müğənni, rəssam, qəhrəman... obrazları yaratdığı kimi, arxeoloq obrazı da yaratmışdır. Haqqında danışdığımız qoca alim Azərbaycanın görkəmli arxeoloqu Saleh Qazıyevin obrazıdır.

Şair onu iş prosesində təsvir etmişdir. Ekskavatorların qazdığı çalalarda həyatını təhlükəyə qoyub yorulmadan çalışan elm fədaisini tər basır, o, hərdən büdrəyib yıxılır, darısqal qazmalarda tozlu hava udur. Lakin qədim saxsı parçalarını yığmaqdan yorulmur.

«Saxsı yığıb yer altından tarix yazan» alim öz ekskavatoru ilə yeri lay-lay qazan Sarvana həyəcanla, fərəh və sevinclə belə deyir:

Oğul, Sarvan! Dərinə get, heç çəkinmə, qorxma məndən,
 Yol aç, oğlum, yol aç elmin, düşüncənin gözüne sən,
 Keçir məni yer altına iyirminci təbəqədən,
 Yuxarıdan işıq da sal! Işıq da sal günəş kimi,
 Babaların taleyi tək qaranlıqdır yerin dibi... (133, 402)

Şair bu misralar vasitəsilə həm də xalqımızın tarixini öyrənmək üçün hələ qarşımızda böyük vəzifələr durduğuna işarə etmişdir.

Səməd Vurğun xalq həyatını dərinlən bilən sənətkar kimi öz əsərlərində bu həyatın özünəməxsus cəhətlərinin təsvirinə geniş yer ayırmış, adət-ənənələri, el mərasimlərini, xalq məişəti və mədəniyyətini milli çaraları ilə göstərmişdir. Şair əməli fəaliyyətində də xalq həyatının mütəxəssislər tərəfindən elmi şəkildə öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu işə kömək etmişdir. O yazmışdır: «Yadelli qəsbkarların saysız basqınlarına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz dilini, adət-ənənələrini və mədəniyyətini qoruyub saxlamışdır. Azərbaycanın maddi-mədəniyyət abidələri və bizim minillik yazılı ədəbiyyatımız buna parlaq sübutdur». (135, 151) Buna görə də şair tarixçilərin, o cümlədən etnoqraf və arxeoloq alimlərin qarşısında böyük vəzifələr qoyur, etnoqrafik və arxeoloji abidələri öyrənməyə çağırırdı.

Səməd Vurğunun 1955-ci ilin aprelində respublika Elmlər Akademiyasının 10 illik yubileyi münasibətilə keçirilmiş elmi sessiyadakı çıxışı bu baxımdan maraqlıdır və indi də öz əhəmiyyətini saxlayır. Şair həmin çıxışında xüsusilə orta əsrlərə aid abidələrin lazımi səviyyədə üzə çıxarılmadığını təəssüflə bildirir və deyirdi ki, arxeoloq və etnoqraflarımız «hərbi cəldliklə» işləməlidirlər. Çünki zaman keçdikcə nəinki qədim yazılar silinir, həm də sərt daşlar köhnəlir və aşılır, yeni məişət əşyaları köhnələrini sürətlə əvəz edir, insanların həyat tərzini tanınmaz dərəcədə dəyişir. S.Vurğun maddi-mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsinin qarşısını almağa çağırırdı: «Qətiyyənlə belə yolverilməz hallar da baş verir ki, bizim bəzi inşaatçılarımız üzərində əsrlərdən bəri qədim yazıları, məişət səhnələrinin bədii təsvirini, uzaq əcdadlarımızın həyatı və tarixini qoruyub saxlayan, onların adət, mərasim ənənələrini, bir çox nəsillərin və müxtəlif zamanların əmək həyatının rəngarəngliyi və xüsusiyyətlərini əks etdirən qaya və daşları qırıb-dağıdırlar». (136, 385)

Şairin «Bizim dağların» (1927), «Dağlar» (1927), «Anamın dərdi»

(1934), «A köhlən atım» (1935), «Yadıma düşdü» (1936), «İlk bahar və mən» (1944), «Düşüncələr» (1949) və bir çox başqa şerlərində, «Komsomol poeması», «Aslan qayası», «Acı xatirələr», «Hürmüz və Əhrimən», «Bakının dastanı», «Muğan» poemalarında, «Vaqif» pyesində xalq həyatının canlı lövhələri yaradılmışdır.

Onun yaradıcılığının ilk illərinə məxsus «Bizim dağların» qoşmasında yaylağın təsviri verilir. Doğma yurdun gözəl guşələrindən olan bu yerlərin əlvan çiçəkləri heç vaxt solmur, çeşmələr başından zurna-balabanın səsi kəsilmir. Bu yerlərin meşəsi, talası, ceyranı, sərin havası, diş göynədən buz bulaqları insana zövq verir, onun ömrünü uzadır. Ancaq bu yerləri daha da gözəlləşdirən adamlardır.

Biz şairin təsvirində dağların təbii gözəllikləri ilə yanaşı yaylağa çıxan adamların məişətinin özünəməxsus cəhətləri – qonaqpərvərliyi, məşğuliyyəti ilə də tanış oluruq. Şərdə təbiətin və xalq məişətinin əlaqəli təsviri ilə canlı etnoqrafik lövhələr yaradılır:

Şeh düşər otların üstə kecədən,
Doymaq olmaz orda xoruz-beçədən.
Dəyəsi qurular qalın keçədən
Dərdlərin dərmanı bizim dağların.
Qoyun-quzu bir-birinə qarışar,
Qulplu qazanlardan qatıqlar daşar... (131, 32)

Şairin yaradıcılığının ilk illərinə təsadüf edən «Dağlar»^{*} qoşmasında da bu yerlər insanlarla, çeşmə başındakı qız-gəlinlərlə birlikdə gözəldir:

Çox gözəl olursan ellər köçəndə,
Suyundan gəlinlər, qızlar içəndə.
Qıy vurub tərlanın yel tək keçəndə,
Bir vəlvələ düşür hər yana, dağlar! (131, 28)

^{*} S. Vurğunun «Dağlar» adlı bir neçə şəri vardır.

Etnoqrafik lövhələr yaradılması baxımından «Yadıma düşdü» şeri də maraqlıdır. Şair burada ömrünün ilk çağlarında gördüklərini, şahidi olduqlarını xatırlayır. Onun xatırladıqları yurdun gözəllikləri, adamların qonaqpərvərliyi, elin toy və bayramları, müxtəlif mərasimlərdir. Şerdə «Bizim gəlinlərin bayram qabağı Fəsəli yaymağı yadıma düşdü», «Nişanlı qızların görüşdən qabaq Telini saymağı yadıma düşdü», «Qışın buz qatığı, yayın ayrıanı, Payızın qaymağı yadıma düşdü» kimi misralar xalqımızın həyatında yüz illər ərzində özünə möhkəm yer tutan adət-ənənələrə, toy və bayramlar ərəfəsində həyata keçirilən mərasimlərə, xalqımızın qədim məşğuliyyətinə söykənir.

«İlk bahar və mən» şerində elat binələrinin təsviri, «ilxı», «kişnəyən boz at», «əmlək», «ala çəpiş», «yelinli inək», «kotan», «dəryaz», «biçənək», «nehrə», «şiş taya», «xotma» söz və ifadələri də bu baxımdan maraq doğurur. Yurdun gözəllik və nemətlərini, adamların məşğuliyyətini təbii lövhələrlə canlandıran şair Vətənə bağlılığını bu misralarla ifadə etmişdir:

Vətən yurdu, doğma ocaq! Bəxtiyar insan!
Sənin qartal qanadınla mən uçacağam.
Həyat üçün doğulmuşam yaranışından,
Şer, sənət aləminə nur saçacağam! (131, 172)

Şairin «Düşüncələr» şerində aşağıdakı misralar əkinçiliklə bağlıdır:

Yaz günəşi saçlarını düzə yayanda,
Yer şumlayıb, toxum səpib, taxıl əkəydim.
Təpəl öküz bürkülənib diz qatlayanda
Bir kotana qayıb olub özüm çəkəydim. (132, 237)

Məlumdur ki, yaz fəslində torpağı şumlayır, toxum səpirlər. Bu işlər uzun illər qoşqu heyvanları, o cümlədən öküzlər vasitəsilə

görülmüşdür. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində kotana qoşulmuş üç cüt öküzün ikinci cütü «qaraqayış» adlanır. (11, 113) Yer şumlayan vaxt əsas güc də ikinci cütün – «qaraqayış»ın üzərinə düşür. Deməli, şair bu sözləri təsadüfi işlətməmişdir; o, insana kömək üçün hər şeyə hazırdır. Şərdə verilmiş «təpəl öküz» və «diz qatlamaq» ifadələri də əkinçiliklə bağlı xalq deyimləridir.

«Bakının dastanı» poemasının «İçərişəhər» adlanan hissəsində şair səyyaha Azərbaycan toyu barədə məlumat verir. O, bir-iki misrada sanki toy zamanı icra olunan mərasimlərin rəsmiini çəkir. Gəlinin üzündəki lalə rəngli duvaq, şabaş, tirmə şallı gözəllər, xınalı əllər, qara zurna, cavanların güləşməsi, cıdırda qalib gələn atın yalmanına ağ kəlağay bağlanması və s. bu toyun komponentləridir. Bu barədə şairin özünün qənaətləri də maraqlıdır:

Doğmalığ var hər torpağın adətində,
Səyyah dalır, mən baxıram o gözlərə...
Bir təbəssüm işığı var sifətində,
Xoşmu gəlir danışdığım bu mənzərə? (133, 317)

Məlumdur ki, toyda cavanların qurşaq tutması, yəni güləşmə adəti bu gün də qalmaqdadır. Cavanların bu yarışında bəzən ehtiraslar qızıışmış, incikliklər olmuş, dava düşmüşdür. Bəzi hallarda bu, nəsillər arasında qan davasına çevrilmişdir. Şair səyyaha bu barədə danışarkən məsləhət görür ki, buna bir vəhşilik kimi baxmasın. Çünki «hər məhlənin, hər nəslin o meydanda öz qeyrətini, öz adı var». Və bir də:

Hər zamanın bir hökmü var öz oğluna:
Baş əyməmək, basılmamaq fitrətdəndir. (133, 319)

Müxtəlif mərasimlərin təsvirinə «Komsomol poeması» ilə yanaşı şairin başqa əsərlərində, o cümlədən «Acı xatirələr» poema-

sında da rast gəlirik. Şair poemanın əvvəllində yazır:

Bu dünya sonsuzdur, insanlar da çox,
Hər elin, hər günün öz adəti var.

S.Vurğun poemada Azərbaycan xalqının həyatında möhkəm yer tutan iki müqəddəs mərasimi - Qurban bayramı və Novruz bayramını da xatırlamışdır.

Novruz bayramında kənd uşaqlarının başına keçə papaq qoyub «hər tüstü çıxan yerdən» pay yığması, çantalarını yer-yemişlə doldurması şairin uşaqlıq xatirələrində əbədi yaşayır.

Şairin yaddaşında Qurban bayramı da qalmışdır. Bu xatirə onun üçün acı olsa da xalqımızın qədim bayramlarından biri ilə bağlı olduğu üçün xüsusi maraq doğurur:

Qurban bayramıydı, gülürdü dağlar,
Qonşumuz xınalı bir erkək kəsdi.
O bayram günündə anamı ağlar
Görəndə üstümdən bir çovğun əsdi. (133, 146)

Qurban bayramının qaydalarına görə, həmin gün imkanı olan adamlar qurban (erkək, iri mal) kəsməlidirlər. Elə buna görə də imkanlı qonşu «xınalı bir erkək» kəsmiş, şair isə ailəsinin imkansız olduğu üçün mütəəssir olmuşdur. Ana isə bu əziz bayram günündə uşağın qəlbini ovundurmaq üçün başqa tədbir görmüşdür:

«Uşaq əziz gündə sınmasın» - deyə
Anam cehizliyi yorğan üzündən
Mənə üst köynəyi tikdi hədiyyə.
Mən də iki dəfə öpdüm üzündən... (133, 147)

Bu mərasimlə bağlı belə bir adət də vardır: ən əziz qonağı qarşılayarkən onun ayağı altında qurban kəsirlər. Bu, şairin

aşağıdakı misralarında öz əksini tapmışdır:

Qoyunlar, quzular düzdə, böləndə,
Səs-səsə verişib mər-mər mələrmiş.
Qapıya bir əziz qonaq gələndə,
Xınalı erkəklər qurban gələrmiş. (141, 76)

S.Vurğunun əsərlərində Azərbaycan xalqının ən qədim adətlərindən olan qonaqpərvərliklə bağlı təsvirlərə də təsadüf olunur. Bu baxımdan «Muğan» poemasında şairlə çobanın görüşü səhnəsi maraqlıdır.

Şair Muğan düzündə bir çobanla görüşür. Çoban şairi görərkən yaşına uyğun olmayan bir cəldliklə ayağa qalxır, təbii bir qonaqpərvərliklə onu qarşılayır, südə qonaq edir:

Çıxır qarşımıza qoca bir çoban,
Çiyini yapıncılı, boyu çinar tək.
Azacıq çal düşmüş qaşlar altından
Qırğı baxışlarla gülümsəyərək,
Yerindən quş kimi qalxır ayağa...
Açıq bir alınla gəlir qabağa. (133, 376)

Qonağın hörmətlə qarşılanıb yola salınması, ona xüsusi qayğı göstərilməsi, son tikənin belə qonağın qabağına qoyulması kimi xalqımıza məxsus xüsusiyyətlər də Vurğunun əsərlərində öz əksini tapmışdır.

«Ayın əfsanəsi» poemasında Cütçü bir parça pendir-çörək çıxardıb Ayın qarşısına qoyur və təklif edir ki, yesin. Ay bunun nə olduğunu soruşur.

Soruşdum - bu nədir?
Dedi - çörəkdir!
Qonaqsız boğazdan ötməyəcəkdir! (133, 146)

Şairin «Xanlar» pyesində yaratdığı ana obrazı – Qızıyetər həm də qonaqpərvər bir Azərbaycan qadını kimi yadda qalır. O, mənsub olduğu xalqın övlədidir. Bu xalqın isə rus çarizminin idarə üsulu ilə bir yerə sığmayan qaydaları vardır:

...Bir qayda vardır eldə, obada;
Qonaq əziz olar, qaçaq olsa da.
Onu ələ vermək namərdlik olar. (130, 187)

Rus candarmları onu döyür, təhqir edirlər. Lakin ölümcül hala düşən Qızıyetərin polad iradəsini sındıra bilmirlər. Onun dediyi sözlər olduqca təbii səslənir və bu fədakar azərbaycanlı qadını xeyli ucaldır:

Fələyin zindanı kürəyimdədir,
Zamanın zənciri biləyimdədir,
Qonağın yerini soruşursunuz?
Yarın ürəyimi, ürəyimdədir... (130, 191)

Xalqın həyat tərzində və məişətində baş verən dəyişikliklər də Səməd Vurğunun nəzərindən qaçmamışdır. Bu baxımdan «Muğan» poemasında şairin pambıqçı qızla söhbəti maraqlıdır. Pambıqçı qız şairin «Bəs sənə yoxdur ipək paltarın?» sualına belə cavab verir: «Elə geyirəm ki, yeri gələndə». Söhbətdən məlum olur ki, indi kənd adamlarının iş və bayram paltarları ayrı-ayrıdır.

Əlbəttə, xalqımıza aid adətlərin heç də hamısı ürəkaçan deyil. Xalqın həyatında, məişətində insanı alçaldan, onu mütiliyə, qul olmağa çağıran adətlər də olmuşdur və onların bəziləri indi də yaşamaqdadır.

Şair «Talistan» poemasında insanları «azca aşım, ağrımaz başım» fikri ilə yaşamağa səsləyən adətləri pisləyir, nə qədər acı da olsa, xatırladır ki, xalqımızın tarixində «qıllı bөрkə», «sarı kürkə» bit düşən səhifələr var. Keçmiş məişətimizdəki bu cür

uyğunsuzluqlar bir sıra xəstəliklər gətirmiş, bəzən də neçə-neçə insan ömrünü yarımçıq qoymuşdur.

Şair öz əsərlərində karvanların talanması, evlərə basqın edilməsi, cindarlıq və yalançı falçılıq («Talistan»), azyaşlı qızların ərə verilməsi («Macəra»), ailədə qız uşağının dünyaya gəlişinin pis qarşılanması, qadına kobud münasibət, onun öz ərinin, hətta yad kişinin ayağını yuması («Bəsti»), ər tərəfindən döyülməsi («Anamın dərdi») kimi adətləri tənqid edir, bu cəhətlərin xalqımızın həyatında o qədər də kök atmadığını göstərir və tədricən aradan çıxmasını alqışlayırdı.

Yüksək vətənpərvərlik ruhlu əsərlərin yaradılmasını bir vəzifə kimi qarşıya qoyan Səməd Vurğun özü bu mövzuda dəyərli ədəbi nümunələr yazdığı kimi, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda da mübarizə aparır, eyni zamanda öz əsərlərində dilimizin imkan və zənginliklərini təcəssüm etdirirdi. Şair dilin əhəmiyyəti, bədii dil, ədəbi dil, əlifba məsələləri barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, Azərbaycan dilinin inkişafı və saflaşması naminə səmərəli fəaliyyət göstərmişdir.

S.Vurğun dilimizin zənginləşməsində və inkişafında xalq ədəbiyyatını əvəzsiz mənbə hesab edirdi. Şair göstərirdi ki, həyat həqiqətləri, insanların sevinc və iztirabları xalq ədəbiyyatında tapıldığı kimi, Azərbaycan türkcəsinin gözəl ifadə nümunələri, yaşamış olduğumuz iqtisadi, ictimai həyatımızın bədii obrazları, xalqımızın müxtəlif dövrlərdəki bədii zövqləri də zəngin el ədəbiyyatında istənilən qədər vardır.

S.Vurğun hələ 1935-ci ildə yazmışdır: «Bu günkü şerimizin xalis Azərbaycan türkcəsi uğrunda apardığı mübarizədə şübhə yoxdur ki, el ədəbiyyatının böyük yardımları ola bilər. Vəqif kimi böyük bir sənətkarın bu gün belə sevilərək oxunmasına səbəb onun geniş xalq kütləsi dili ilə, onların zövqü ilə yazması olmamışdırmı? Hələ də özünü yabançı dillər təsirindən qurtarmamış şairlərimiz, Azərbaycan türkcəsini bu ədəbiyyat vasitəsilə öyrənməlidirlər; onu yaradan geniş kütlələrlə üzvi surətdə bağlanmalıdırlar». (135, 26)

Məhz buna görə də şair ana dilini bu mənbələrdən – folklordan, M.P.Vaqif, Aşıq Ələsgər, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirdən öyrənməyi öz həmkarlarına tövsiyə edirdi. S.Vurğun Aşıq Ələsgərdən öyrənməyi bu el sənətkarının xalis Azərbaycan türkcəsində yazılmış şeirlərində bir açıqlıq, saflıq və təbiiliyin olması, milli ifadə formaları və milli obrazların çoxluğu ilə əsaslandırırırdı. Şair bu işdə aşıq ədəbiyyatının əvəzsiz rolunu və əhəmiyyətini qəsd etməklə yanaşı, öz əsərlərində rus və əcnəbi sözlərini işlədərək süni surətdə dilə «yenilik» gətirmək istəyənləri ciddi tənqid edirdi. «Azərbaycan türkcəsi yaratmaq uğrunda apardığımız mübarizədə el, aşıq ədəbiyyatından istifadə etməliyik. Bizim bəzi yazıçılarımız bəzi rus və əcnəbi sözləri işlədərək ortaya bir «yenilik» çıxarmaq istəyirlər. Lakin bunlar bir yenilik deyil, bunlar bizim şerimizi korlamaq, şerimizin sahib olduğu gözəl Azərbaycan türkcəsini pozan, onu varvarizmə aparan təşəbbüslərdir ki, biz bunlarla ciddi mübarizə etməliyik». (135, 27)

S.Vurğun Azərbaycan dilinin müasir vəziyyətindən bəhs edərkən onu da unutmurdu ki, dilimiz bu səviyyəyə asanlıqla və birdən-birə gəlib çatmamışdır. O, tarixin müxtəlif mərhələlərində klassik şerimizin bəzən zəmindən uzaqlaşdığına, böyük sənət nümunələrinin yad dillərdə, xüsusən fars dilində yazıldığına təəssüflənir və həm də bunun səbəblərini açıqlayırdı. Şair deyirdi: «Müxtəlif dövrlərdən bir-birini təqib edərək gələn ərəb, monqol, fars, rus və osmanlı istilaları altında mütəmadiyən əzilən, öz milli mədəniyyətini və dilini bəzən büsbütün itirən, bəzən də inkişaf etdirməyə imkanı olmayan Azərbaycan öz şairlərinin simasında qəzəl və mərsiyə ədəbiyyatına keçərək milli şer və sənət formalarından uzaqlaşmağa məcbur olmuşdur. Heç də təsadüfi deyildir ki, Nizami Gəncəvi, Mirzə Şəfi Vazeh, Xaqani kimi bir sıra böyük və dahi sənətkarlarımız öz ana türk dillərini buraxaraq, bütün zəngin yaradıcılıqlarını o zamanın hakim fars dilində verməyə məcbur olmuşlar». (136, 21)

Səməd Vurğun həmin sənət nümunələrinin məcburiyyət qar-

şısında fars dilində yaradılmasını «müdhiş faciə» adlandırmış, bununla yanaşı bu faciənin sənətkarlarımızın milli ruhunu, azərbaycanlı qəlbini öldürə bilmədiyini xüsusi qeyd etmişdir. Şair yazmışdır: «Nizaminin və onun bir çox böyük müasirlərinin taleyi tarixən belə gətirmişdir ki, onlar fars dilində yazmağa məcbur olmuşdular. Lakin bu müdhiş faciə də Nizaminin varlığından əsas xüsusiyyəti, – onun böyük azərbaycanlı qəlbini, doğma xalqının mübariz qəlbini qoparda bilməmişdi». (136, 23) Şair dediklərini Nizaminin öz misraları ilə sübuta yetirirdi. Nizami Axsistanın «Leyli və Məcnun»un fars dilində yazması tələbinə qarşı deyir:

Qulluq halqasına düşdü qulağım,
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım.
Nə cürətim vardı ki, evdən qaçam,
Nə də gözümlə vardı, xəzinə açam.
Ömrüm viran oldu, solub saraldım,
Bu əmrin önündə cavabsız qaldım.
Sirrini deməyə bir məhrəm hanı?
Ona söyləyədim bu macəranı. (136, 23)

Səməd Vurğunun Azərbaycan türkcəsi uğrunda mübarizəsi onun tək-cə məqalə və çıxışları ilə məhdudlaşmır. Şair bədii əsərlərində də bu məsələyə toxunmuş, ana dilimizi xalqımızın ən böyük milli sərvəti kimi tərənnüm etmiş, onu qorumağa çağırmışdır.

Vaqif Qacarla qarşılaşdığı səhnədə «Azəri yurdunun oğluyam mən də» deyir, öz dilini, bu dilin varlığını cəsarətlə müdafiə edirdi. Səməd Vurğun bu məsələni hələ 1935-ci ildə qələmə aldığı «Şairin ölümü» şerində qoymuşdu. Burada Vaqifin ömrünün Şuşa dövrü göstərilir. Qarabağın dilbər guşəsi olan Şuşanın sonsuz dərələri, qalın meşələri, buradakı «boynu bükük tər bənövşələr» Vaqifin ilham mənbəyidir. Lakin ən böyük səadət şairin öz şerlərini ana dilində qələmə almasıdır:

Könlünü bəsləmiş sazlar elində,
Deyir mahnısını ana dilində;
Səsinə səs verir dağda çobanlar... (131, 215)

Səməd Vurğun həm ana dilində, həm də xalqın öz milli təfəkkürünə bağlı sənətin yaradılmasını, milli gerçəkliyin əks etdirilməsini tələb edirdi:

İran ordusunu yeridəndə, sən
Dedin ki, yadlara keçməsin vətən!
Dedin: sərçəşmələr, dağlar bizimdir,
Almalı, armudlu bağlar bizimdir!
Dedin ki, el dili, el şəri gərək. (131, 216)

Vaqifin ana dilimizin müdafiəçisi kimi çıxış etməsinə şair «Azad ilham» (1936) şerində də toxunmuşdur:

Gərdi sinəsini o, fars dilinə,
Bağırdı: öz dilim, öz şerim gərək!
Bir yeni can verdi doğma elinə,
Üfüqdən-üfүqə qanad gərərək! (131, 232)

S.Vurğun yaşadığı dövrdə də ədəbiyyatımızın və dilimizin milli gerçəklikdən uzaqlaşması hallarını pisləyir, yad təsirlərə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdı:

Nədən şerimizin baş qəhrəmanı
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan?
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?
Böyük bir şairin yazdığı dastan
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan!.. (133, 18)

Əlbəttə, şair burada həmin illərdə yazılan və öz mövzusu ilə

onu təmin etməyən əsərlərin dilini də nəzərdə tuturdu. Azərbaycan dilçisi, professor Yusif Seyidov bu barədə yazır: «XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bədii dilə dolan osmanlı dili ünsürləri 20-ci illərdə, müəyyən dərəcədə hətta 30-cu illərdə də özünü göstərirdi. S.Vurğun bu münasibətlə H.Cavidin dilini tənqid edirdi. Bu məsələlərin izahında, eləcə də bu cəhətdən H.Cavidin dilinə münasibətdə S.Vurğun həddindən artıq sərtlik göstərir; bu, bəzən onun faktlara tam dəqiqliklə yanaşmasına mane olur. Lakin oxucu başa düşür ki, Səməd yeni dövrün tələblərindən çıxış edirdi və məsələyə soyuqqanlıqla deyil, ürək yanğısı ilə yanaşırdı. O, ümumən bədii dilimizi, H.Cavidin dilini də milli əsaslar üzərində inkişaf edən təmiz, aydın bir dil kimi görmək istəyirdi». (128, 193)

Azərbaycan dilinin geniş miqyasda işlədilməsi, bu dildə şer və mahnıların yazılması şairi fərəhləndirirdi:

Bir yeni rəng alır Mil də, Muğan da,
Bu bayram günündə, bayram ilində.
Alim də, şair də, dağda çoban da
Deyir mahnısını ana dilində. (132, 209)

Yaxın keçmişimizdə mövcud olmuş bir vəziyyət çoxlarının ürəyini ağrıtmışdır. Məlumdur ki, bir sıra rəsmi və qeyri-rəsmi yığıncaqlarda, iclas və müxtəlif tədbirlərdə nətiqlər əsasən rus dilində çıxış etmişlər. Bu isə ana dilimizin rəsmi yerlərdən sıxışdırılmasına səbəb olmuşdur. Məhz 1930-cu illərdə öz dilinə laqeyd münasibət bəsləyən, yüksək tribunallardan bu dildə danışmaq istəməyən vəzifə sahibləri alovlu vətənpərvər Səməd Vurğunun qəzəbli səsini eşitdilər. Böyük cəsarət sahibi Səməd Vurğun yazdı:

Nədən bu torpağın şirin ləhcəsi
Şairəm deyənə biganə qalsın?
Niyə gurladıqca suların səsi
Ondakı qüvvəti rüzgarlar alsın?
Şairəm deyənə biganə qalsın?..

Nədən söyləməsin ana dililə
 Öz odlu nitqini yoldaş komissar?
 Türkcə danışmasın sevgilisilə
 Bu mənhus adətdə böyüklükmü var?
 Məndən inciməsin yoldaş komissar! (133, 18)

Azərbaycan türkcəsi uğrunda mübarizə aparan Səməd Vurğun tərcümə əsərlərinin dilinə də xüsusi diqqət yetirməyi tələb etmiş və özü bunun klassik nümunəsini yaratmışdır. O, tərcüməyə oricinal əsər kimi yanaşırdı. A.S.Puşkinin «Yevgeni Onegin» poemasını dilimizə çevirən şair yazırdı: «Mən belə hesab edirəm ki, «Yevgeni Onegin» Azərbaycan dilində mənim oricinal əsərim olmalıdır, yəni Azərbaycan dilində onun tam hüquqlu müəllifi mən olmalıyam – bəli, məhz müəllifi. Və əgər mən buna nail ola bilməmişəmsə, demək, bu tərcüməyə yenidən qayıtmalıyam, onu elə yüksəklərə qaldırmalıyam ki, milli ədəbiyyatımızın və xalqımızın mədəniyyət xəzinəsinə daxil olsun». (135, 278)

Tərcüməyə bu cür məsuliyyətlə yanaşan şair iş prosesində dilimizin imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Şair yazır: «Mən istəyirdim Tatyananın etiraflarını, həyəcanlarını azərbaycanlılara mümkün qədər aydın çatdırım, mən istəyirdim ki, azərbaycanlı Tatyana haqqında oxuyarkən onun qəlbində nələr baş verdiyini bilsin, duysun, o da mənim kimi Tatyananı sevsin, ona ehtiram göstərsin». (135, 267)

S.Vurğun tərcümədə Puşkin şerinin sadəliyini, onun dilinin lakonizmini, fikir və hisslərinin zənginliyini, aforizmlərini, zəhəri formasını saxlamağa gərgin əmək sərf etmiş və buna nail olmuşdur. Bununla yanaşı, tərcüməçinin özünün milli ruha bağlılığı da tərcümənin uğuruna təsir göstərmişdir. Bu baxımdan Səməd Vurğunun məlumatı xüsusi maraq doğurur: «Yayda mən həmişə üç ay Bakı bağlarında işləyirdim. Milli ruhdan uzaqlaşmamaq üçün mən həyat yoldaşımdan xahiş edərdim ki, pətfəndə Azərbaycan havaları çaldırsın. Və həmişə balkonda Azərbaycan havalarını

dinləyə-dinləyə işlərdim. Beləliklə, mən Azərbaycan ruhundan uzaqlaşmadım, yoxsa bu əsər məni öz qüdrətli dalğaları üzərində apara bilərdi. Mən qorxurdum ki, rus adamına çevriləm, qorxurdum ki, dilim Azərbaycan dilindən uzaqlaşsın». (135, 277)

Şair bu gözəl sənət abidəsini dilimizdə səsləndirdiyi üçün fərəhlənir və «Böyük şairin şərəfinə» şerində yazırdı:

Axıtdım alnımın inci tərini,
Yanmadım ömrümün iki ilinə.
Rusiya şerinin şah əsərini
Çevirdim Vaqifin şirin dilinə! (131, 241)

S.Vurğun bu son misra vasitəsilə bir daha ana dilinə məhəbbətini ifadə etmişdir.

Şair bu məhəbbəti gənc nəslə də aşılamağa xüsusi səy göstərir, ana dilini öyrənməyə və qorumağa çağırırdı. O, 1941-ci ildə yeni il münasibətilə gənc nəslə təbrikində deyirdi: «Siz Nizamini, Azərbaycan ədəbiyyatını, Azərbaycan dilini dərindən öyrənin, Vətənimizi Nizami kimi sevin, işləməyi, oxumağı ondan öyrənin». (135, 152)

Şairin bu tövsiyəsinin poetik ifadəsi «Bizim gəncliyə» (1939) şerində öz əksini tapmışdır:

Mən qəlbimlə, ilhamımla öpməkdəyəm bu gün sizi,
Əzbər deyın şerimizi, təmiz bilin dilimizi.
Bizim gənclik qaldıracaq ulduzların qucağına
«Vaqif»lərə ilham vermiş şer, sənət elimizi. (132, 35)

Səməd Vurğunun Azərbaycan əlifbası ilə bağlı maraqlı fikirləri vardır. Şair rus qrafikası əsasında yaradılmış Azərbaycan əlifbasının layihəsinə özünün prinsipial münasibətini bildirmişdir. O, layihənin müzakirəsində, (135, 96-98) habelə respublika Ali Sovetinin sessiyasında (135, 99-103) bu barədə danışmışdır.

Şair «ə», «ö», «e», «ü» hərflərini, habelə «ğ» və «c» işarələrinin əlifbamıza daxil edilməsinin qəti əleyhinə olmuş, həm də bunu elmi surətdə əsaslandırmışdır.

Səməd Vurğun elə bir əlifba yaradılmasını istəyirdi ki, bu əlifba Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə, gözəlliyinə və milli xüsusiyyətlərinə cavab versin, dilimizin gələcək inkişafını və çiçəklənməsini təmin etsin. Məhz bunlara görə də şair dilimizdə «ü», «ö», «h», «c», «ğ» hərflərinə müvafiq səslərin olmadığına əsaslanaraq onların əlifbamıza daxil edilməsini mümkünsüz hesab edirdi. Səməd Vurğun deyirdi: «Biz dilimizin musiqililiyini, onun ahəngliliyini qorumalıyıq. İş «z» hərfinin əlifbaya daxil edilib-edilməməsində deyil, iş ondadır ki, Azərbaycan dilinin öz milli xüsusiyyəti vardır. Göstərilən hərflərin əlifbaya daxil edilməsi müəyyən dərəcədə dilimizin ahəngini poza bilər». (135, 97)

Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı əlifba layihəsinin müzakirələrindən birini belə xatırlamışdır: «Axıra yaxın Səməd Vurğun dözmədi. Papirosun kötüyünü külqabına atıb ayağa durdu. Əvvəlcə çubuq götürdü, sonra təbaşir. Yazı taxtasına yaxınlaşdı. Üzünü Davud Quliyevə* tutdu:

- De görüm, əlifbamızda «c», «a», «y», «e» hərfləri olduğu halda əlavə «ə», «ö», «e» hərflərinə nə ehtiyac var?..

Bizim məqsədimiz dilləri yaxınlaşdırmaq və rus dilinin öyrənilməsini asanlaşdırmaqdır.

- Bəs öz dilimiz? – Səməd Vurğun səsinə ucaldı. Görünür, Davud Quliyevin cavabı onu əsəbiləşdirmişdi: – onda qoy ruslar da öz əlifbasına «ə», «e», «h» hərflərini əlavə etsinlər!

- Onların buna ehtiyacı yoxdur!

- Bizim də yoxdur!

Arxada gəzişən Teymur Yaqubov** diksindi və qabağa gəldi.

- Nə demək istəyirsən, Səməd?

- Demək istəyirəm ki, artıq hərfləri qəbul etmək lazım deyil.

- Alimlər bu işi səndən yaxşı bilirlər.

* Davud Quliyev – dilşünas.

** Teymur Yaqubov – dövlət xadimi.

- Bilsələrdi bizi bu günə qoyub əlifbanı dəqiqədə bir dəyişməzdilər. İndi ki, dəyişirlər, dilimizin fonetik xüsusiyyətlərini unutmazdılar...

- Yenə deyəsən, millətçilik damarın tutub.

Bu sözlərin ciddi, yoxsa zarafatla deyildiyinin fərqi var bilmədik. Bir də onu gördük ki, Səməd Vurğun təbaşiri hirsle yazı taxtasına vurub yerinə keçdi». (22, 99-100) Şair 1950-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında vitse-prezident vəzifəsində işləyərkən dilimizə ağırlıq gətirən hərflərin əlifbadan çıxarılması məsələsini qaldırmış, sonralar onun bu arzusu yerinə yetirilmişdir.

Azərbaycanın XIX əsrin əvvəllərində iki yerə parçalanması, yəni Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsi uzun illər ədəbiyyatımızın aparıcı mövzularından olmuşdur. Bu tarixi ədalətsizlik, xalqımızın və torpağımızın iki yerə bölünməsi böyük vətənpərvər Səməd Vurğun da düşündürmüş və o, yeri gəldikcə öz əsərlərində həmin məsələyə toxunmuşdur. Onun bu mövzuda yazılmış şeirlərində Cənubda yaşayan soydaşlarımızın həyatı göstərilir, onların azadlıq mübarizəsi alqışlanır, fars şovinizmi ifşa edilir.

«Təbriz gözəlinə» (1935), «20 bahar» (1940), «Yandırılan kitablar» (1947), «Körpünün həsrəti» (1948) şeirləri, «Təbriz şairlər məclisinə» (1946) mənzum məktubu Vurğunun Cənub həsrətinin poetik ifadəsidir. Şair başqa əsərlərində də bu mövzuya toxunmuşdur.

«Təbriz gözəli»ndə Arazın o tayında yaşayan bacı və qardaşlarımızın acı taleyindən söz açılır. Təbrizi sıx duman bürümüş, bu yurdun gözəli başına qara örtmüşdür. Bu gözəlin atası da, babası da məşəqqətli ömür yaşamışdır. Onun taleyi də şairin taleyinə bənzəyir. Şairin də dərddli bir keçmiş vardır: anası «təbibsiz, davasız» can vermiş, çox erkən dünyasını dəyişmişdir. Lakin şairi «bir ürəyin ikiye parçalanması» daha çox düşündürür:

Nədir bu həsrətin adı, ünvanı?
 Baisin evində işıq yanmasın!
 Ah Araz, ah, Araz vədimiz hanı?
 Bir ürək ikiyə parçalanmasın! (131, 208)

Bütün bunlarla birlikdə Səməd Vurqun Təbriz gözəlinə müraciətini nikbin notlarla bitirir. O inanır ki, nə vaxtsa Təbrizin üstündə günəş parlayacaq və şair bu şəhərə qonaq gedəcəkdir:

Gözlərin dolmasın! Dayan bir az da!
 Qəlbin də, sevgin də, dərdin də haqdır...
 Azadlıq bayrağı güllü bir yazda
 Təbrizin üstündə parlayacaqdır! (131, 209-210)

«20 bahar» başqa bir hadisəyə həsr olunsada, şerin ikinci hissəsi yenə Təbriz gözəlinə müraciətdən ibarətdir. Şair bu müraciəti Azərbaycanın bəstəkar qızı Baharın yaratdığı simfoniya vasitəsilə çatdırır. O, əvvəlcə Cənublu soydaşına məlum bir faktı xatırladır:

Pərişan saçların nə tarimardır?!
 Ruhunda ağlayan bir neymi vardır?
 Bizim ki, atamız, anamız birdir,
 Qəlbimiz, eşqimiz ayrı deyildir... (132, 59)

Şair bu tarixi ədalətsizliyi yada saldıqdan sonra Təbriz gözəlinə öz haqqını tələb etməyi, elləri yeni, ağ günə səsləməyi və ayağa qaldırmağı, aslan kimi cəbhələrə atılmağı, sevgilisini döyüzlərə çağırmağı, nəhayət, ana dilini düşmən əlindən xalqın özünə qaytarmağı məsləhət görür. Ona görə ki, «hünərlə atılır hər zülmün daşı». Əlbəttə, bu müraciət bütün Cənublu bacı və qardaşlarımıza ünvanlanmışdır. Elə buna görə də şerin «Əks-səda» hissəsində şair bütün təbrizliləri, bütün xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırır:

Təbriz oğlu! Təbriz qızı!
 Yadlar yedi haqqınızı.
 Bir üsyanla doğacaqdır
 Azadlığın dan ildızı!.. (132, 60)

Məlumdur ki, 1941-ci ilin avqust ayında sovet ordu hissələri (əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi) İran dövləti ərazisinə daxil olmuşdur. Təbrizdə Azərbaycan dilində həmin qoşunların orqanı olan «Vətən yolu» qəzeti nəşrə başlamışdır. Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı güclənmiş və nəhayət, 1945-ci il dekabrın 12-də burada milli hökumət qurulmuşdur.

1945-ci ilin oktyabrında Bakı şəhərində Azərbaycan-İran Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti yaradılmış və Səməd Vurğun bu cəmiyyətin sədri seçilmişdir. Cəmiyyət öz orqanını – «Azərbaycan» curnalını nəşr etmişdir.

S.Vurğun cəmiyyətin sədri kimi İranla, xüsusən Cənubi Azərbaycanla mədəni əlaqələrimizin inkişafı üçün səmərəli fəaliyyət göstərmiş, onun rəhbərliyi altında konkret tədbirlər həyata keçirilmişdir. Cəmiyyətin sədri Səməd Vurğun 6 mart 1946-cı ildə SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinə belə yazmışdı: «İran Azərbaycanı və bütünlükdə İranla mədəni əlaqələrin yaxşılaşdırılması və genişləndirilməsi üçün indiki İran ərazisində yaşayan xalqlar arasında həm mətbuat, həm də şifahi təbliğat vasitəsilə bizim tərəfimizdən bir sıra mühüm tədbirlərin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. ...Nəşriyyat planına əsasən cəmiyyət Azərbaycan və İranın ən görkəmli şair və yazıçılarının kitablarını, o cümlədən aşağıda göstərilən kitabları Azərbaycan və fars dillərində nəşr etməlidir: 1. Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimləri haqqında; 2. Tarixçilər və yazıçılar Azərbaycan haqqında... Bundan başqa, hazırda İranla mədəni əlaqələrimizin yaxşılaşdırılmasında, bizi maraqlandıran məsələlərin öyrənilməsində, qədim qiymətli əlyazmalarının alınmasında, ən əsası, əhali arasında bizim təsirimizin genişləndirilməsi və təbliğat

işində yerli ziyalılarla canlı ünsiyyətin əsas və zəruri vasitə olduğunu nəzərə alaraq biz şair, yazıçı, bəstəkar, artist, rəssam, həkim, arxitektör və Sovet Azərbaycanı elmi işçilərindən ibarət briqadaların İran Azərbaycanı və İrana göndərilməsini nəzərdə tutmuşuq...». (42, 262)

Şair məktubda bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün lazımı vəsait ayrılması məsələsini qaldırmışdır.

1945-ci ilin dekabrında Təbriz şəhərinin «Şairlər məclisi»nin üzvləri Səməd Vurğuna mənzum məktub yazaraq onu Cənuba dəvət etmişlər. Dəvət məktubunu Cənublu şairlərdən Məhəmməd Biriya, Mir Mehdi Etimad, Əli Fitrət, Mir Mehdi Çavuş və b. imzalamışlar.

Cənublu həmkarları şairə yazırdılar:

...Şairlərimiz gəldi dünən böylə qərara,
Lütf eyləyəsən Təbrizə məclis tapa zivər,
Çünki dilimiz bir, sözümüz bir, elimiz bir
Həm bir atadandır, bir anadandır iki gövhər. (55)

Səməd Vurğun öz həmkarlarına şerlə cavab yazmışdır. Onun «Təbriz şairlər məclisinə» cavabından görünür ki, Vurğun bu dəvəti çox yaxşı qəbul etmiş «əzizlərdən gələn məktubun» hər sətirinə hörmətlə baş əymişdir. Dəvət məktubu şairə bir daha Təbrizi xatırlatmış, xəyalən o yerləri dolaşmış və bu zaman Cənublu qardaşlarımızın azadlıq mübarizəsinin şahidi olmuşdur.

Səməd Vurğun öz azadlığı və məsləki uğrunda vuruşanları alqışlayır, onların qəhrəmanlığını yüksək qiymətləndirir:

Nədir şahin baxışlarda qopan tufan, çaxan şimşək
Alovlar, odlar övladı barışmaz yerdə zülmətlə.
Var olsun məslək eşqilə qılınca qurşanan ərlər
Vətən dünyası fəxr eylər bu gün bir şanlı millətlə.
Bir anlıq ömrə dəyməzmiş yüz illik nalənin ömrü.

Hünərdir varlığa zinət... günəş parlar cəsarətlə... (138, 261)

S.Vurğun öz həmkarlarına «qardaşlar» deyər müraciət edir və inanır ki, bir gün yolu Təbrizə düşəcək, onların qonağı olacaqdır:

Düşər bir gün yolum şəksiz, düşər Təbrizə, qardaşlar,
Salamlar Vurğunun qəlbi sizi min sazla, söhbətlə.

Lakin Təbrizə getmək şairə müyəssər olmadı. Tezliklə İran irticası öz xarici havadarlarının köməyi ilə gənc Azərbaycan dövlətini devirdi. Milli-azadlıq hərəkatının iştirakçılarına divan tutuldu, neçə-neçə qəhrəman oğullar zindanlara atıldı. Təbrizin küçələrində Azərbaycan dilində olan kitablardan tonqallar qalandı...

Fars şovinistlərinin bu qəddarlığını Səməd Vurğun hiddətlə qarşılaşmışdır. O, 1947-ci ildə bu mövzuda «Yandırılan kitablar» şerini yazmış, sonralar publisistik yazılarında həmin məsələyə toxunmuşdur.

«Yandırılan kitablar»ın əvvəlində şairin belə bir qeydi vardır: «İran irticaçıları Azərbaycan dilində olan kitabları yandırırılar».

S.Vurğun irticaçıların xislətini bir sözlə ifadə etmişdir: «Cəllad!» Bu söz isə ağlasığmaz vəhşiliklər edən adamların xarakterinə tam uyğundur:

Cəllad! Sənin qalaq-qalaq yandırdığın kitablar
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Hər vərəqə nəqş olunmuş neçə insan duyğusu.

Şair burada obrazlı şəkildə «alovlar şölə çəkib şəfəq salır zülmətə» misrasını işlətməklə həm çox dəhşətli mənzərəni, həm də onun yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan «ışığı-qaranlıq» təzadını

yaratmış, eyni zamanda məcazların köməyi ilə öz fikirlərini ifadə etmişdir. Səməd Vurğun demək istəyir ki, zülmətə şəfəq saçan o alovlar qəhrəman bir milləti alqışlayan şairlərin ruhu, Azərbaycan dilində yaradılmış qoşma və bayatıların, gəraylı və şikəstələrin, qoca Şərqi şöhrəti Füzulinin qəzəlinin işığıdır, nurudur.

Şair dilimizə xor baxan, Azərbaycan türkünü təhqir edən alçağa xatırladır ki, Azərbaycan gözəli dahilər böyütmüşdür. İnsan qul doğulmamışdır. Hər bir azadlıq dastanı qanlarla yazıldığı üçün yanib od olsa da, külə dönməz.

Özünü Odlar ölkəsinin – Azərbaycanın «günəş donlu övladı» adlandıran şair bütün millətlərə hörmətlə yanaşmağı vacib sayır. O bildirir ki, «hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı!» Bu misrada Səməd Vurğun yaradıcılığına xas olan iki cəhətmilliliklə ümumbəşəriyyət birləşir, biri digərini tamamlayır.

Şair burada qədim bir faktı xatırlatmış və ona müasir ruh aşılamışdır. Bu, xalqımızın əsrlər boyu qəsbkarlara qarşı apardığı ölüm-dirim savaşları, qəhrəmanlıqlar tarixidir:

Bir varaq la tarixləri, utan mənəm qarşımda,
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?
Koroğlunun, Səttarxanın çələngi var başımda.
Nəsillərim qoymayacaq daş üstündə daşını;
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını? (132, 213)

Şair öz çıxışlarının birində həmin məsələyə bir daha toxunaraq fars sovinistlərinin ünvanına hiddətlə demişdir: «Siz istədiyiniz qədər Azərbaycan dilində yazılmış əsərlərdən tonqallar yaratsanız belə, burasını yadınızdan çıxartmamalısınız ki, bunlar yalnız kağızlardır, bununla Azərbaycan xalqının qəlbində siz ağalara qarşı yaranmış gizlin nifrət və kini alışıdır alovlandırırırsınız». (55)

Səməd Vurğunun «Körpünün həsrəti» şeri də onun Cənub həsrəti ilə bağlıdır. Şair bu şeri 1948-ci ildə həyat yoldaşı ilə bir-

likdə qatarla gedərkən Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsünə xitabən yazmışdır:

Araz qırağında dayandı qatar,
Elə bil qəlbim də dayandı bir dəm...
Sıxlaşdı göydəki seyrək buludlar,
Deyəsən başıma dolandı aləm. (132, 232)

Qatardakılar pəncərələrdən Arazın o tayına baxırlar. O tayda gördüyü kəndin mənzərəsi şairin qəlbini ağrıdır. Çardaqlı damlar, kəndin yanında seyrək-seyrək gəzən adamlar, bomboş həyətlər, bağlı qapılar, qəbristanlıqda əyilmiş baş daşları... acı bir mənzərə yaradır.

Səməd Vurğun həmin vaxt o tayda gördüklərini 1950-ci ildə Bakıda rus dilində nəşr olunmuş «Cənubi Azərbaycan şairləri» kitabına yazdığı müqəddimədə belə təsvir etmişdir: «Arazın o tayındakı dağların, çılpaq qayaların ətəklərində bomboş bir kənd vardır. Mən heç olmazsa, bircə nəfər adam görmək, at kişməsi, yaxud it hürüşü eşitmək ümidi ilə uzun müddət bu kəndə baxdım. Lakin heyhat!.. Qarşımdakı bu kənddə heç bir həyat əlaməti yox idi». (136, 216)

Şərin birinci hissəsi belə bir ovqatın təsiri ilə yaranmışdır. Şair bu səhnələri təsvir etdikdən sonra özünə müraciət edir:

Ah, ürək duyduqca bu səhnələri,
Adətim olmuşdur alışıb yanmaq.
Yanğına düşmüşdür könlüm şəhəri
Böyük bir dərd imiş şair yaranmaq! (132, 233)

Bu körpünü – bu nadir sənət incisini bir memar yaratmışdır. Qayalar üstündə dayanmış körpünün yaşı bilinmir. Onun bir daşı, bir kərpicini belə yerindən düşməmişdir.

Şair bu abidəni bütün gözəlliyi ilə görür, rəsmini çəkir:

Üzünə gün düşüb, şəfəq güləndə
 Kərpici bir yaqut kimi qızarır.
 Üstünə dağlardan duman gələndə,
 Sərt qayalar kimi o da bozarır. (132, 233)

Həssas şair başqa bir cəhətə də diqqət yetirir:

Gözüm körpüdədir... Dayanmış qatar,
 Elə bil o qəsdən saxlayır bizi.
 Körpünü basmışdır yabanı otlar,
 Nə cığır görünür, nə ayaq izi... (132, 234)

Bəli, şairin görə bilmədiyi ayaq izləridir. Çünki bunlar yoxdur. Neçə vaxtdır buradan bir insan belə keçmir, körpünün gözləri elə bil yol çəkir: «Fəqət nə gələn var, nə də bir gedən».

Səməd Vurğun Cənub probleminə bir sıra çıxış və məqalələrində də toxunmuş, bu böyük dərdi müxtəlif məqamlarda xatırlatmış, öz etirazını bildirmişdir. Onun Moskvada, «Literaturnaya qazeta»nın 4 sentyabr 1948-ci il tarixli sayında dərc olunmuş «Pod znamenem proqressa» adlı məqaləsində fars şovinistlərinin Cənubda yaşayan soydaşlarımıza qarşı törətdikləri əməllər qəzəblə damğalanmışdır. Bu məqalənin o vaxt Moskva mətbuatında çap olunması böyük əhəmiyyətə malik idi. Şair yazırdı: «Azərbaycan xalqının yarıdan çoxu bizim yüz addımlığımızda, xırdaca Araz çayının o tayında yaşayır. İndi İran Azərbaycanının bütün küçə və meydanlarında dar ağacları qurulduğu, bütün ölkənin zindanlara çevrildiyi hamıya məlumdur. Köhnə cəlladlar, İran irticasına xidmət edənlər Azərbaycanın azadlıqsevən adamlarını məhkəməsiz və istintaqsız bu dar ağaclarından asırlar». (136, 89-90)

Səməd Vurğun bildirir ki, İranda yaşayan azərbaycanlıların ana dili zorla əllərindən alınmışdır, bütün İranda Azərbaycan dilində dərs keçən bir məktəb belə yoxdur. Fars şovinistlərinin Azərbaycan dilində yazılmış kitabları yandırması şairi hiddətlən-

dirir. Şair irticaçıları belə bir həqiqəti dərk etməyə çağırır ki, hər hansı bir xalqın dilini, xüsusən öz südü ilə Nizami kimi dahi sənətkar yetirən, bütün Yaxın Şərqdə məşhur olan ölməz şair Füzulinin rübabına qida verən xalqın dilini məhv etmək olmaz!

Səməd Vurğun İranda yaşayan azərbaycanlılara qarşı aparılan qəddarlıq hərəkətlərini bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa çalışır və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərirdi. O, 1948-ci ilin avqust ayında Sülhü müdafiə edən mədəniyyət xadimlərinin Ümumdünya konqresinin iştirakçılarına da bu barədə məlumat vermişdir. Şair belə yazmışdır: «Xaricdəki beş milyonluq* qardaş və bacılarımıza qarşı iranlı cəlladların tətbiq etdikləri və XX əsrə layiq olmayan inkvizitor tədbirlərinə mən, Azərbaycan mədəniyyətinin nümayəndəsi və Azərbaycan xalqının şairi olmaq etibarilə Qərb və Şərqin, Şimal və Cənubun qabaqcıl mədəniyyətinin konqresdə iştirak edən nümayəndələri qarşısında etiraz səsini ucaltdım». (236, 90)

Səməd Vurğunun 1949-cu ildə qələmə aldığı «Qəhrəmanlara eşq olsun!» adlı məqaləsi öz azadlığı uğrunda mübarizə aparan cənublu soydaşlarımıza divan tutan irticaya qarşı yönəlmişdir. Şair «öz müqəddəs qanları ilə Təbrizin daşlı küçələrini, meydanlarını, bütün İran Azərbaycanı torpağını, eləcə də bütün İran torpağını suvaran, dar ağacı ayağına mərdanə gedən qəhrəmanları» alqışlayır. Bu ləyaqətli oğullar Azərbaycan xalqının azadlığı uğrunda canlarını verirlər. Onlar bilirlər ki, milli azadlığı olmayan bir torpaqda iqtisadi, ictimai, siyasi azadlıq ola bilməz.

S.Vurğun Cənubi Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının Dadaş Tağızadə, Cavidan, Sübhi kimi öncüllərinin adını çəkir, bu qəhrəman oğulların dediklərini xatırladır. Şair polkovnik Cavidanın şəxsində azadlıq uğrunda canından keçənlərə belə deyir: «Sənin qartal vüqarı ilə tufanları, fırtınaları yarıb keçən, yaxın və uzaq gələcəkdə belə səslənəcək bu qadir səsinə, həyat və mübarizə iradəsinə eşq olsun! Sənə döşlərindən süd vermiş anaya, Nizamilər, Füzulilər rübabına ilham vermiş, Babək, Koroğlu, Səttar-

* Cənubi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların sayı bundan bir neçə dəfə artıqdır. (A.B.)

xan qılıncına qüdrət vermiş Azərbaycan torpağına eşq olsun!

...Al qanımla suvardığım Azərbaycan torpağı
Öz başını əyməyəcək cəlladlara bir daha;
Vüqarına and içdiyim bu azadlıq bayrağı,
Sənin ölməz adını da aparacaq sabaha...» (136, 136)

Şair dünya azadlıq mübarizəsinin ön sıralarında gedən, ölüm və zülmətlə əlbəyaxa vuruşan Cənublu qan qardaşları ilə fəxr edir, çünki onlar da bəşəriyyətin bu azadlıq dastanına öz qanları ilə qızıl səhifələr yazırlar.

Səməd Vurğun məqalənin sonunda öz qan qardaşlarına yeni zəfərlər arzulayır:

«Uğur olsun, uğur olsun azadlığın karvanına,
Min eşq olsun! Min eşq olsun şəhidlərin al qanına!
Uğur olsun, bu qurtuluş ordusunun səfərinə,
Hər bugünkü çağırışına, hər sabahkı zəfərinə...
Qan qardaşım! Can qardaşım! Sən yardıqca o zülməti
Qoca Şərqə bayraq çəkir qurtuluşun şəriyyəti...
Biz duyuruq hər arzunu, hər müqəddəs diləyini
Qaranlıqda məşəl kimi yandırırısan ürəyini...
Dünya sənin arxandadır, arxandayıq sənin biz də...
Qanın axır canımızda, qəlbin vurur qəlbimizdə...
Alqış, zülmün binasına külüng vuran əllərinə!
Arazın o tayındakı Azərbaycan ellərinə...» (136, 137)

Bu misralardan göründüyü kimi, şairdə Cənublu qardaşlarımızın milli-azadlıq hərəkatının uğurlu sonluğuna dərin bir inam vardır.

Səməd Vurğunun yuxarıda qeyd etdiyimiz «Cənubi Azərbaycan şairləri» kitabına yazdığı müqəddimədə belə bir inam ifadə edilmişdir: «Biz inanırıq ki, İran Azərbaycanı şairləri öz pəhləvan xalqı ilə birlikdə inkişaf edəcək və möhkəmlənəcək, onlar öz

vətənlərini azad görəcək, doğma xalqlarının səadəti haqqında yeni gözəl şerlər yazacaqlar». (136, 218)

Səməd Vurğun xalqımızın milli varlığını əks etdirən əsərlər yazmaqla vətənpərvərlik poeziyasının qiymətli nümunələrini yaratmış, əsl milli şair kimi tanınmışdır. Bununla yanaşı milliyyətindən asılı olmayaraq hər bir insana səmimi münasibət, dərin humanizm, xalqlar dostluğu bu poeziyanı ümumbəşəri səviyyəyə qaldırmışdır.

Səməd Vurğunun gələcək, habelə gələcəkdə yaşayacaq insanların münasibətləri haqqında aydın təsəvvürləri var:

Siz ey bizdən sonra gələn nəsillər!
Olacaq yer üzü sizə bir vətən.
...Nə zindan qalacaq, nə zülmət, nə qan.
İndidən verirəm bu şad xəbəri.
Qardaş deyəcəkdir insana insan.
Vidədanlar olacaq islah evləri;
İndidən verirəm bu şad xəbəri. (132, 33-34)

S. Vurğunun təsvir etdiyi gələcək «İstiqbal təranəsi» şerində bu cür verilmişdir:

Bütün insanlıq al geymiş, keçir ömrün baharından,
Qılınclar, nizələr, oxlar, ağır toplar pas atmışdır,
Kamalı hüsni-eşqilə bəşər cənnət yaratmışdır. (132, 181)

1943-cü ildə Böyük Vətən müharibəsi günlərində qələmə alınmış bu şer iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə şair inamla bildirir ki, tezliklə ölkənin hər yerindən yad ayağı kəsiləcək, dərdlilərin qaş-qabağı açılacaq, yuvasından ayrılanlar öz yuvasına qayıdacaq, öz evinin çırağını yandıracaqdır. Yenə Ukraynanın gözəlləri al geyinəcək, Kırım göylərinin ulduzları parlayacaq,

Kuban çöllərinin ipək telli zəmiləri dalğalanacaqdır...

Şərin ikinci hissəsində şairin səyyar xəyalı oxucunu daha uzaq gələcəyə aparır. Bu elə bir aləmdir ki, ömrün camalına min bir kitab bağlanacaq, insanlığın kamalına ulduzlar baş əyəcək, insan oğlu yaratdığı dəhşətləri unudacaq, paxıllıqdan, kin-küdurətdən əsər qalmayacaqdır:

Yer üzündə nə xəyanət, nə də iblis qalacaqdır,
Bütün həyat istisini bir günəşdən alacaqdır. (132, 165)

Şairin təsvirində müxtəlif millətlərin nümayəndələri qardaşlıq dünyası adlanan cəmiyyət yaradacaq və həmin cəmiyyətdə yaşayacaqdır. Akademik Məmməd Cəfər yazır: «Şairin (S.Vurğunun – **A.B.**) «Olacaq yer üzə sizə bir vətən!» fikri hər cür mücərrəd və aldadıcı burcua kosmopolitizminə qarşı idi. O, bəşərin gələcəyi, həmrəyliyi haqqında böyük arzular bəslərkən, eyni zamanda unutmurdu ki:

Hər torpağın öz eşqi var,
Hər millətin öz adı!

və deyirdi ki, o torpağın eşqi yüksək, millətin adı şərəflidir ki, o, бүqün zəhmətkeş insanlığın, bütün xalqların tərəqqi və səadəti uğrunda, böyük, gözəl gələcək uğrunda mübarizədə iştirak etmiş olsun və o ömür əbədidir ki, bu ali məqsədə sərf olunsun». (112, 18)

Buna görə də şair ayrı-ayrı xalqları birliyə çağırırdı.

S.Vurğun müxtəlif xalqların həyatının təsvirinə öz yaradıcılığında xüsusi yer ayırmış, bu xalqların Azərbaycan xalqı ilə dostluğunu tərənnüm etmişdir. O, müxtəlif millətlərdən olan sənətkarlarla dostluq etmiş, hələ sağlığında başqa respublikalarda tanınmış, ölkədə həyata keçirilən tədbirlərdə, yubileylərdə fəal iştirak etmişdir.

1954-cü ildə yazıçıların II Ümumittifaq qurultayında po-

eziya haqqında əlavə məruzənin S.Vurğuna tapşırılması şairin ayrı-ayrı xalqların poeziyasına xüsusi diqqət yetirməsi, ardıcıl müəllifliyə etməsi və bilməsi ilə əlaqədardır.

S.Vurğunun yaradıcılığında rus xalqına, onun ədəbiyyat və mədəniyyətinə, ayrı-ayrı görkəmli xadimlərinə, sənətkarlarına məhəbbət xüsusi yer tutur. Şairin A.S.Puşkin, V.Belinski, V.Mayakovski, M.Qorki, A.Ostrovski barədə məqalələri, A.Fadeyev, N.Tixonov, K.Simonov, V.Luqovskoy, P.Antokolski kimi sənətkarlarla şəxsi dostluğu, A.S.Puşkindən, M.Qorkidən etdiyi tərcümlər məhz bu məhəbbətin ifadəsidir.

O, həm ədəbi-tənqidi, həm də bədii əsərlərində rus klassiklərini yüksək qiymətləndirmiş, «Böyük şairin şərəfinə» şerində A.S.Puşkinə «sənsən menribanım, sənsən ustadım» deyər müraciət etmiş, M.Qorkinin vəfatından doğan kədərini «Sənət ustasına» şeri ilə bildirmişdir.

S.Vurğunu Ukrayna ilə bağlayan dostluq telləri çoxdur. O, Ukraynanın məşhur sənətkarlarından Pavlo Tıçina, Maksim Rılski, Mikola Bacan və başqaları ilə dostluq etmişdir. Öz məqalə və çıxışlarında Lesya Ukrainka, İvan Franko kimi sənətkarların yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən şair Ukraynanın böyük kobzarı Taras Şevçenko haqqında xüsusi məqalə yazmışdır.

«Məhəbbətlə dolu ürək»^{*} adlanan həmin məqalə 1938-ci ildə T.Şevçenkonun anadan olmasının 125 illiyi münasibətilə qələmə alınmışdır. Şair göstərir ki, Şevçenko kimi şəxsiyyətlər düşməyə qarşı hansı silahla vuruşmasından asılı olmayaraq, bütün xalqların əbədi məhəbbət və rəğbətini qazanırlar. S.Vurğun onu da qeyd edir ki, biz Şevçenkodan öz yüksək vətəndaşlıq duyğularımıza kamil bədii forma geydirib, düşməyə qarşı amansız olmağı, dost qəlbində daimi yuva qurmağı öyrənirik.

«Məhəbbətlə dolu ürək» məqaləsinin maraqlı cəhətlərindən biri

^{*} «Məhəbbətlə dolu ürək» məqaləsi ilk dəfə Azərbaycan-Ukrayna ədəbi əlaqələrinin tədqiqatçısı, şair Abbas Abdulla tərəfindən üzə çıxarılmış və «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində çap etdirilmişdir. Abbas Abdulla məqaləni Ukrayna dilindən Azərbaycan dilinə çevirmişdir. (149)

də budur ki, S.Vurğun Şevçenkoyu xalqımızın qəhrəman oğulları Babək və Koroğlu, şair və dövlət xadimi M.P.Vaqiflə müqayisə etmiş, daha doğrusu, öz həyatı və fəaliyyəti ilə həmin şəxsiyyətlərlə Şevçenko arasında müəyyən uyarlıqlar görə bilmişdir.

S.Vurğun məqalədə qeyd edir ki, o, Şevçenkonun yubileyinin Ukrayna xalqının qəhrəman oğluna həsr etdiyi poema ilə qarşılayacaq.

Şairin Şevçenkoya həsr olunmuş poeması hələlik məlum deyil. Abbas Abdulla yazır: «Bununla belə həmin poemadan heç olmasa ayrı-ayrı fraqmentlərin mövcudluğuna şübhə etmirik. Şairin Ukrayna mövzusunda yazdığı bəzi şeirləri («Ukrayna partizanları», «Göyərçin») həmin poemanın fraqmentləri hesab etmək olar». (1, 78)

S.Vurğun Şevçenko haqqında ayrıca poema yazsa idi, bəlkə də həmin şeirləri oraya daxil edərdi. Lakin bu şeirlər konkret şəraitə uyğun olaraq Böyük Vətən müharibəsinin ağır günlərində Vurğun ilhamının məhsulu kimi meydana çıxmışdır. Abbas Abdulla onda haqlıdır ki, «Ukrayna partizanları» və «Göyərçin» şeirlərinin hər biri öz vaxtında Ukraynaya həsr olunmuş poema qədər təsirli olmuşdur.

S.Vurğun da Ukraynada tanınmış və sevilmişdir. Bu barədə Ukrayna ədəbiyyatşünası Yevgeni Kirilyukun «Həmişəcavan kobzar», Ukrayna şairlərindən Dmitri Belousun «Unudulmaz Səməd» və Mikola Naqnibedanın «Onu Ukrayna sevir» adlı xatirələrində maraqlı faktlar vardır.* (97)

Görkəmli ədəbiyyatşünas, professor Əziz Şərif 1953-cü ildə Ukraynada Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti günləri keçirilərkən S.Vurğunun müxtəlif görüşlərdə çıxışlarının böyük maraqla qarşılandığını qeyd edərək yazır: «Ukraynada keçirdiyimiz on gündə mən bir adama da rast gəlmədim ki, o, Səməd Vurğunu tanınmamış, adını eşitməmiş olsun. Səməd Vurğun Ukraynada özünü ana vətəni olan Azərbaycandakı kimi hiss edə bilərdi və belə də hiss edirdi». (63, 300)

* *Hər üç xatirə «Qalacaqdır dünyada» kitabında dərc edilmişdir.*

Ukrayna yazıçılarının IX qurultayının iştirakçısı şair, Ukraynanın Maksim Rılski mükafatı laureatı Abbas Abdulla yazıçı Oles Qonçarın qurultayı giriş sözü ilə açarkən bir vaxtlar Ukrayna yazıçılarının ali məclisində çıxış etmiş görkəmli sənətkarlar sırasında S.Vurğunun da adını çəkdiyini yazmışdır. (2)

S.Vurğunun Ukrayna yazıçılarının qurultayındakı çıxışının əlyazması şairin ev-muzeyində mühafizə olunur. Şair 1954-cü il oktyabrın 30-da qurultayın axşam iclasında çıxış etmişdir. (205)

«Pravda Ukrainı» qəzeti yazır: «Qurultayın nümayəndələri Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun çıxışını hərarətlə qarşılayırlar. Ukraynalı qələm qardaşlarını Azərbaycan ədəbi ictimaiyyəti adından hərarətlə salamlayan Vurğun yoldaş sovet ədəbiyyatını bir sıra dəyərli epik əsərlərlə zənginləşdirmiş Ukrayna poeziyasının ideya və bədii cəhətdən böyük nailiyyətlər qazandığını qeyd edir».

S.Vurğun öz çıxışında T.Şevçenko, L.Ukrainka, Pavlo Tıçina, Mikola Bacan və Maksim Rılski kimi poeziya ustadları yetirmiş Ukrayna xalqını alqışlamış, xalqlarımızın bir-birini ürəkdən sevdini, bir-birinin yaradıcılıq uğurları ilə fəxr etdiyini xüsusi vurğulamışdır. Şair demişdir: «Böyük Şevçenkonun, Lesya Ukrainkanın, Pavlo Tıçinanın, Mikola Bacanın və Maksim Rılskinin mərdlik və qəhrəmanlıq poeziyasını yüksək vətəndaşlıq motivləri, xalqın gələcək səadətinə inamla dolu poeziyanı Azərbaycan xalqı yüksək qiymətləndirir və dərin bir məhəbbətlə sevir». (151; 153)

S.Vurğunun uşaqlıq və gənclik illəri qonşu respublikaların sərhədlərində keçmiş, o, yay aylarını Dilican yaylaqlarında olmuşdur. Bu isə şairin qonşu xalqlara münasibətinə təsir göstərmiş, yeni bədii əsərlərə çevrilmişdir.

S.Vurğun ayrı-ayrı əsərlərində, çıxışlarında dahi gürcü şairi Ş.Rustavelini, onun ölməz qəhrəmanlarını tez-tez yad etmiş, Ş.Rustaveliyə xüsusi şər həsr etmişdir.

O, 1937-ci ildə Ş.Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» poemasının bir hissəsini müvəffəqiyyətlə Azərbaycan dilinə çevirmiş, əsərin 750 illik yubileyi münasibətilə Tbilisidə keçirilən

təntənəli yığıncaqda çıxış etmişdir.* Şair öz çıxışında «Şota Rustaveli kimi ölməz, dahi adamlarla bizim ədəbiyyat tariximizi zənginləşdirən istedadlı, qəhrəman gürcü xalqını» təbrik etmiş, şairin poemasının tərcüməsi üzərində xüsusi bir səylə işlədiyi haqqında danışmışdır. O, poema barədə demişdir: «Bu bədii əsərdə nə isə elə bir qüvvə var ki, onu həmin saat dərk etmək qeyri-mümkündür, onun üzərində uzun müddət düşünmək, çox işləmək lazımdır. Bu böyük əsər insanı valeh edir; mən onun tərcüməsi üzərində işlədiyim zaman bütün hisslərimi, bütün daxili qüvvəmi elə özümə cəlb etmişdim ki, işdən ayrılmaq mənə ağır gəlirdi». (136, 76) Bu sözlərdə S.Vurğunun qardaş gürcü sənətkarının yaradıcılığına verdiyi yüksək qiymət və bu poeziyaya məhəbbəti ifadə edilmişdir.

Şair «Rustaveli» şerini də yubiley münasibətilə qələmə almışdır.** Bu şərdə bir daha Rustaveli sənətinə məhəbbət ifadə edilmiş, Rustaveli bayramının Azərbaycan xalqı üçün də əziz olduğunu göstərilmişdir. Şərdə Rustaveli təkcə böyük bir sənətkar kimi yox, həm də Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluq rəmzi kimi təqdim edilmişdir:

Könül deyir sən də bəzən, sən də geyin, dur ayağa,
 Bir şərqi qoş, hörmət olsun bizim qardaş sənətkara.
 Səhər-səhər al günəşin saçlarını yaxşı dara.
 ...Rustaveli gəl, qardaşım, əlində bir zərif lələk
 Bu günlərə şər desin sinəndəki böyük ürək. (136, 257)

S.Vurğunun xüsusi məhəbbət bəslədiyi sənətkarlardan biri də Qazaxıstanın böyük xalq akını Cambul olmuşdur. Şair «Mavzoley» və «Bayram qabağı» şerlərində bu sənətkarı xatırlamış, «Şərimizin ağsaqqalı» (1937) şerini isə bilavasitə ona həsr etmişdir.

Şərdə Cambulun öz taleyi qazax xalqının taleyi ilə əlaqəli şəkildə

* *Bəzi tədqiqatçılar səhv olaraq 1937-ci ildə Ş.Rustavelinin özünün yubileyinin keçirildiyini qeyd edirlər. (65, 44; 25, 17).*

** *S.Vurğunun kitabında səhv olaraq həmin çıxış «Musa Cəlilin anadan olmasının 50 illik yubileyində çıxış» adı ilə verilmişdir.*

verilmişdir:

Tamburunu çaldıqça sən
Susdu bülbül, dindi çəmən.
Bir zamanlar nə sən, nə mən
Şad görmədik dostu, yarı. (131, 266)

Şerin ayrı-ayrı misralarında eyni soydan olan xalqlarımız arasındakı mənəvi birlik və yaxınlıq öz əksini tapmışdır: «Səni gördüm, sinəm doldu, Dəmə çəkdim bizim tarı», «Qanad verir dağa-daşa Ana yurdun havaları», «Tambur ilə telli sazı Qabaqlaşıb çalaq barı» və s.

1954-cü ildə Kazan şəhərində qəhrəman tatar şairi Musa Cəlilin faşistlər tərəfindən vəhşəcəsinə öldürülməsinin 10 illiyinə həsr edilmiş təntənəli gecə keçirilmişdir. Həmin gecədə SSRİ Yazıçılar İttifaqı idarə heyəti adından S.Vurğun çıxış etmişdir.* Şair öz çıxışında «yalnız öz poeziyası ilə deyil, həm də bizim ümumi xoşbəxtliyimiz, gələcək nəsillərimizin xoşbəxtliyi uğrunda axıdılan müqəddəs qanı ilə də özünə əbədi həyat qazanmış» Musa Cəlil haqqında ən xoş səslər söyləmiş, onun qəhrəmanlığını Bayron, Petefi, Fuçik fədakarlığı ilə müqayisə etmiş, gecəyə toplaşanların gurultulu alqışları altında Musa Cəlilin şerini tatar dilində, özünün ona həsr etdiyi şerini isə Azərbaycan dilində oxumuşdur. (154).*

O, Musa Cəlilə «şair dostum, şair qardaşım» deyər müraciət edir. Şərdə öz əqidəsi yolundan dönməyən və bu yolda müqəddəs qanı tökülən şairin tərənnümü əsas yer tutur.

Musa Cəlil bütün xalqları ürəkdən sevən beynəlmiləlçi kimi təqdim olunur. O öz sazında «bizim eşqimizi, iradəmizi» çalardı. Məhz buna görə də sənətkara ümumxalq sevgisi əbədidir. Həqiqi poeziya sərhəd tanımır. Musa Cəlil poeziyası da belədir. Musa Cəlil özü isə təkcə tatar xalqının deyil, həm də Azərbaycan

* S.Vurğunun kitabında səhv olaraq həmin çıxış «Musa Cəlilin anadan olmasının 50 illik yubileyində çıxış» adı ilə verilmişdir. (136, 408).

* S.Vurğun çıxışının lent yazısı şairin ev-muzeyində mühafizə olunur.

xalqının «oğlu», «öz balası»dır:

Neçə sərhəd aşır, el gəzir şer,
Yurd salır neçə min ürəkdə, canda.
Sana «oğlum» deyir, «öz balam» deyir,
Mənim ana yurdum Azərbaycan da. (58)**

S.Vurğun yer üzündə baş verən müxtəlif hadisələrə diqqət yetirmiş, bu hadisələrin mahiyyətini hərtərəfli öyrənmiş və bunlara öz münasibətini bildirmişdir.

Onu milli-azadlıq hərəkatının baş verdiyi ölkələr, xüsusən Şərq ölkələri daha çox cəlb edirdi. «Uzaqlara doğru» (1929), «Şərqin qapısı» (1929), «Qızıl Şərq» (1931) və s. şerlərində şair bu ölkələrin azadlıq uğrunda mübarizələrini alqışlayır və qələbə ilə başa çatacağına inamını bildirirdi.

Şairin bu mövzuda yazılmış əsərlərindən biri «Qızıl Şərq» şeridir. Şərdə göstərilir ki, Şərq uzun illər «çıynı zər paqonlu şahların» əlində inləmiş, var-dövləti talanmış, dəfələrlə parçalanmışdır.

Bir xalqın var-dövləti hesabına başqa bir xalqın firavan yaşaması yolverilməzdir. Şair özünəməxsus uzaqgörənlik və nikbinliklə deyir:

Qoy
Yaxın gələcəyi görsün
və get-gedə hirsindən ölsün!
Gecələr qayıq gəzintisinə çıxan
Yanaqları boyalı London xanımları
Bilsinlər ki, Şərqin varı
Boşalmayacaq Avropanın limanlarına. (131, 119)

Bəşəriyyəti kölə halına salmaq istəyən faşizmin ifşası şairin beynəlxalq mövzuda yazdığı əsərlərdə də öz əksini tapmışdır.

Faşistlərin özü tərəfindən 1933-cü il fevral ayının 27-də

** Şeri lent yazısı əsasında redaksiyaya biz təqdim etmişik.

Reyxstaqda yanğın törədildi. Onlar bu yanğından mütərəqqi fikirli adamlara divan tutmaq üçün istifadə etdilər. Almaniyada həbslər başlandı. Demokratik mətbuat qadağan olundu. (203)

Bolqarıstanlı Georgi Dimitrov o vaxtlar siyasi fəaliyyəti ilə əlaqədar Almaniyada mühacirətdə idi. Berlin restoranlarından birinin ofisiantının yalançı şahidliyinə əsasən 1933-cü il mart ayının 9-da Dimitrovu həbs etdilər. (193, 27)

Bu hadisə beynəlxalq aləmdə böyük əks-səda doğurmuşdu. Leypsiq şəhərində üç aydan artıq bir müddətdə davam edən faşist məhkəməsi Dimitrova bəraət verməli oldu.

S.Vurğun «Ölüm kürsüsü» poemasında Leypsiq məhkəməsi ilə bağlı səhnələri qələmə almışdır. Şair 93 gün davam edən məhkəmə prosesinin əsas məqsəd və mahiyyətini kiçik həcmli poemada verməyə müvəffəq olmuşdur.

Əsərdən görünür ki, şair həmin hadisəyə çox həssaslıqla yanaşmış, onu dərinlən öyrənmiş və bunun nəticəsində insanın sarsılmaz iradəsini və öz əqidəsi yolunda dönməzliyini göstərə bilmiş, habelə faşizmin və riyakar məhkəmənin iç üzünü açmışdır.

Poemada Dimitrov faşistlərin zülm və işgəncələrindən sarsılmayan, tutduğu yolun doğruluğuna inanan, faşizmə qarşı inadla mübarizə aparan bütöv bir şəxsiyyət kimi təqdim olunur.

Əsər belə başlanır:

Hakim barmağını basdı zənginə,
Boğuş bir qızartı çökdü rənginə.
O dedi: - Məhkəmə davam edəcək,
Sualı-sorğusu uzun gedəcək... (133, 133)

Şair bu sözlərlə kimin kimi mühakimə ediləcəyinin hələ məlum olmadığını demək istəmişdir.

Məhkəmə nəyin bahasına olursa-olsun Reyxstaqın məhz Dimitrov tərəfindən yandırıldığını sübuta yetirməli və buna görə

də insan günahsız olduğu halda cəzalandırılmalıdır. Lakin bu, asan deyilmiş. Əslində Dimitrov faşist məhkəməsini ittiham edir və parlaq qələbə qazanır.

Dimitrov dünyanın tərəqqipərvər qüvvələri tərəfindən müdafiə edilir, anası isə onun xalqların azadlığı uğrunda apardığı mübarizəni alqışlayır. Oğul öz anasının gözündə ona görə böyüyür, ucalır ki, o, həqiqəti söyləyir, həqiqət uğrunda vuruşur.

Bu baxımdan ananın oğluna məktubu ibrətamizdir:

...Halaldır əməyim, halaldır südüm,
Qalsın qulağında bu son öyüdüm:
Günəşin yolçusu bu insanlara,
Azadlıq uğrunda axan qanlara
Hədiyyə verdiyim bir qəhrəmansan.
O zaman əllərdə oda da yansan,
Möhkəm ol hər zaman, dönmə yolundan!.. (133, 137)

Bu misralar Dimitrovun anası Paraskeva Dimitrovanın məhkəmə zamanı öz oğluna dediyi sözlərlə səsləşir ki, bu da bir daha şairin həmin hadisələri hərtərəfli öyrənməsi ilə izah olunur: «Mən məhkəmədə deyilənlərdən bir kəlmə də anlamıram. Lakin sənin məhkəmənin sədri, prokuror və vəkillə necə danışdığını görəndə hiss edirəm ki, bu adamlar səni buraxmayacaqlar. Sən bu yolu seçmişən. Məlumdur ki, onu davam etdirməlisən. Əgər bu cür edirsənsə, deməli bu yol doğrudur». (193, 46)

Əsərdə bir sıra səhnələr faşizmin əsl simasını açır. Restoran səhnəsi dediklərimizə parlaq nümunədir.

Restoran yenə təmtəraqlıdır. Gümüş qədəhlər pıçıldadır. Xanımlar musiqi sədaları altında həvəslə rəqs edirlər. Bizə artıq tanış olan hakim də buradadır. Məlum olur ki, o, ömrünü belə yerlərdə keçirmişdir. Onun sərxoş gözləri yenə qızarmışdır.

Şairin bu misrası hakimin şəxsində faşist nöqərlərinin ifşası baxımından çox qiymətli: «İnsan taleyini həll edənə bax!» Bu məclisin

başqa bir dəhşətli tərəfi də var: «Burda seçilməyir oğul və ana...»

S.Vurğun öz əsərində faşizmin həmçinin elm və mədəniyyətin düşməni olduğunu, görkəmli elm xadimlərini məhv etdiyini göstərmişdir. Onlar bəşəriyyətin əsərlər boyu yaratdığı mədəniyyət abidələrini, qiymətli kitabları, sənət əsərlərini məhv etməyə hazırdırlar.

Faşistlər tərəfindən kitabların yandırılmasına həsr olunmuş misralarda bu dəhşətli hadisədən doğan nifrət hissləri ifadə edilmişdir:

Yanır düşüncələr... yanır duyğular...
Dünyanın qəribə romanları var!
Yanır faciələr, yanır sonetlər,
Xeyallar, zövqlər, incə sənətlər. (133, 139)

S.Vurğunun «Ölüm kürsüsü» poemasında qoyulmuş məsələlərdən biri də dünyanın mütərəqqi xalqlarının faşizmə qarşı mübarizəyə qalxmasıdır.

...Məhkəmə davam edəcək,
Sualı-sorğusu uzun gedəcək...

Poemada bu beyt müxtəlif şəkillərdə dörd dəfə təkrar edilmişdir. Bu, iki dəfə hakimin, bir dəfə qəhrəmanın dili ilə deyilmişdir və hər üç halda Dimitrovun məhkəməsinin uzun çəkəcəyinə işarədir. Həmin beyt əsərin sonunda müəllifin öz dilindən verilmişdir:

Süngülər, bombalar, qılınclar, qınlar,
Hücumlar, üsyanlar, başsız axınlar –
Bütün bu həyat ki, mənası dərin...
Bu qanlı günlərin, qara günlərin
Sualı-sorğusu uzun gedəcək,
Məhkəmə bitməmiş! Davam edəcək!.. (133, 141-142)

S.Vurğunun «Ölüm kürsüsü» poeması bu gün də öz qüvvəsindədir, olduqca müasir bir əsərdir. Faşizm indi də müxtəlif şəkillərdə baş qaldırır, indi də ədalətsiz məhkəmələr qurulur, insan ləyaqəti alçaldılır, insan hüququ tapdalanır. Elə buna görə də «Məhkəmə bitməmiş! Davam edəcək!..»

Faşizmin dünya xalqlarını qul etmək məqsədi və insan ləyaqətini alçaltması «Bütün xalqlar, qəbilələr od içindən çıxacaqdır» şerinin də mövzudur. Şer Böyük Vətən müharibəsi başlandıdan təxminən bir ay sonra qələmə alınmışdır. Həmin vaxt Avropanın böyük bir hissəsi faşist əsarəti altında idi. Şairi də düşündürən bu idi...

Avropanın küçələri qaranlıqdır. Polyaklar qara geyinmiş, çəxlər öz vətəninə qul olmuş, bolqarlar, fransızlar talan edilmişlər. Hər tərəfdə aclıq, ölüm hökm sürür. İnsan vüqarı ayaqlarda tapdalanır, mədəniyyət sarayları dağıdılır...İnsan ölür... ev bağlanır... tarla yanır... ocaq sönür... Lakin şair yenə nikbindir və gələcəyə inamla baxır. O, yaxşı bilir ki, qoca tarix cəlladlara baş əyməyəcək, bu ölkələr faşist pəncəsində qalmayacaqdır:

Demək, tarix əyə bilməz cəlladlara öz başını,
Qoca dünya tez qucaqlar öz ədalət qardaşını.
Bütün xalqlar, qəbilələr öz içindən çıxacaqdır...(132, 97)

Bu, belə də oldu. Əlbəttə, dünyanın xilaskarları arasında Azərbaycan xalqının nümayəndələri də vardı.

S.Vurğun 1948-ci ildə Polşanın Vrotslav şəhərində Sülhü müdafiə edən mədəniyyət xadimlərinin konqresində iştirak edərkən ikinci dünya müharibəsində həlak olmuş döyüşçülərin dəfn olunduqları qəbristanı ziyarət etmiş və baş daşlarından oxuduğu bir neçə azərbaycanlının adını dəftərinə yazmışdır. O burada İslam adına da rast gəlmişdir. Şair sonralar həmin vaxt keçirdiyi hissləri belə ifadə etmişdir: «Onların məzarı öz doğma torpağından, Xəzər sahillərindən, Kürdən, Arazdan, Şah dağının

ətəklərindən, Muğan, Mil, Şirvan düzlərindən çox-çox uzaqlarda olduğu üçün ağ saçlı anaları, bacı-qardaşları və nişanlıları heç olmazsa son dəqiqələrdə öz əzizlərilə görüşüb vidalaşa bilmədikləri üçün məni dərin bir kədər hissi bürüdü. Eyni zamanda qəlbim fəxrlə döyündü ki, doğma xalqımın oğulları Babək və Koroğlunun bu cəsur balaları da hər əzab və əziyyətə dözərək... Mozdokdan Vrotslava qədər uzaq bir yol keçərək Avropanı hitlerçilərin zülm, həqarət və əsarətindən xilas etdilər». (136, 117)

Tale elə gətirib ki, dünyanın müxtəlif ölkələrinin qəbristanlıqlarında ötən davada şəhid olmuş azərbaycanlı döyüşçülər də uyuyurlar. Onlar dünyanın çox dəhşətli bir bələdan-faşizm taunundan xilas yolunda canlarından keçiblər. Təəssüf ki, bu gün az qala o adamlar unudulur, onların xatirəsi təhqir olunur. Axı, «faşist taunu» deyilən bir anlayış çoxdan qəbul olunmuş faktdır və bu bəlaya qarşı vuruşmaq xalqların öz azadlığı uğrunda vuruşması demək idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından M.Ə.Rəsulzadə 1943-cü ildə hitlerçilərin azərbaycanlı əsirlərdən təşkil etdikləri legionların öz istiqlalıyyəti uğrunda mübarizə aparan ölkələrə, o cümlədən Polşaya qarşı vuruşmasının əleyhinə çıxmış, bu barədə xüsusi bəyanat vermişdir. Məhz buna görə də o, Hitlerin xüsusi göstərişi ilə Almaniyadan çıxarılmışdır... (177/1, 226)

S.Vurğun qəbristanlıqda keçirdiyi hisslərin təsiri ilə özünün «İslam» balladasını qələmə almışdır. Əsər təbiət təsviri ilə başlayır: Oder çayı gümüşü kəmərkimi Vrotslavın gövdəsinə dolanmışdır. Suyun üzünə ağacların kölgəsi düşüb. Dörd yüz bahar yadellilərə qul olmuş bu şəhəri «çiçək sevən, şer sevən» polyak xalqı lələzara döndərmişdir.

Sonra şair qardaş qəbristanlığını təsvir edir. Burada Vrotslavın faşistlərdən azad edilməsi uğrunda həlak olmuş döyüşçülər dəfn edilmişlər. Müxtəlif millətlərdən olan bu şəhidlərin baş daşları üzərindəki yazıları şair belə ümumiləşdirir:

O, el üçün keçdi candan,
 O yaşadı insan kimi.
 Demə ölüb o qəhrəman.
 O, müqəddəs diləklərdə,
 Bir də təmiz ürəklərdə.
 Yaşayacaq dastan kimi. (132, 269)

Polyak qızları İslamın qəbrini salama gəlirlər. Bu, şairi fərəhləndirir. Azərbaycanlı döyüşçünün fədakarlığı onda milli qürur hissini gücləndirir. O öz eloğlusunu «dünyanın xilaskarı» kimi tərənnüm edir:

Ötür bir-birini aylar, fəsillər,
 İnsanlıq qovuşur arzularına.
 İslama hörmətlə azad nəsillər
 Baş əyir dünyanın xilaskarına. (132, 273)

Akademik Məmməd Arif şairin bu misralarda söylədiyi fikri belə qiymətləndirmişdir: «Şairin (S.Vurğunun – **A.B.**) dünyanı əhatə edən humanist xəyalı görün necə ümumiləşdirmələrə yol tapır, ən sadə və adi bir azərbaycanlı döyüşçünü dünyanın xilaskarı mövqeyinə qaldırır». (110, 41)

Yaxşılıq da, yamanlıq da unudulmur. Bəşəriyyət dünyanı öz köləsinə döndərmək istəyən Hitleri də xatırlayır, öz xilaskarını da. Və yəqin ki, polyak xalqı da öz xilaskarını unutmur.

1988-ci ildə Polşa yazıçısı Yanuş Pşımanovskinin rəhbərliyi ilə Varşavada rus və polyak dillərində nəşr olunmuş «Xatirə» kitabı bu uğurda şəhid olanların ruhuna töhfədir. (206) Kitabda digər materiallarla yanaşı Polşanın azadlığı uğrunda döyüşlərdə həlak olmuş və gərgin axtarışlar nəticəsində müəyyənləşdirilmiş şəhidlərin siyahısı da verilmişdir. Bu siyahıda onlarla soydaşımızın adına rast gəlirik.

Vrotslav uğrunda canını vermiş oğullarımızdan bəziləri

bunlardır: İslamov Zeynəddin Hilal oğlu, İsmayılov Əhəd, Qədirov Vəli Qədir oğlu, Abdullayev Azay Məmməd oğlu... Bu cəsurlar 1945-ci ilin aprel-may aylarında həlak olmuşlar.

Şair 1947-ci ildə SSRİ Ali Sovetinin bir qrup deputatı ilə birlikdə Londona getmişdir. Nümayəndələr bu səfər zamanı yolüstü Berlində dayanmışdılar. Avropanın bu iki böyük şəhərində şairin apardığı müşahidələr «Avropa xatirələri» şerlər silsiləsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Silsiləyə daxil olan şerlərdən bəziləri («Berlin», «Reyxstaq», «Ana heykəli», «Alman bənnası və sovet zabiti» və b.) 1947-ci ildə, bəziləri isə («Eduard Maze», «Rəssamın son əsəri», «Ziyafət», «London qarısı») 1950-ci ildə qələmə alınmışdır.

«Berlin» şerində məğlub olmuş şəhər təsvir edilmişdir. Şair ilk dəfə gəldiyi bu şəhərin simasında dünyanın taleyi ilə oynayan faşizmin törətdiyi fəlakətin qanuni nəticəsini görür:

Uçuq divarlarda, ağaclarda qar,
Mart ayı olsa da, Berlində qışdır.
Bu il Avropada kecikmiş bahar,
Çiçəklər vaxtında açılmamışdır... (132, 217)

Bu fəlakətin nişanələrindən biri də Berlin küçələrində öz nəvələri ilə birlikdə dilənən qarıdır. Bu qarı bir vaxtlar faşist oğlunun «qəhrəmanlığı» ilə öyünmüş, oğlunun göndərdiyi qəniməti – «bir rus gözəlinin, bir gənc ananın qanlı paltosunu» geyinmişdir. Qarı deyir ki, «indi təbiət də düşməndir bizə».

Şair burada qışın sərtliyinə də ictimai məna verir və göstərir ki, Berlinin bu vəziyyətinə Hitlerlə birlikdə onun ardınca gedənlər də eyni dərəcədə günahkardır:

Bəs necə? Bu günü düşündünmü heç,
«Hayl Hitler!» deyib qışqıranda sən?

İndi daş yolları ayaqyalın keç,
Yenəmi cəllada səs verəcəksən? (132, 218)

«Reyxstaq» şerində də bir vaxtlar bütün dünyaya meydan oxuyan indiki Reyxstaqın miskin mənzərəsi rəsm edilmişdir:

Zabit nişan verir: «Budur Reyxstaq!»
Dörd divar qalmışdır ondan, dörd divar...
Nə bir sütun qalmış, nə dəmir bir tağ,
Canında neçə min güllə yeri var. (132, 219)

Lakin şair məhdud qisasçılıq hisslərindən uzaqdır:

Avropa qurtardı ölümdən, qandan.
Xilaskar biz olduq dünyaya, dostlar!
Bu yolda can qoyan hər qəhrəmandan
Torpağın qəlbində neçə dastan var! (132, 220)

Beynəlmiləlçi şair həm də Almaniyanın və alman xalqının gələcəyini fikirləşirdi... Buna görə də o, Almaniyanın yeni qurucularının, yeni vətəndaşlarının obrazını yaradır. «Avropa xatirələri»ndə yenilik, tərəqqi, sülh və demokratiya rəmzi kimi verilən obrazlar isə ədəbiyyatımızda, xüsusən poeziyamızda, demək olar ki, yeni vətəndaşlardır». (102, 41)

«Ana heykəli» şerində bu obrazlardan biri ilə rastlaşırıq.

Şair alman heykəltəraşının yaratdığı ana heykəli qarşısında dayanmışdır. İndi bu heykəl də canlı görünür. Başından toplar, topxanalar keçsə də, zaman-zaman uğursuz qasırğalarla çarpışsa da bu heykəl vüqarla dayanmış, onun hüsnünə ləkə düşməmişdir.

Ana onun yanından gəlib keçən «azad nəsillərlə», ona baş əyən igidlərlə, Berlinin azadlıq izdihamı ilə fəxr edir, öz nəslini «ağasız, köləsiz xoşbəxt bir günə» səsləyir.

Şair ananın simasında yeni Almaniyanı yaradanlardan birini görür:

Sol əlində kitab, sağında qələm –
Ürfana çağırır o öz nəslini.

Onun baxışında duyduğum aləm
Andırır bir gözəl bahar fəslini. (132, 222)

Yeni Almanıyanı quranlardan biri də «Alman bənnası və sovet zabiti» şerindəki qoca bənnadır.

Şərdə müharibə zamanı dağıdılmış bir binanı yenidən quran qoca bənnə təsvir olunur. O, Berlin evlərinin təməl daşını qoyanlardandır. Yetmiş yaşlı qoca həmin güclü əllərlə daş yonur, qum yığır, kərpic kərpic üstə qoyur. Bənnə bəzən uçmuş şəhərə baxır və bu zaman onu qəm, kədər bürüyür. Onu narahat edən tikdiyi yeni binaların taleyidir. Buna görə də bənnə yanında dayanmış sovet zabitindən soruşur ki, bu yaratdığı binalar yenəmi alovlar, odlar görəcək? Yenəmi yer üzünü yanğınlar bürüyəcək, başqa bir Hitler peyda olacaq, Berlini oda, alova salacaq, alman uşaqları yetim qalacaq?

O dövrdə alman xalqını düşündürən bu suallara zabitin verdiyi cavab mənalıdır:

- Səndən asılıdır... Bir də sənə tək
Bu yeni Berlini yaradanlardan.
Doğma yurdunuzda, elinizdə siz
Faşistlər nəslini kəsə bilsəniz,
Nə Almaniya ölür, nə də bir alman. (132, 224)

Alman bənnası zabitin bu səmimi cavabından xeyirxahlıq və nəciblik görür. Bu cavabdan onun soyuq qəlbinə yaz günəşinin hərarəti gəlir, yorulmuş əlləri dincəlir. Bənnanın qənaəti belədir: «Almaniya doğrudan yaşayacaqdır!»

S.Vurğun burada yeni Almanıyanın və onu yenidən yaradan alman xalqının gələcəyinə inamını ifadə etmişdir.

«Avropa xatirələri» silsiləsinə daxil olan «Ziyafət», «Rəssamın son əsəri» şerlərində də dünya xalqlarının taleyi öz əksini tapmışdır.

«Ziyafət» şeri 1947-ci ilin mart ayında Londonda keçmiş SSRİ-nin nümayəndə heyətinin şərəfinə verilən ziyafətin təəssüratı ilə yazılmışdır.

Bu ziyafətdə böyük təmtəraq var. Mərmər döşəmələr üstə xalılar sərilmişdir. Müxtəlif yeməklər, rəngarəng şərəblarla dolu məclisdə «yel-pazəli xanımlar», «fraklı serlər» qədəhləri toqquşdurur, elçilərin şərəfinə sağlıqlar deyirlər.

Şair bu məclisdə qəzəblənmişdir. O bilir ki, üstündə lordların rəqs etdiyi xalıları qəlbi odlara yanan hind qızı toxumuşdur. Buradakı müxtəlif xərəklər, rəngarəng şərəblər zəncinin, həbəşin, afrikalının qanı və alın təri bahasına başa gəlmişdir. Milyonlarla afrikalı ona görə çalışır ki, bu cür ziyafətlərdə ağalar yesinlər. Müstəmləkə zülmü altında hələ də inləyən xalqların taleyi şairi düşündürür.

Şairi qəzəbləndirən bir də onun bu gün düşmən evində olmasıdır:

Məni qınamayın! Ağırdır, dostlar,
Qatillər evində məclis keçirmək.
Hər düşmən gözündə neçə hiylə var,
Onları duyduqca iyrənir ürək... (132, 261)

«Rəssamın son əsəri» şerində S.Vurğun «çörək ilə suya» möhtac olan sənətkarın obrazını yaratmışdır. Bu rəssam sonuncu bir qutu rəngindən istifadə edərək asfalt üzərində özünün son əsərini yaradır. O, göy daşlar üzərində qurub edən günəşi təsvir etməklə pulun hökmran olduğu aləmdə sənətin və sənətkarın faciəsini qələmə almışdır.

Sülh uğrunda ümumxalq mübarizəsi, yeni qanlı müharibələr törətmək cəhdlərinin ifşası da S.Vurğun poeziyasında öz bədii əksini tapmışdır. Sülh tərəfdarlarının Ümumdünya məclislərində fəal iştirak edən şair sülhün qorunub saxlanması üçün əməli fəaliyyət göstərən xadimlərdən olmuşdur. 1950-ci ildə ABŞ-ın Uzaq Şərqdə təcavüzkarlıq hərəkətləri beynəlmiləlçi şair S.Vurğunu da

hiddətləndirmişdi. O, 1950-ci ilin oktyabr ayında Moskvada Sülh tərəfdarlarının II Ümumittifaq konfransının çağırılması münasibətilə mətbuatda yazmışdı: «...Amerika cahangirləri 30 milyonluq Koreya xalqını qana qəltan eləyir. Onlar həyasız bir üzlə Çin torpağına basqın hazırlayır... Dünyanı atom bombalarının dəhşəti ilə qorxutmaq istəyən cənablar bilməlidirlər ki, bütün bombalara üstün gələn xariqüladə bir qüvvə vardır». (136, 199)

Şair bilirdi ki, Çin xalqının öz azadlıq mübarizəsini zəfərlə başa çatdırması, Vyetnamda alovlanan azadlıq yürüşü, başqa ölkələrin öz istiqlaliyyətləri uğrunda apardıqları mübarizələrin genişlənməsi ayrı-ayrı dairələri narahat edir. Münaribəni özləri üçün gəlir mənbəyinə çevirən bu mənfəətpərəstlər Koreyada müharibəni qızıışdırırdılar. «Axı, Koreya xalqının axıdılan hər bir damla qanı bangirlərin səyflərində yeni-yeni dollar deməkdir». (136, 228)

S.Vurğunun «Qoca Şərqə günəş doğur» (1950) şeri həmin mövzuda qələmə alınmışdır.

Şair oxucunu Koreya ilə tanış edir. Avqust ayı bu diyarın gül fəslidir. Böyük çəməndəki çiçəklərin, lalələrin sayı yoxdur. Gəlin donlu yasəmənlər, yaşıl zəmilər Koreya kəndlisinin əməyinin nəticəsidir. Kəndli hələ öz məhsulunun barından dadmamışdır.

Birdən-birə mənzərə dəyişir:

Koreyanın göylərinə divan tutur təyyarələr
Şəhərlərə bomba yağır.
Yerdə işıq görünməyir, göy üzündə səyyarələr;
Qara torpaq ağır-ağır
Od içində nəfəs alır,
Cəbhələrə gedir kəndli,
Dən-dən olmuş bərəkətli
Göy zəmilər yetim qalır. (132, 253)

Şair qırğını törədənlər barədə məlumat verir və insan qanına

susayanları ittiham edir. Bu cür qudurğanlığın insan kamalına sığmadığını göstərir:

Trumen də allah sevir, kilsələrdən gəlir səsi,
Dua verir səhərlərə.
Elə bu vaxt Koreyada Vaşinqton təyyarəsi
Bomba tökür şəhərlərə... (132, 254)

Bu misralarda «allah donu geyib» xalqları qan dəryasında üzdürənlər ifşa edilmişdir.

Şair bədxah əməllərin nəticəsi olan belə bir lövhə yaratmışdır:

Göz qoyuram göy çəməndə həlak olmuş bir gəlinə,
Qucağında körpəsi var.
Üç axşamdır matəm qurur o gözəlin heykəlinə.
Göydə yanan ağ ulduzlar.
Damla-damla düzüldükcə
Göz yaşı tək süzüldükcə,
Anasının döşlərini gəzir tifil öz əlilə.
O bilməyir ölüm nədir...
Ana nə tez vidalaşdı öz bəxtinin əzəlilə!
Bügün dünya fikirdədir.
Fikirdəydik sən də, mən də,
O tifil də... O çəmən də... (132, 255)

Professor Cəlal Abdullayev bu lövhə barədə yazır: «Burada qüvvətli poetik təsvirlər, obrazlı ifadələr bir yana qalsın, əhvalatın özü çox fəcidir ki, onun adı nəsr ilə ifadəsindən də adam mütəəssir olmaya bilmir. Lakin bu faciə Vurğun şerinin qüdrəti ilə bir qədər də yüksəyə qalxır». (3, 73)

Əsərin son hissəsində Vurğun poeziyasına məxsus nikbin bir ruh hakimdir. Qoca Şərq haqq və ədalət naminə ayağa qalxmışdır. «Qana batmış köynəyini bayraq tutan qəhrəmanlar» alovlar-

dan keçərək od parçasına dönür, alışan sərv ağacları məşəl kimi fədakar qəhrəmanlara yol göstərir. Şərq xalqlarının azadlıq mübarizəsi şairi də sevindirir.

S.Vurğunun «Zəncinin arzuları» poemasının əsasını da xalqların sülh və azadlıq uğrunda mübarizəsi təşkil edir.

«Zəncinin arzuları» şairin 1948-ci ildə Sülhü müdafiə edən mədəniyyət xadimlərinin Ümumdünya konqresində şahidi olduğu bir hadisə ilə əlaqədar qələmə alınmışdır. Həmin konqresin iştirakçılarından biri, görkəmli tacik şairi M.Tursunzadə yazmışdır: «Konqres Polşanın Vroslav şəhərində keçirilirdi. Mən Səməd Vurğunla yan-yanə oturmuşdum. Madaqaskarlı bir zənci tribunaya çıxıb dedi: «Mən insanam».

Səməd Vurğun məni dümsükləyib dedi:

- Bir bax. Şərq, doğrudan da oyanmışdır. Görürsənmi, əsrlər boyunca yatmaq ona da faydalı olmuşdur.

Zəncinin nitqi Səməd Vurğuna çox dərin təsir elədi və o, elə buradaca, mehmanxanada «Zəncinin arzuları» poemasını yazmağa başladı...» (114, 85-86)

S.Vurğun konqreslə əlaqədar yazdığı məqaləsində zəncinin sözlərini sitat gətirmişdir: «Mən bir rəssamam, özüm də amerikalıyam. Ağ dərilili bir rəssam ilə bərabər səviyyədə yaşamaq istəyirəmsə, təbiət məni o zaman zənci deyil, dərisinin rəngi ağ olan bir adam yaratmalı idi. Mən öz qabiliyyətimdə ağ dərilili bir rəssam ilə bərabər olsam da, normal bir həyat keçirmək imkanlarından məhrumam, bunun səbəbi də dərimin qara olmasıdır. Lakin mən öz sifətimin qaralığı ilə fəxr edirəm. Çünki hər bir həqiqi insan öz irsiyyəti ilə fəxr etməlidir!» (136, 131)

S.Vurğun amerikalı zənci rəssamın çıxışına istinad edərək göstərirdi ki, onun bir rəssam kimi öz vətəni Amerikanı görməyə ehtiyacı vardır, lakin zənci olduğuna görə Amerika şəhərlərində ona yaşamaq üçün yer verilmir, yemək istədikdə yeməxanalara buraxılmır, çünki qanun böyük şəhərlərdə yaşamağı ona qadağan edir. «Natiq Amerikada yaşayan zəncilərin hissinə tərcüman

olub: «Bizim azadlıq qatarımız sürətlə irəliləyir, əgər mənim ağ saçlı doğma nənəm də bu qatarın altında qalsa, mən bu azadlıq qatarını bir an belə dayandırmayacağam!» – dedi». (136, 131)

Şair həmin konqresdən aldığı təəssüratı belə ümumiləşdirmişdir: «Mən bu nəticəyə gəldim ki, dünya oyanmış, Avropa, Asiya və Şərq xalqlarının gözü açılmışdır». (136, 133)

«Zəncinin arzuları» poemasında da məhz bunlar – zəncilərin hüquqsuzluğu və onların azadlıq mübarizəsi öz əksini tapmışdır.

Şair konqresdəki hadisələri incəliklərinə qədər duymuş, burada öz qanuni haqqını tələb edən insanlarla birgə yaşamış və bundan sonra poemanı qələmə almışdır. Şübhəsiz ki, şair konqresdə eyni məzmunlu çıxışlardakı əsas fikri zəncinin simasında cəmləşdirmiş, istismar olunan və öz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxan xalqların ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır.

Bu zənci kimdir?

- Mən zənciyəm, həm də rəssam!
Otuz ildən bir az da çox övladıyam bu sənətin,
Məni yalnız insan deyil, bir də şair doğmuş anam. (133, 359)

Deməli o, rəssam və şair, «həm də filosofdur, fəlsəfi təfəkkür sahibidir», (106, 67) yüksək mənəviyyətə malik bir insandır.

Zəncinin çıxışından məlum olur ki, o, aciz bir nökr deyildir. Dövrünün gözüaçıq, yüksək mədəniyyətli adamlarından biridir. O, böyük arzularla yaşayır: mənsub olduğu xalqa azadlıq, istiqlaliyyət istəyir. Öz yurdunu müqəddəs bir məhəbbətlə sevir. Yaratdığı tabloları yurdunu tərənnüm edir.

Lakin zəncinin öz vətənidə – Amerikada yaşamağa haqqı yoxdur. Məhz zənci olması, irqi mənsubiyyəti onu evsiz-eşiksiz qoymuşdur. Zənci böyük bir xalqı təmsil edir. Amerikada yaşayan bu xalq ən kiçik insani hüquqlardan belə məhrumdur:

Bəli! Qara doğmuş məni öz anam,
 Siz də yaxşı baxın, qaradır dərim...
 Bir dəniz olsa da mənim hünərim,
 Buyurun, neyləsin, zənci bir rəssam?
 Siz deyin, mənim də vətənim varmı?
 İnsan da vətənsiz insan olarmı? (133, 363)

Lakin rəssam öz qara əslinə lənət yağdırmır, əksinə, o, mənsub olduğu xalqı böyük bir məhəbbətlə sevir, öz xalqı ilə fəxr edir:

- Yox, yox! Unutmadım mən öz əslimi,
 Öz qara nəslimi, zənci nəslimi!
 Köksüz bir ağacın meyvəsi varmı?
 İnsan da əslini heç unudarmı? (133, 364)

Zənci öz xalqının nurlu gələcəyinə inanır. O, əmindir ki, sürdüyü azadlıq qatarı onun səadət dünyasını yaradacaq, bu qatarın təkərləri tilsimləri yarıb keçəcəkdir, çünki dünya azadlıq qatarını alqışlayır. Azadlıq qatarı son məqsədə gedib çatacaqdır:

Öz arzuma yetişməmiş yarı yolda olsəm əgər,
 Ağ birçəkli nənəmi də basıb keçsə bu təkərlər,
 Dayandıran deyiləm mən bu qatarı bir an belə... (136, 366)

Poemada şairin zənci rəssama və onun mənsub olduğu xalqa böyük məhəbbəti ifadə edilmişdir. Biz bunu həm rəssamın öz çıxışında, həm də müəllifin ricətlərində görürük. Zəncinin dili ilə deyilən sözlər elə şairin öz qəlbindən gəlir, dünyanın bütün əzilənlərinə məhəbbətini ifadə edir:

Bir torpaq övladı, bir rəssamam mən,
 Gəlin qanunları yazaq yenidən!..

Səsimə səs versin bütün ölkələr,
 Qoy qılınc qurşasın müstəmləkələr.
 Xəyallar, arzular şirin olsa da,
 Bunların nəsibi yoxmuş dünyada.
 Azadlıq istəsə torpaq bir anlıq,
 Qoy qılınc qurşasın hər qəhrəmanlıq... (133, 365)

Zəncinin çıxışından gətirdiyimiz bu parçada şairin özünün bəşəriyyətin gələcəyi barədə arzuları ifadə edilmişdir. Həm də bu, təkcə arzu deyil, sülh və azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırışdır.

Bunun üçün bütün ölkələr ayağa qalxmalı, müstəmləkələr qılınc qurşamalı, insanın insan tərəfindən istismarına son qoyulmalıdır.

Zəncinin tribunadan dediyi sözlər bütün dünya məzlumlarının ittihamı kimi səslənir:

Amerika, hər qərarı, hökmü verən zaman olur,
 Bil ki, qullar dünyasının intiqamı yaman olur. (133, 366)

Bu uzaqgörənlik həmin dövrdə baş verən bir sıra ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədardır. Şair göstərir ki, qoca Şərqin övladları, Misirin qədim ehramları oyandırmışdır. Çinin azadlıq ordusu yeni-yeni zəfərlər qazanır. Romanın göylərində günəş doğur:

Odur! Odur! Al bayraqlar cərgə-cərgə gəlib keçir,
 Zülmətlərin daş qəlbini nizə kimi dəlib keçir.
 Avropanın oğulları qılıncını qoymur qına.
 Yenə dollar dünyasının lərzə düşür varlığına... (133, 368)

«Zəncinin arzuları» poeması azadlıq uğrunda aparılan mübarizəyə, bu mübarizənin önündə gedən insanların arzu və istəklərinə həsr olunmuşdur. «Bu arzu və ideyalar isə böyük bir tarixi gələcəyə arxalanır. Hədəfə düzgün atılan hər bir güllənin səsində, hər zəfər bayrağının rəngində bu böyük tarixi gələcəyin bir səhifəsi yazılır. Buna görə də biz poemada bu günün hadisələrini, müasir insanın ürəyindən qopan arzu və istəkləri oxusaq da gözüümüzün önündə böyük gələcəyin səadətli günləri, xoş dəqiqələri canlanır». (79, 170)

Bu böyük gələcək bütün xalqların, millətlərin birliyi və həmrəyliyi nəticəsində həqiqətə çevrilə bilər.

Göründüyü kimi, Səməd Vurğunun mövzu dairəsi geniş və əhatəlidir. Lakin şair hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq həmişə Azərbaycan şairi və Azərbaycan vətəndaşı kimi çıxış edir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun bütün yaradıcılığı boyu mənsub olduğu xalqın keçmişini və bu gününü, arzu və istəklərini qələmə almış, onun gələcək taleyini düşünmüş, xalq ruhunun, xalq həyatının tərcümanı olmuşdur. «Səməd Vurğunun mövzu dairəsi çox genişdir, onun poeziyası yaşadığı dövrün (bütün mürəkkəb cəhətləri ilə birgə...) ictimai problematikasını ifadə etmişdir. Səməd Vurğun Reyxstaqdan da, Eduard Mazedən də, Ukrayna partizanlarından da, Moskvadan, Berlindən, Londondan da yazmışdır, lakin Səməd Vurğun... bütün bunları öz doğma xalqının dilində, həmin dilin imkan və nüanslarından ustalıqla istifadə edərək öz milli ədəbi ənənələrindən qidalanaraq yazmışdır...». (42/1,7) Şair hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq həmişə Azərbaycan şairi və Azərbaycan vətəndaşı kimi çıxış etmişdir.

Səməd Vurğun Azərbaycan xalqının tarixinin öyrənilməsini bir problem kimi qarşıya qoymuş, tariximizin hansı səhifələrinin ilk növbədə öyrənilməsi üçün təkliflər vermişdir. Şair Azərbaycan dövlətinin və dövlətçiliyinin, dövlət quruluşu ənənələrinin tarixinin, habelə ayrı-ayrı dövlət xadimlərinin, görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətinin ilk növbədə öyrənilməsini tövsiyə etmişdir. O, həm də tarixi mövzuda əsərlər yazmış, bu sahədə mövcud boşluqların doldurulmasına öz töhfəsini vermək istəmişdir. Şair xalqımızın tarixinə aid əsərlər yazarkən elmi mənbələrdən faydalandığı kimi, folklorumuza da müraciət etmişdir.

Səməd Vurğunun "Dar ağacı" poemasında bir sıra məqamlar, o cümlədən tarixi faktlar Azərbaycan tarixçilərinin əsasən ərəb mənbələrinə istinadən sonradan apardıqları araşdırmalarla

üst-üstə düşür. Tariximizin müəyyən səhifələri şairin "Qız qayası", "Bulaq əfsanəsi" və qismən "Aslan qayası" poemalarında folklor motivləri əsasında canlandırılmışdır.

Səməd Vurğun "Vaqif" pyesini qələmə alarkən gərgin axtarışlar aparmış, XVIII əsr Azərbaycan tarixinə, xüsusən Qarabağ xanlığını tarixinə dair tədqiqat işlərini dərinlən öyrənmişdir. Məhz bunun nəticəsində o, M.P.Vaqif dövrünü dolğun əks etdirən bir əsər yaratmışdır. Əsərin müasirlik baxımından əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Xalqımızın tarixi keçmişinin çox maraqlı bir dövrünü əks etdirən pyes 1930-1940-cı illərdə olduğu kimi, bu günümüzə də səsləşir. Bu özünü həm hadisələrin ümumi inkişafında, həm də ayrı-ayrı surətlərin təcəssümündə göstərir. Humanizm, yurdsevərlik, qəhrəmanlıq, ümumbəşəriyyət, doğma yurdu işğalçılardan qorumaq səyləri kimi ideyalar bizim dövrümüzdə öz əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bundan başqa, «Vaqif»in yarandığı şərait, 1937-ci ildə müəllifin özünün yaşamış olduğu bir sıra məqamlar da əsərə ciddi təsir göstərmişdir.

Pyesin mərkəzində Azərbaycan durur. Həmin dövrdə xanlıqlara parçalanmış Azərbaycana İran və Rusiya ayrı-ayrılıqda sahib olmaq istəyirdi. Məhz iki od arasında qalmış Azərbaycana məhəbbət «Vaqif» pyesinin əsasını təşkil edir. Hadisələrin gedişi və inkişafında, ayrı-ayrı obrazların monoloqlarında, dialoqlarda Azərbaycan sevgisi hakimdir. Şair müxtəlif ədəbi üsullarla bu yurdun keçmişi, xalqın tarixində baş vermiş hadisələr barədə oxucuya və tamaşaçıya məlumat vermişdir.

Səməd Vurğun Vaqif obrazı üzərində milli və ümumbəşəri xüsusiyyətləri cəmləşdirmişdir. Vaqif, hər şeydə əvvəl, böyük bir vətənpərvərdir, öz vətəninə, xalqını və dilini müdafiə edir.

Əsərin bütün xətlərində milli qürur hissləri qabarıq verilmişdir. Bununla yanaşı, «Vaqif» ümumbəşəri ideyaları geniş əks etdirən ölməz sənət abidəsidir. Əsərin geniş şöhrət tapmasının, bütün dövrlərdə öz tərəvətini saxlamasının əsas səbəblərindən

biri də burada dərin milli ruhla ümumbəşəri hisslərin vəhdətinin yüksək bədii ifadəsidir.

Səməd Vurğun epik əsərlərə xüsusi maraq göstərmiş, poema canrının dəyərli nümunələrini yaratmışdır. Şairin «Komsomol poeması» onun yaradıcılığında mühüm yer tutmaqla yanaşı 1930-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi hadisə hesab olunur. Şair burada çox ziddiyyətli və mürəkkəb bir dövrü, bu dövrdə acı bir həqiqəti – bir xalqın ayrı-ayrı düşmən cəbhələrə bölünmüş iki qütbünün bir-birilə mübarizəsini, onların dövrə və dövrün hadisələrinə münasibətini göstərmiş, xalq həyatı və məişətini, xalqımıza məxsus adət-ənənələri təsvir etmişdir. Poemada dövrün özünəməxsus cəhətlərinin adamların xarakterinə ciddi təsiri də əsaslandırılmışdır.

Şairin yaratdığı bu karakterlər inamı, əqidəsi, dünyagörüşü ilə bir-birindən xeyli fərqlənirlər. Lakin onların hamısı həyatda vardır və müəllif də onları məhz həyatdan əsərə gətirmişdir.

Səməd Vurğun "Komsomol poeması"nda inqilabi hərəkətdə ziddiyyətlərin mövcudluğunu da inkar etməmiş, hər şeyi açıq göstərməyə çalışmışdır. Bu özünü ayrı-ayrı obrazların yaradılmasında da göstərir. Bu baxımdan inqilabçıların tərəfində vuruşan, lakin bu vuruşlardan yorulan, özünün dediyi kimi, "iki suyun arasında" qalan, yer üzündə baş verən qanlı döyüşlərin, insanların bir-birinə zülm etməsinin səbəblərini düşünən və nəhayət, bütün bunlara görə özünə qəsd edən Komandan obrazı xüsusi maraq doğurur.

Əsərdə Gəray bəy də dolğun, həyatı və hərtərəfli göstərilmişdir. Bir mülkədar kimi onun öz əqidəsi var və Gəray bəy bu əqidəyə sadıqdır.

Gəray bəy obrazı ədəbiyyatımızda canlı mülkədar xarakterlərinin yaradılmasına təsir göstərmişdir. 1960 və 1970-ci illərdə yaradılmış Cahandar ağa (İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanı) və Kərbəlayi İsmayıl (Fərman Kərimzadənin «Qarlı aşırım» romanı) bir sıra cəhətləri ilə onu xatırladırlar.

Səməd Vurğunun Böyük Vətən müharibəsi dövrü fəaliyyəti – həm əməli işi, həm də bədii yaradıcılığı çox məhsuldar olmuşdur. O dövrdə şairin şerləri ilə birlikdə məqalələri, mitinq və yığıncaqlardakı çıxışları da geniş yayılmışdı. Onun çıxışlarında milli qürur, beynəlmiləçilik və qələbəyə inam hissləri ifadə edilirdi.

Səməd Vurğunun müharibə dövrü bədii yaradıcılığı da operativliyi ilə səciyyələnilir. Müharibənin ilk həftəsində mətbuatda onun mübariz ruhlu altı şeri dərc olunmuşdur. Şairin müharibə dövrü şerlərində səfərbərliyə çağırış güclü verilmiş, azərbaycanlı döyüşçülərin obrazı yaradılmışdır.

Səməd Vurğunun bu illərdə yazdığı şerlərdə milli və ümumbəşəri duyğular birləşmişdir. Vətən torpağının azadlığı uğrunda hər çətinliyə sinə gərən, lazım gələrsə, bu yolda öz canından keçməyə hazır olan azərbaycanlı döyüşçülərin şücaəti şairin qəlbini qürur və fərəh hissi ilə doldurmuşdur.

Səməd Vurğun müharibədə «ilk dəfə ayın, ulduzun alovlar içində boğulduğunu» müşahidə etmiş, insanın yaratdığı şəhərin – yetkin bir əsərin yanib külə dönməsi, od içində neçə pərinin yanması onu sarsıtmış və şair bu qənaətə gəlmişdir ki, «dünyanı düşünən bir şair olmaq» çox ağır bir yükdür...

Şair həmin illərdə bəşəriyyətə fəlakət, kədər və göz yaşı gətirən müharibələrlə bağlı öz mülahizələrini də qələmə almış, bu cür fəlakətlərə son qoymağın gərəkliyini xüsusi qeyd etmiş, kamalın qələbəsinə əsaslanan cəmiyyətin qurulacağına inamını bildirmişdir.

Səməd Vurğun bütün həyatı boyu mənsub olduğu xalqın təəssübünü çəkmiş, onu hər hansı hücumdan cəsarətlə qorumuş, sözün həqiqi mənasında alovlu bir vətənpərvərə çevrilmişdir. Şair özünün çıxış və məqalələrində, məruzələrində yurd-sevərliyi təbliğ etmiş, öz soydaşlarını bu müqəddəs hissi yüksək tutmağa çağırmışdır.

O bütün əsərlərində Azərbaycan xalqının oğludur; dünənə də, bu günə də, sabaha da bir azərbaycanlı kimi baxır, doğma yurdu və məhz azərbaycanlı kimi görürdü. Azərbaycanın özü də,

sakinləri də, dağı da, aranı da, ən kiçik ağacı, daşı, kolu da şair üçün əzizdir, doğmadır. Vətən və xalq məhəbbəti, ulu kökə bağlılıq Səməd Vurğunun bütün əsərlərində qırmızı bir xətlə keçir. Şair mənsub olduğu xalqın keçmişi və bu günü ilə fəxr edir, onun qəlbində böyük Azərbaycan məhəbbəti çağlayır.

Səməd Vurğun xalqımızın milli varlığını əks etdirən əsərlər yazmaqla vətənpərvərlik poeziyasının qiymətli nümunələrini yaratmış, əsl milli şair kimi tanınmışdır. Bununla yanaşı milliyyətindən asılı olmayaraq hər bir insana səmimi münasibət, dərin humanizm, xalqlar dostluğu bu poeziyanı ümumbəşəri səviyyəyə qaldırmışdır. Şairin yaradıcılığı milliliklə ümumbəşəriyyətin vəhdətinin əyani ifadəsidir.

Səməd Vurğunun əsərlərində milli və ümumbəşəri hisslər birləşir, biri digərini tamamlayır. Oxucu ürəkdən inanır ki, şairin son dərəcə milli ruhla aşılانmış qəhrəmanları başqa xalqlara da pis gözlə baxmaz, milli məhdudluq azarına tutulmazlar. Bu, Vaqif, Eldar, Azər baba, Cəlal, Humay, Fərhad, Şahbaz... kimi obrazların milli xarakterindən, daxili paklığından irəli gəlir. Şairin yaratdığı bu obrazlar Azərbaycan xalqının mənəvi aləmini əks etdirir, onun özünəməxsusluğunu və ümumbəşəriliyini üzə çıxarır. Müdriklik, qəhrəmanlıq, qonaqpərvərlik, ürək genişliyi, namuslu və vəfalı olmaq kimi cəhətlər məhz xalqdan obraza köçürülmüşdür. Əlbəttə, bu, şairin özünün milli həyatı yüksək səviyyədə bədii ümumiləşdirmə bacarığı ilə bağlıdır. Müəllifin özü ilə qəhrəmanları arasında bir yaxınlıq və doğmalılıq vardır ki, bu da məhz həmin yaradıcılıq ruhu, yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. «Bu sənət rübabı (S.Vurğunun sənəti nəzərdə tutulur – **A.B.**) elə köklənib ki, onun sədaları xalqın düşüncəsini, arzularını tərənnüm edir, xalq ruhunun dərinliklərindən, sirlərindən xəbər verir. Elə buna görə də bu poeziya heç vaxt Azərbaycandan ayrılmamış, hər yerdə onu təmsil etmişdir, elə buna görə də o, məhdud çərçivədə qalmamış, milli sədləri aşaraq bəşəri bir sənət səviyyəsinə yüksəlmişdir». (165, 75)

Səməd Vurğunun poeziyasında təbliğ olunan beynəlmiləçilik (öz vaxtında «sosialist beynəlmiləçiliyi» adlandırılmış olsa da) milli simasızlığa aparmır. Şair bütün millətlərə, xalqlara, hər bir xalqın tarixinə və mədəniyyətinə, adət-ənənəsinə hörmət bəsləyir, «hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı» – deyir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

I. Azərbaycan dilində

1. Abbas Abdulla. Azərbaycan-Ukrayna ədəbi əlaqələri. B.: Yazıçı, 1982, 160 s.
2. Abbas Abdulla. Kiyevin baharı, yazıçılar qurultayı və Çernobıl. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1986, 25 iyul
3. Abdullayev C. Səməd Vurğun poetikası. B.: Gənclik, 1976, 160 s.
4. Abdullayev C. Səməd Vurğunun sənət dünyası. B.: Yazıçı, 1986, 320 s.
5. Abdullayev C. Lirika və zaman. B: Yazıçı, 1982, 180 s.
6. Abdullayev C. Səməd Vurğun yaradıcılığında fəhlə surəti // ADU-nun Elmi Əsərləri, 1956, № 5, s. 85-101
7. Abdullayev C. «İnsan» pyesi haqqında // ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1976, № 5, s. 56-66
8. Abdullayev C. Səməd Vurğunun tarixi pyeslərində sənətkarlıq məsələləri. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf yolları. Elmi əsərlərin toplusu. ADU-nun nəşri, B.:, 1982, 132 s.
9. Aqayev Ə. Azərbaycan sovet poeziyası // Azərbaycan curnalı, 1974, № 10, s. 137-143
10. Ağayev Ə. Şairə ehtiram. «Kommunist», 1987, 30 iyul
11. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1967, 281 s.
12. Azərbaycan Respublikası MEA Əlyazmalar İnstitutu: Arx.- 46. Q-60/1081/

13. Azərbaycan Respublikası MEA Əlyazmalar İnstitutu: Arx.- 46, Q/31/
14. Azərbaycan Respublikası MEA Əlyazmalar İnstitutu: Arx.- 46, Q-49/831/
15. Azərbaycan Respublikası MEA Əlyazmalar İnstitutu: Arx.- 46, Q-53/1258/
16. Azərbaycan Respublikası MEA Əlyazmalar İnstitutu: Arx.-46, Q-56/1258/
17. Azərbaycan Respublikası MEA Əlyazmalar İnstitutu: Arx.-46, Q-57/1299/
18. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi: F. 340, siyahı I, iş 357, vərəqə 8-22
19. «Azərbaycan» curnalı, 1973, № 9, s. 96-99
20. «Azərbaycan» curnalı, 1974, № 2, s. 102-105
21. «Azərbaycan» curnalı, 1976, № 6, s. 77-88
22. «Azərbaycan» curnalı, 1990, № 10, s.3-63
23. «Azərbaycan» qəzeti, 1994, 1 dekabr
24. **Arzumanov V.** Azərbaycan-Ukrayna ədəbi əlaqələri. B.: Elm, 1982, 148 s.
25. **Arzumanov V.** Əbədiyyətə qovuşan sənət, B.: Gənclik, 1976, 112 s.
26. **Bayramov A.** Səməd Vurğun və Azərbaycan incəsənəti // «Mədəni-maarif işi», 1980, № 3, s. 36-38
27. **Bayramov A.** Səməd Vurğunun dramlarında xalqlar dostluğu. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf yolları. Elmi əsərlərin toplusu. B.: ADU-nun nəşri, 1982, 132 s.
28. **Bayramov A.** Böyük dostluq // Qobustan, 1983, № 1, s. 13-14
29. **Bayramov A.** İnsan» haqqında // Qobustan, 1986, № 1, s. 2-7
30. **Bayramov A.** Yaşayan ömür. B.: İşıq, 1990, 60 s.
31. **Bayramov A.** Şairin iki məktubu haqqında. «Mədəniyyət», 1996, 11 aprel
32. **Bayramov Q.** Lirik qəhrəman və zaman. B.: Elm, 1986, 140 s.

33. **Bədəlbəyli Ə.** Şer və musiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1956, 12 may
34. **Bünyadov 3.** Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B.: Azərnəşr, 1989, 335 s.
35. **Bünyadov T.** Yaman dünya, yanan dünya. (S.Vurğun haqqında xatirə). "Mədəniyyət", 1992, 30 aprel
36. C.Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Teatr Muzeyinin fondu: İnv. № 5413
37. **Cəfərzadə Ə.** Köylü qızının taleyi. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1988, 22 iyul
38. **Cəfərov M.C.** «Aygün» poeması haqqında. «Ədəbiyyat qəzeti», 1952, 15 mart
39. **Çəmənzəminli Y. V.** Qan içində. B.: Azərnəşr, 1967, 243 s.
40. **Dadaşzadə A.** Molla Pənah Vəqif (həyat və yaradıcılığı). B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1966, 190 s.
41. **Dadaşov B.** El qeyrəti, vətən eşqi. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1976, 13 noyabr
42. **Ellər Vurğunu.** Vurğun ömrü məktublarda / Tərtib edəni Ş. Nəzirli. B.: AAMM nəşriyyatı, 1996, 368 s.
- 42/1. Elçin. Əlimdədir hələ qələm... // «Azərbaycan» jurnalı, 1986, №10, c. 7-21
43. «Elm və həyat», 1990, № 11-12, c. 35-37
44. **Eradze L.** Səməd Vurğun və gürcü ədəbiyyatı // «Azərbaycan» jurnalı, 1970, №10, s. 27-203
45. «Ədəbiyyat qəzeti», 1938, 18 oktyabr
46. «Ədəbiyyat qəzeti», 1942, 10 mart
47. «Ədəbiyyat qəzeti», 1942, 21 aprel
48. «Ədəbiyyat qəzeti», 1942, 28 aprel
49. «Ədəbiyyat qəzeti», 1943, 16 iyul
50. «Ədəbiyyat qəzeti», 1943, 9 aprel; 1943, 28 iyun
51. «Ədəbiyyat qəzeti», 1942, 26 oktyabr
52. «Ədəbiyyat qəzeti», 1944, 1 mart

53. «Ədəbiyyat qəzeti», 1944, 23 mart
54. «Ədəbiyyat qəzeti», 1944, 12 aprel
55. «Ədəbiyyat qəzeti», 1946, 9 yanvar; 1947, 12 iyun
56. «Ədəbiyyat qəzeti», 1952, 15 iyun
57. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1968, 6 iyul
58. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1980, 14 mart
59. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1986, 15 avqust
60. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1988, 6 may
61. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1988, 13 may
62. Ədəbiyyat xrestomatiyası: VII sinif üçün dərslik. B.: Azərnəşr, 1937, 172 s.
63. **Əziz Şərif**. Keçmiş günlərdən. B.: Azərnəşr, 1977, 304 s.
64. **Ələkbərli M. K.** Səmədin «Həsərət»i. «Ədəbiyyat qəzeti», 1935, 9 yanvar
65. **Əliyeva D.** Ürək bir, dilək bir. B.: Yazıçı, 1981, 220 s.
66. **Əsədov Ə.** Bir şerin tarixi. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1974, 7 noyabr
67. **Əfəndiyev P.** Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. B.: Yazıçı, 1992, 116 s.
68. **Əhmədov B.** Ömrümün nə yazıq günləri vardı...«Ədəbiyyat qəzeti», 1991, 5 aprel
69. **Famil Mehdi**. Alovlu publisist Səməd Vurğun. B.: Gənclik, 1967, 191 s.
70. «Gənclik», 1988, №1, s. 3-7
71. **Haqverdiyev Ə.** Seçilmiş əsərləri: İki cildə. I c. B.: Azərnəşr, 1971, 549 s.
72. **Həsənov O.** Səməd Vurğun. B.: Uşaqgənclənəşr, 1956, 103 s.
73. **Həsənov O.** Poemalarımız haqqında // «İnqilab və mədəniyyət», 1947, №1-2, s. 175-187
74. **Həsənzadə N.** Unudulmaz günlər. B.: Azərnəşr, 1965, 80 s.
75. **Hüseyn Cavid**. Əsərləri: Dörd cildə. IV c., B.: Yazıçı, 1985, 320 s.
76. **Hüseynov A.** Müxtəlifliyin birliyi. B.: Yazıçı, 1983, 216 s.
77. «Hücum», 1932, № 10-11

78. **Xəlilov Q.** «Vaqif» pyesi və tarixi dram canrı. B.: Azərnəşr, 1959, 183 s.
79. **Xəlilov P.** «Zəncinin arzuları» // «İnqilab və mədəniyyət», 1949, №8, s. 169-172
80. **İbrahimov M.** «İnsan»ın ikinci həyatı. «Bakı», 1974, 19 mart
81. «İnqilab və mədəniyyət», 1932, № 11-12, s. 44
82. «İnqilab və mədəniyyət», 1934, №8, s.16
83. «İnsan» səhnəyə gəlir. (recissor M.Məmmədovla müsahibə). «Ədəbiyyat və incəsənət», 1974, 2 fevral
84. **İsayev Ə, İsrəfil Məmmədov. B.:**, Azərnəşr, 1985, 36 s.
85. **İsmayıl Şıxlı.** Dəli Kür. B.: Gənclik, 1968, 448 s.
86. **Kərimzadə F.** Qarlı aşırım. B.: Gənclik, 1971, 226 s.
87. «Kommunist», 1932, 9 dekabr
88. «Kommunist», 1935, 23 aprel
89. «Kommunist», 1936, 30 oktyabr
90. «Kommunist», 1937, 14 iyun
91. «Kommunist», 1942, 10 sentyabr
92. «Kommunist», 1942, 11 sentyabr
93. «Kommunist», 1943, 23 aprel
94. «Kommunist», 1976, 19 noyabr
95. «Kommunist», 1985, 31 oktyabr
96. «Kommunist», 1986, 21 noyabr
97. Qalacaqdır dünyada. Səməd Vurğun haqqında xatirələr. B.: Azərnəşr, 1973, 260 s.
98. Qarabağnamələr. I kitab. B.: Yazıçı, 1989, 192 s.
99. **Qarayev Y.** «İnsan» sınaqdan çıxır. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1974, 6 aprel
100. **Qarayev Y.** Meyer - şəxsiyyətdir. B.: Yazıçı, 1988, 451 s.
101. **Qasımzadə Q.** Azərbaycan ədəbiyyatında xalqlar dostluğu. B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1956, 268 s.
102. **Qasımzadə Q.** Səməd Vurğun yaradıcılığında beynəlmiləlçilik // Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. Ədəbiyyat məcmuəsi. XI c., B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1957, s. 30-45

103. **Qasımzadə Q.** Ədəbiyyatda millilik və beynəlmillilik. B.: Elm, 1982, 274 s.
104. «Qobustan», 1979, №3, s. 17-20
105. **Quliyev N.** Vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq motivləri. B.: Yazıçı, 1981, 174 s.
106. **Quliyev C.** Səməd Vurğun yaradıcılığında estetika məsələləri. B.: Azərnəşr, 1966, 171 s.
107. **Quluzadə M.** Səməd Vurğunun «Aygün» poeması haqqında. «Kommunist», 1952, 13 mart
108. **Mehdi Hüseyn.** Ədəbiyyat və sənət məsələləri. B.: Azərnəşr, 1958, 612 s.
109. **Mehdi Hüseyn.** Ədəbiyyat və həyat. B.: Yazıçı, 1989, 506 s.
110. **Məmməd Arif.** Ədəbi - tənqidi məqalələr. B.: Azərnəşr, 1958, 446 s.
111. **Məmməd Arif.** Səməd Vurğunun dramaturgiyası. B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1964, 238 s.
112. **Məmməd Cəfər.** Səməd Vurğun. B.: Azərnəşr, 1966, 51 s.
113. **Məmmədov M.** Teatr düşüncələri. B.: İşıq, 1977, 231 s.
114. Mən ellər oğluyam. B.: Gənclik, 1984, 272 s.
115. **Mirzə Adıgözəl bəy.** Qarabağnamə. B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1950, 166 s.
116. **Musaxanlı A.** Böyüyən şair // «İnqilab və mədəniyyət», 1934, №8, s. 33-34
117. **Nəbiyev B.** Süngüyə çevrilmiş qələm. B.: Azərnəşr, 1970, 215 s.
118. **Nəbiyev B.** Kamalın təntənəsi, «Kommunist», 1974, 20 mart
119. **Nəbiyev B.** Kamalın təntənəsi. B.: Yazıçı, 1981, 408 s.
120. **Nəcəfov M.** O illəri xatırlarkən. "Ədəbiyyat qəzeti", 1991, 24 aprel

121. Nəğmələr, inanclar, alqışlar. B.: Yazıçı, 1986, 216 s.
122. Niftəliyev M. Cəbhə xatirələrindən. «Sovet Ermənistanı», 1973, 9 may
123. **Oleynik B.** Şair ömrü. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1976, 24 iyul
124. **Perventsev A.** Sənətin Fərhadı. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1966, 21 may
125. **Reznik O.** Səməd Vurğun // «İnqilab və mədəniyyət», 1947, №5, s. 161-171
126. **Sarıvəlli O.** «Komsomol poeması» və onun çapa hazırlanması haqda bəzi qeydlər. S. Vurğun. Komsomol poeması. B.: Uşaqgəncnəşr, 1958, 134 s.
127. **Sarıvəlli O.** İlk axtarışlar. S.Vurğun. Çiçək. B.: Uşaqgəncnəşr, 1957, 96 s.
128. **Seyidov Y.** Sözü şöhrəti. B.: Yazıçı, 1981, 268 s.
129. **Seyidov Y.** Şairin dərdi. B.: Azərbaycan, 1996, 183 s.
130. **Səməd Vurğun.** Seçilmiş əsərləri: Üç cildə, III c., B.: Azərnəşr, 1955, 404 s.
131. Səməd Vurğun. Əsərləri: Altı cildə, I c., B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1960, 331 s.
132. Səməd Vurğun. Əsərləri: Altı cildə, II c., B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1960, 375 s.
133. **Səməd Vurğun.** Əsərləri: Altı cildə, III c., B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1961, 584 s.
134. **Səməd Vurğun.** Əsərləri: Altı cildə, IV c., B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1963, 384 s.
135. **Səməd Vurğun.** Əsərləri: Altı cildə, V c., B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1972, 426 s.
136. **Səməd Vurğun.** Əsərləri: Altı cildə, VI c., B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1972, 461 s.
137. **Səməd Vurğun.** Əsərləri: Yeddi cildə, I c., B.: Elm, 1985, 448 s.

138. **Səməd Vurğun.** Əsərləri: Yeddi cildə, II c., B.: Elm, 1985, 406 s.
139. **Səməd Vurğun.** Əsərləri: Yeddi cildə, III c., B.: Elm, 1986, 672 s.
140. **Səməd Vurğun.** Əsərləri: Yeddi cildə, IV c., B.: Elm, 1988, 764 s.
141. **Səməd Vurğun.** Seçilmiş əsərləri: Dörd cildə. I c., B.; Şərq-Qərb, 1996, 335 s.
142. **Səməd Vurğun.** Çiçək. B.: Uşaqgəncnəşr, 1957, 96 s.
143. **Səməd Vurğun.** Komsomol poeması. B.: Uşaqgəncnəşr, 1958, 131 s.
144. **Səməd Vurğun.** Azərbaycan. Tarixi poema /əlyazması/
145. **Səməd Vurğun.** «Vaqif». C. Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Teatr Muzeyinin fondu: KP № 8335
146. **Səməd Vurğun.** Mən necə yazıram? // «Azərbaycan» curnalı, 1976, №6, s. 89-90
147. **Səməd Vurğun.** Muğamat və xalq mahnılarının ifası haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1988, 12 fevral
148. **Səməd Vurğun.** M. Quluzadənin «ədəbi səyahəti». «Yeni fikir», 1990, 9 fevral
149. **Səməd Vurğun.** Məhəbbətlə dolu ürək (ön sözün müəllifi və Azərbaycan dilinə tərcümə edəni Abbas Abdulla). «Ədəbiyyat və incəsənət», 1967, 16 dekabr
150. **Səməd Vurğun.** Koroğlu nəsilərinə bizim salamımız (Ön sözün müəllifi və Azərbaycan dilinə tərcümə edəni Adilxan Bayramov). «Ədəbiyyat və incəsənət», 1986, 15 avqust
151. **Səməd Vurğunun** Ukrayna yazıçılarının III qurultayında çıxışı. (Ön sözün müəllifi və Azərbaycan dilinə tərcümə edəni Adilxan Bayramov). «Ədəbiyyat və incəsənət», 1986, 28 noyabr
152. **Səməd Vurğunun** Azərbaycan KP MK-nın katibi M.C. Bağirova ərizəsi. «Yeni fikir», 1990, 17 yanvar
153. **Səməd Vurğunun** ev-muzeyinin fondu: MSV KP № 1876
154. **Səməd Vurğunun** ev-muzeyinin fondu: MSV KP № 1810
155. **Səməd Vurğunun** ev-muzeyinin fondu: MSV NV № 673

156. Səməd Vurğunun ev-muzeyinin fondu: MSV KP № 2919
157. Səməd Vurğunun ev-muzeyinin fondu: MSV KP № 1892
158. Səməd Vurğunun ev-muzeyinin fondu: MSV KP № 5413
159. Səməd Vurğunun ev-muzeyinin fondu: MSV № 5717
160. **Səmədoğlu V.** Yaza bilsəydim. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1987, 24 iyul
161. **Sovet pəhləvanı.** B.: Azərnəşr, 1942, 54 s.
162. **Şükürov S.** «Komsomol poeması»nın yaranması, nəşri və tədqiqi barədə bəzi qeydlər // «Azərbaycan», 1961, №9, s. 213-221
163. **Şükürov S.** «Komsomol poeması»ndakı surətlər həyat adamlarıdır // «Azərbaycan gəncləri», 1986, 25 oktyabr
164. **Tağıyev R.** Xatirələrdə yaşayanlar. B.: Azərnəşr, 1985, 231 s.
165. **Talıbzadə K.** Sənətkarın şəxsiyyəti. B.: Yazıçı, 1978, 379 s.
166. **Talıbzadə K.** Seçilmiş əsərləri: İki cildə. I c., Azərnəşr, 1991, 393 s.
167. **Tahirzadə Ə.** Stalinə üstün gələn kişi. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1989, 29 noyabr
168. **Tofiq Hüseynoğlu.** Ədəbiyyatla yaşayıram. B.: Azərnəşr, 1993, 322 s.
169. **Vaqif M.P.** Əsərləri. B.: Azərnəşr, 1968, 280 s.
170. **Vahabzadə B.** Səməd Vurğun. B.: Azərnəşr, 1968, 348 s.
171. **Vahabzadə B.** Vətən ocağının istisi. B.: Gənclik, 1982, 184 s.
172. **Vəkilova A.** Gecikmiş cavab. "Yeni fikir", 1990, 17 yanvar
173. **Vəkilov M.** Ömür dedikləri bir karvan yolu. B.: Yazıçı, 1986, 192 s.
174. **Vəkilov R.** Səməd Vurğunun ədəbi-tənqidi görüşləri. B.: Yazıçı, 1982, 204 s.
175. **Vəlixanlı N.** Ərəb xilafəti və Azərbaycan. B.: Azərnəşr, 1993, 153 s.
176. **Vəliyev S.** Qanadı qırılmış quş da uçarmış // «Azərbaycan», 1988, № 8, s. 36-41

- 177/1. **Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə.** B.: Gənclik, 1991, 305 s.
177. **Vəliyev H.** Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənbələrində. B.: Yazıçı, 1984, 172 s.
178. **Zeynal Xəlil.** Səməd Vurğun haqqında düşüncə və xatirələrim. «Yeni fikir», 1990, 17 yanvar
179. **Zeynallı A.** Səməd Vurğun sənəti. B.: Elm, 1990, 238 s.
180. **Zəngili.** «Şairin andı» // «İnqilab və mədəniyyət», 1931, №3-4, s. 68-69

II. Rus dilində

181. **Аббасов М., Гритченко А., Зейналов Р.** Азербайджан в годы Великой Отечественной войны. Б.: ЭЛМ, 1985, 365 с.
182. **Бабаев Г.** Поэт и время. Б.: Издательство АН Азербайджана, 1966, 237 с.
183. **Бабаев Г.** Самед Вургун. Очерк творчества. М.: Советский писатель, 1981, 272 с.
184. **Бабаев Г.** Узы дружбы. Б.: Язычы, 1981, 147 с.
185. «Бакинский рабочий», 1941, 26 октября
186. «Бакинский рабочий», 1941, 30 октября
187. **Белиашвили А. Бесики.** М.: Известия, 1962, 644 с.
188. **Богомоллов И., Миминошвили Р.** Брат, ты братством силен. М.: Советский писатель, 1985, 432 с.
189. **Велиханова Ф.** Самед Вургун среди друзей-переводчиков. Б.: Язычы, 1986, 232 с.
190. Выписка из протокола №14 заседания Президиума Союза советских писателей Азербайджана: ЦГАЛИ. Ф.340, опись I, д. 357 л. 5-7
191. "Вышка", 1932, 12 марта
192. **Горбунова Е.** О некоторых вопросах теории социалистического реализма // "Октябрь", 1953, № 4, с. 164-176

193. **Димитров Г.** Лейпцигский процесс. Речи, письма и документы. М.: Политиздат, 1984, 510 с.
194. **Кулиев Дж.** Навсегда в сыновья тебе дан. Б.: Азернешр, 1986, 203 с.
195. **Ломидзе Г.** Единство и многообразие. М.: Советский писатель, 1960, 527 с.
196. **Ломидзе Г.** Интернациональный пафос советской литературы. М.: Советский писатель, 1970, 335 с.
197. **Ломидзе Г.** Чувство великой общности. М.: Советский писатель, 1978, 271 с.
198. **Лукьянова С.** Творчество Самеда Вургун во Всесоюзной критике. Б.: Элм, 1986, 100 с.
199. **Мамед Ариф.** Второе рождение. «Бакинский рабочий», 1974, 20 марта
200. **Мехтиев Б.** 223-я Краснознаменная Белградская. Б.: Азернешр, 1983, 285 с.
201. **Осипов Г.** Почта народного поэта. Б.: Детюниздат, 1956, 20 с.
202. **Первенцев А.** Наш друг и брат. // «Литературный Азербайджан», 1966, №3, с. 14-17
203. «Правда», 1933, 1 марта
204. «Правда», 1934, 1 мая
205. «Правда Украины», 1954, 31 октября
206. **Пшимановский Я.** Память. Варшава: 1988, 555 с.
207. **Р.Рза, С.Рустам, М. Рагим.** Долг советского поэта. ЦГАЛИ: ф.340, опись, I, д. 357, л. 8-22
208. **Самед Вургун.** /Высказывания, воспоминания, исследования о поэте/. Б.: Элм, 1976, 200 с.
209. **Самед Вургун.** Бессмертна культура Кавказа. «Литература и искусство», 1942, 30 ноября
210. **Самед Вургун.** Вопросы большого искусства // «Октябрь», 1953, №2, с.142-144
211. **Самед Вургун.** Права поэта. «Литературная газета», 1953, 5 мая

212. **Самед Вургун.** Наш привет потомкам Кероглы. Выступление по московскому радио 12 февраля 1942 г. (Выступление разыскано в архивах А.Байрамовым) // «Литературный Азербайджан», 1985, №5, с. 9-11
213. **Самед Вургун.** Бессмертна культура Кавказа /автор предисловия А.Байрамов/. «Баку», 1988, 1 октября
214. **Самед Вургун.** Мой ответ Горбуновой /рукопись/. Институт рукописей НАН Азербайджанской Республики: Арх. 46/240/ инв. №27270
215. Советские писатели на фронтах Великой Отечественной войны. «Литературное наследство». Т. 78, кн. I, М.: Наука, 1966, 367 с.
216. **Шошин В.** Николай Тихонов. Л.: Художественная литература, 1981, 304 с.
217. **Шошин В.** Интернационалисты - мы. К взаимодействию национальных литератур. Л.: Советский писатель, 1982, 367 с.

III. Dissertasiya və avtoreferatlar

218. **Abdullayev C.** Səməd Vurğunun sənətkarlığı: Fil. elm. dok. ... dis. Bakı, 1974, 320 s.
219. **Абдуллаев Дж.** Мастерство Самеда Вургуна: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Баку, 1974, 37 с.
220. **Абдуллаев Дж.** Самед Вургун и фольклор: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1962, 16 с.
221. **Бабаев Г.** Самед Вургун и его место в советской литературе: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Баку, 1968, 38 с.
222. **Багиров Б.** Преподавание в средней школе жизни и творчества народного поэта Самеда Вургуна: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Баку, 1967, 17 с.
223. **Bayramov A.** Səməd Vurğun yaradıcılığında xalqlar dostluğu: Fil. elm. namiz. dis. Bakı, 1990, 29 s.

224. **Байрамов А.** Дружба народов в творчестве Самеда Вургуна: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1990, 29 с.
225. **Байрамов К.** Лирический герой в поэзии Самеда Вургуна: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1979, 25 с.
226. **Буброва К.** Драматургия Самеда Вургуна: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1954, 18 с.
227. **В. Vahabzadə.** Səməd Vurğunun poeziyası: Fil. elm. namiz. ... dis. Bakı, 1950, 348 s.
228. **Вагабзаде Б.** Творческий путь Самеда Вургуна: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Баку, 1964, 62 с.
229. **Велиев В.** Поэмы Самеда Вургуна: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1958, 15 с.
230. **Vəkilov R.** Səməd Vurğunun ədəbi- tənqidi görüşləri: Fil. elm. namiz. ... dis. Bakı, 1966, 28 s.
231. **Мехтиев Ф.** Публицистика Самеда Вургуна: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1964, 19 с.
232. **Халилов Г.** Народная драма «Вагиф»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1959, 21 с.
233. **Шукюров С.** «Комсомолская поэма» Самеда Вургуна: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1964, 24 с.

MÜNDƏRİCAT

C. Abdullayev. Vurğun sənətinə yeni baxış	5
--	--------

GİRİŞ	13
--------------	---------

I FƏSİL SƏMƏD VURĞUN VƏ TARİXİ ŞƏXSİYYƏT PROBLEMİ

Azərbaycan tarixinin poetikləşdirilməsi.	
Vurğun şerinin folklor əsası	19

«Vaqif» dramı: Şair və hökmdar problemi.	
Sənətkarın faciəsinin inikası.	43

II FƏSİL MƏNZUM ROMAN VƏ İNSAN XARAKTERLƏRİ

Şairin poemalarında tarixi səsləşmələr.	
Müasir mövzu və insan problemi	83

III FƏSİL SƏMƏD VURĞUNUN YARADICILIĞINDA MÜHARİBƏ VƏ İNSAN

Müharibə və şerdə tragik kolliziyalar.	
Müharibənin fəlsəfi dərkə və «İnsan» pyesi	135

IV FƏSİL

**BƏDİİ OBRAZ YARADICILIĞINDA MİLLİLİK
VƏ ÜMUMBƏŞƏRİLİYİN VƏHDƏTİ MƏSƏLƏSİ**

Problemə şairin elmi-nəzəri baxışı	191
Vətənpərvərlik poeziyası millilik və ümumbəşərilik kontekstində.....	218
NƏTİCƏ.....	295
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	301